

Ольга Травкіна

**БОРИСОГЛІВСЬКИЙ СОБОР
М. ЧЕРНІГОВА:
900 РОКІВ ІСТОРІЇ**

Ольга Травкіна

Борисоглібський собор
м. Чернігова:
900 років історії

МОНОГРАФІЯ

SCRIPTORIUM

Чернігів 2025

Травкіна Ольга

Борисоглібський собор м. Чернігова: 900 років історії. Монографія. Чернівці: *SCRIPTORIUM*, 2025. – 238 с.

ISBN 978-617-95134-6-6

Науковий редактор:

Шумило Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Монографія присвячена Борисоглібському собору м. Чернігова – видатній пам'ятці архітектури XII ст., який у 2023 р. відзначив 900-річний ювілей. Борисоглібський собор у Чернігові займає особливе місце серед пам'яток архітектури доби Київської Русі. За 900 років на долю Борисоглібського собору, який був княжою домовою церквою, монастирським храмом, кафедральним собором, а нині є храмом-музеєм, випало багато руйнувань, відбудов, реконструкцій. Всупереч усім негараздам Собор вистояв – його історія, перегукуючись з долею українського народу, вселяє надію у Перемогу.

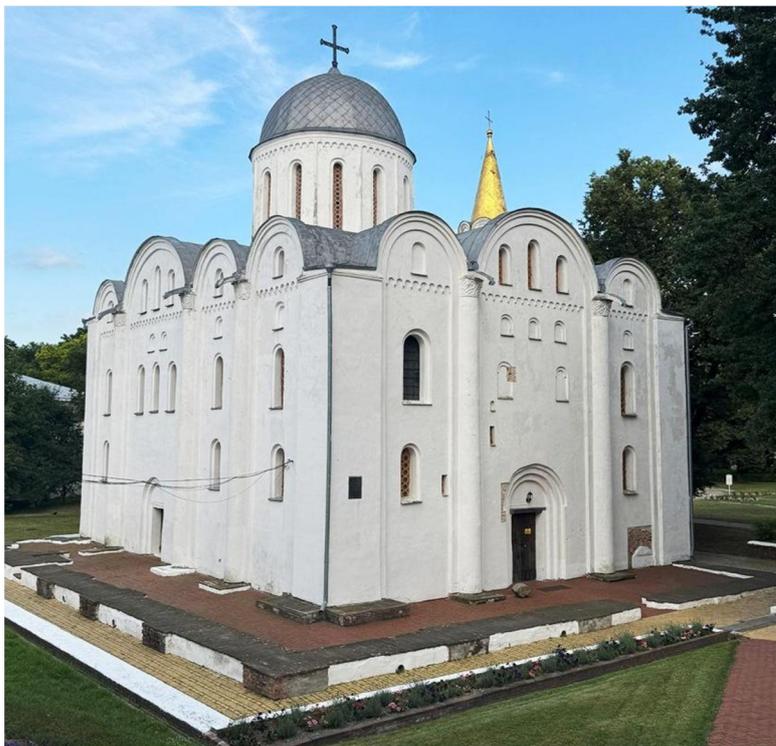
Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та усіх, хто цікавиться історією Русі-України.

© Травкіна О. І., текст, 2025
© *SCRIPTORIUM*, макет, 2025

Передмова

Ця книга присвячена Борисоглібському собору м. Чернігова — видатній пам'ятці архітектури XII ст., який у 2023 р. відзначив 900-річний ювілей.

Борисоглібський собор у Чернігові займає особливе місце серед пам'яток архітектури доби Київської Русі (Іл. 1). У результаті проведених у кінці 40-х — 50-х рр. минулого століття досліджень на чолі з архітектором і реставратором Миколою Холостенком (Іл. 2), під час яких були відкриті первісні форми храму, стало відомо, що Борисоглібський собор репрезентував у найбільш повній мірі новий напрямок в архітектурі, що почав складатися

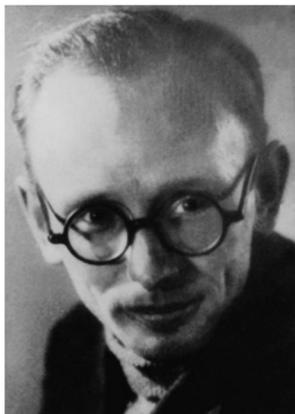

Іл. 1. Борисоглібський собор. XII ст. Видягд після реставрації у 50-ті роки XX ст.

в Чернігові наприкінці XI — на початку XII ст. Він характеризувався поєднанням традиційних візантійських об'ємно-просторових конструктивних схем з деякими конструктивними елементами та декоративним оздобленням західноєвропейської романської архітектури. Новий тип храму став популярним, він поширився в усьому Подніпров'ї, на Волині, в різних містах Русі. У стилі чернігівської архітектурної школи¹ почали будувати храми в

¹ Толочко П. П. До читача. *Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова* / Чернігівський державний педагогічний ін-т; [редколегія: П. П. Толочко та ін.]. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 3; Иоаннисян О. М. О происхождении черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів* / Редколегія: О. Б. Коваленко (відповідальний редактор) та ін. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 258; Иоаннисян О. М., Раппопорт П. А. Архитектурные школы древней

Києві, Каневі, на Волині, у Смоленську, Рязані; цей стиль панував упродовж усього XII ст.

*Ил. 2. Микола Холостенко,
український архітектор,
реставратор
(1902–1978 рр.).*

Борисоглібський собор розташований у північній частині історичного центру Чернігова — Дитинця-фортеці. Як домовий храм та усипальня чернігівського князя Давида Святославича (?–1123) і його нащадків, Борисоглібський собор, вірогідно, знаходився на території князівського двору, неподалік від Спаського собору XI ст.

Борисоглібський собор — пам'ятка національного значення, перебуває на балансі Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (охоронний номер 250020).

Сучасний вигляд Борисоглібського собору є результатом проведених у 50-ті роки XX ст. реконструкційно-реставраційних робіт.

Борисоглібський собор належить до хресто-вокупольних, тринавових, шестистовпних (стовпи хрещаті) храмів, усі фасади якого завершуються реконструйованими закомарами. Масивний горизонтальний об'єм собору увінчаний шестиметровою банею з куполом. Довжина собору 26,5 м, ширина 18,5 м, висота 25 м. Фасади пам'ятки членовані пілястрами з півколонами, які завершуються різьбленими капітелями (копії). Невідбудованими залишилися галереї, що оточували храм з північної та західної сторін, із південної сторони була каплиця та притвор перед порталом. Відтворили лише їх фундаменти із залишками мурування, які нині оперізують собор.

Упродовж 900-річного існування Борисоглібський собор зазнавав чималих руйнувань та змін як у зовнішньому вигляді, так і в інтер'єрі. У різні періоди храм прагнули перебудувати в стилі та уподобаннях, притаманних тій чи іншій епосі. До середини XX ст. він дійшов у досить видозміненому вигляді. Найбільш суттєвої перебудови собор зазнав у першій половині XVII ст., коли храм перетворили на католицький костел, у другій половині XVII ст. до нього із західної сторони прибудували восьмигранний притвор, у XIX ст. у східній частині звели нову абсиду.

Історія Борисоглібського собору привертала увагу багатьох вчених та любителів старожитностей, які вивчали його історію, архітектуру, перебудови, доклали багато зусиль для відновлення пам'ятки у післявоєнний час. Проте чимало питань, пов'язаних як із історичною долею храму, так і з його архітектурними особливостями, і донині залишаються маловідомими не лише широкому загалу, але й фахівцям.

Перший опис Борисоглібського собору та кафедрального Борисоглібського монастиря містився у книзі О. Шафонського «Черниговского намест-

Руси. П. А. Раппопорт. Архитектура средневековой Руси. Избранные статьи. К 100-летию со дня рождения. Санкт-Петербург, 2013. С. 159.

ничества топографическое описание» (1786 р.)². Певні фактичні дані з історії Борисоглібського собору, його короткий опис та інформація про ремонті початку XIX ст. з'явилися в перших краєзнавчих студіях про Чернігів М. Маркова та М. Маркевича³. Більш детальна історія не лише собору, але й Борисоглібського кафедрального монастиря висвітлена в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии», Кн. 4⁴. У кінці XIX — на початку XX ст. виходять праці Г. Милорадовича, І. Платонова, О. Єфимова, присвячені кафедральним Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборам⁵.

У цей час П. Добровольським була оприлюднена підбірка документів з історії двох кафедральних соборів⁶. Слід також вказати на праці дослідників стародавньої архітектури початку XX ст.: П. Лашкарьова, Д. Айналова, М. Петрова, в яких містилися короткі відомості та стислі характеристики пам'ятки⁷.

Новий етап у дослідженні Борисоглібського собору розпочався в 40–50-ті рр. XX ст. під час відновлення храму після воєнних руйнувань Другої світової війни. Перші результати досліджень собору на основі обстежень пам'ятки М. Холостенком у 1950 р. опублікував М. Остапенко⁸. Слідом вишла стаття М. Холостенка про знахідку різьблених капітелей під час до-

² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев: Университетская тип-я, 1851. С. 263–265.

³ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. Москва: Университетская тип-я, 1847. С. 16–17; Маркевич Н. А. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов: Губернская тип-я, 1852. С. 41–42.

⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Кн. 4: Женские и закрытые монастыри. С. 93–113.

⁵ Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1889. 28 с.; Його ж. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. 2-е изд., доп. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1890. 30 с.; Платонов И. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1892. № 15. С. 653–666, № 16. С. 670–678, № 17. С. 700–706, № 18. С. 72–729, № 21. С. 822–825; Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1908. Вып. 1. 55 с.; Його ж. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1910. Вып. 2, 3 и 4. 198 с.

⁶ Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1902. 68 с.

⁷ Лашкарев П. А. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского. *Труды XI-го Археологического съезда в Киеве 1899.* Москва: Тип-я Г. Лисснера и А. Гешеля, 1902. Т. 2. С. 146–164; Айналов Д. В. Архитектура Черниговских храмов. (Речь, произнесенная профессором Д. В. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове, 10 августа 1906 г.). *Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове.* Чернигов: Тип-я губернского земства, 1908. С. 168–175; Петров Н. Черниговское церковное зодчество XI–XII вв. Чернигов: Епархиальная тип-я, 1915. 52 с.

⁸ Остапенко М. А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. З матеріалів Архітектурної ради Управління в справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР. *Архітектурні пам'ятки.* Київ: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1950. С. 64–72.

сліджень собору⁹. У 1962 р. він написав про скарб, віднайдений біля південного фасаду¹⁰. Виявлення залишків споруд XI ст. під Борисоглібським собором та біля нього оприлюднені М. Холостенком і В. Богусевичем¹¹. Підсумки досліджень Борисоглібського собору М. Холостенко виклав у статті «Исследования Борисоглебского собора в Чернигове» та інших публікаціях¹².

Дослідження М. Холостенком Борисоглібського собору, його відкриття та знахідки не могли не викликати інтерес до стародавньої пам'ятки. З'явилися численні публікації, в яких висвітлювалися різні аспекти та питання, пов'язані з історією, датуванням, архітектурою Борисоглібського собору, його оздобленням¹³.

У Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» також активізувалася робота з вивчення пам'ятки XII ст. У 2015 р. був оприлюднений розділ неопублікованої праці М. Холостенка «Результати архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору» (результати досліджень прибудов храму) з фондів Національного заповідника «Софія Київська»¹⁴. Опубліковані також документи з історії перебудов Борисоглібського собору в XIX ст., з історії храму в 1921 р.¹⁵

Автором цієї монографії проведено дослідження царських срібних воріт іконостасу Борисоглібського собору — замовлення гетьмана І. Мазепи по-

⁹ Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. *Искусство*. 1951. № 3. С. 84–91.

¹⁰ Холостенко Н. В. Клад у Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 235–238.

¹¹ Богусевич В. А., Холостенко Н. В. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. 1952. Т. 1. С. 55–63; Холостенко Н. В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. *Архитектурное наследие*. Москва, 1963. Вып. 15. С. 3–17.

¹² Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 188–210; Холостенко Н. В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова. *Строительство и архитектура*. 1969. № 4. С. 34–41.

¹³ Богусевич В. А. Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві. *Археологія*. 1961. Т. 12. С. 77–91; Воробьева Е. В., Тиц А. А. О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове. *Советская археология*. 1974. № 2. С. 98–111; Воробьева Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей. *Средневековая Русь. Сборник статей памяти Н. Н. Воронина*. Москва: Наука, 1976. С. 175–183; Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: каталог памятников. Вып. Е1–47. Ленинград: Наука, 1982. С. 41–43; Асеев Ю. С. Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII ст. *Чернигов и его округа в XI–XIII вв.* Київ: Наукова думка, 1988. С. 135–142; Иоаннисян О. О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII века. *Ruthenika*. Київ, 2007. Т. VI. С. 134–188; Архипова Е. И. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка*. Чернігів, 2012. С. 25–35; Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог / О. Черненко, О. Ярошенко. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. С. 12–19; Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 7–20.

¹⁴ Тригуб О. О. Підсумки архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору в Чернігові у 1947–1957 роках (за матеріалами М. В. Холостенка). *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2015. Вип. 27. С. 157–178.

¹⁵ Тригуб О. О. Ремонти і перебудови Борисоглібського собору в Чернігові у XIX ст. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області). *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2014. Вип. 25. С. 195–214; Тригуб О. З історії Борисоглібського собору в Чернігові 1921 р. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 98–105.

чатку XVIII ст.: встановлено місце їх створення та ім'я майстра, який виготовив цей ювелірний шедевр¹⁶.

Досліджувалися автором також історія та розбудова кафедрального Борисоглібського монастиря і його споруд¹⁷.

У 2015 р. вийшов збірник наукових праць «Чернігівські старожитності» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», укладений за матеріалами Міжнародної наукової конференції, приуроченої до 890-річчя першої писемної згадки про Борисоглібський собор у Чернігові¹⁸. Збірник містить публікації, що досліджують широке коло питань, пов'язаних як з історією та архітектурою стародавньої пам'ятки, так і Борисоглібського кафедрального монастиря¹⁹.

¹⁶ Травкіна О. Царські врата з Борисоглібського собору м. Чернігова. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 43–50; Ї ж. Мазепина брама. Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. Чернігів: Деснянська правда, 2007. 39 с.

¹⁷ Травкіна О. До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізацію його в семінарію. *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 85–91; Ї ж. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 93–102; Ї ж. Будинок Чернігівського колегіуму: маловідомі сторінки історії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 17–29; Ї ж. Історія будинку Чернігівського колегіуму: від спорудження до сьогодення. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Глухів, 2017. Вип. 10. С. 53–56; Ї ж. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 32–44; Ї ж. Про розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та місцезнаходження Чернігівського колегіуму. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 52–68.

¹⁸ Чернігівські старожитності / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури; [Редколегія: А. М. Остряк (голова) та ін.]. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2 (5). 284 с.

¹⁹ Коваленко В. Фундатор Борисоглібського собору благовірний чернігівський князь Давид Святославич: сторінки біографії. *Чернігівські старожитності*. 2015. Вип. 2 (5). С. 7–19; Васюта О. Давид Святославич: шлях до Чернігова (1077–1097). *Там само*. С. 20–35; Руденок В., Новик Т. До питання про будівельну діяльність чернігівського князя Давида Святославича. *Там само*. С. 36–40; Dimnik M. The Cult of St. Gleb among the First Princes of Chernigov. *Там само*. С. 56–61; Луценко Р. Храм-усипальня Давидовичів. *Там само*. С. 62–64; Черненко О., Нікітенко І. Результати дослідження сировини білокам'яних архітектурних деталей кінця XI – XII ст. з Чернігова. *Там само*. С. 64–72; Боголюб Р. Фрески Борисоглебського собора XII века в Чернигове. *Там само*. С. 82–90; Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Там само*. С. 105–113; Адрюг А. Відбудова Борисоглібського собору в Чернігові наприкінці XVII – на початку XVIII ст. *Там само*. С. 114–117; Тригуб О. З нових джерел до історії земельної власності Борисоглібського кафедрального монастиря в Чернігові та на його околицях у другій половині XVII – XVIII ст. *Там само*. С. 118–138; Волерт Я. Володіння Чернігівського Борисоглібського кафедрального монастиря за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр. *Там само*. С. 139–146; Попружна А. Чернігівський Борисоглібський монастир у текстах духівниць козацької старшини XVII–XVIII ст. *Там само*. С. 151–153; Травкіна О. Поховання церковних ієрархів у Борисоглібському соборі в Чернігові у другій половині XVII – XVIII ст. *Там само*. С. 154–165; Черненко О., Бондар О. Чернігівський Борисоглібський монастир у XVII–XVIII ст. (за археологічними та картографічними матеріалами). *Там само*. С. 166–174; Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Там само*. С. 175–196; Ванжула О. Ремонтні роботи в Чернігівському Борисоглібському соборі в першій половині XIX ст. *Там само*. С. 197–210; Коваленко О., Остряк А., Тригуб О. Нові документи про відбудову Борисоглібського собору в Чернігові у 1948–1957 рр. за проектом М. В. Холостенка. *Там само*. С. 237–247.

Науковими співробітниками Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» також активно досліджувалася історія Борисоглібського собору 1920-х — 1940-х рр.²⁰

У 2020 р. побачив світ науково-популярний нарис А. А. Глухенького «Борисоглібський собор XII ст.», в якому висвітлена історія Борисоглібського собору, починаючи з XII ст., значна увага приділена історичній долі храму у 20-ті — 30-ті рр. минулого століття²¹.

Досліджувалися також питання про час заснування Борисоглібського монастиря та обставини й час приїзду західноєвропейських майстрів, які могли будувати Борисоглібський собор²².

Оприлюднені статті автора «Борисоглібський собор м. Чернігова у 1618—1648 рр. (до 900-річчя Борисоглібського собору)»²³ і «Борисоглібський собор за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка (та ще раз про “чернігівського звіра”)»²⁴, які увійшли до книги «Борисоглібський собор м. Чернігова: 900 років історії», остання у розширеному вигляді.

У книзі використані матеріали та світлини документального і фотодокументального фондів Національного заповідника «Софія Київська», Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), архіву Українського державного науково-дослідного і проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація» (АУДНДПІ), світлини В. Кошмала.

²⁰ Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20–30 роках ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 60–66; Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 116–122; Його ж. Діяльність синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 1925–1933 роках. *Карнабідівські читання: збірник наукових праць* / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. Вип. 4. С. 86–92; Його ж. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 60–67; Його ж. Борисоглібський собор м. Чернігова у 1930-х – 1940-х роках. *Карнабідівські читання: збірник наукових праць*. Чернігів: Десна Поліграф, 2021. Вип. 5. С. 174–180.

²¹ Глухенький А. А. Борисоглібський собор XII ст. Чернігів, 2020. 64 с.

²² Васюта О. До питання про час заснування Борисоглібського монастиря у Чернігові. *Чернігівські старожитності* / [Редколегія: Ю. О. Соболь (голова) та ін.]. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип. 1–3. С. 265–281; Васюта О. Ще раз до питання про хронологію чернігівського кам'яного зодчества та обставини і час приїзду до Русі його західноєвропейських творців. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 5–15.

²³ Травкіна О. «Борисоглібський собор м. Чернігова у 1618–1648 рр. (до 900-річчя Борисоглібського собору)». *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 85–95.

²⁴ Травкіна О. Борисоглібський собор за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка (та ще раз про «чернігівського звіра»). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 56–78.

I. Будівничий Борисоглібського собору та його доба

Точна дата будівництва Борисоглібського собору невідома. Письмові джерела свідчать, що собор був споруджений чернігівським князем Давидом Святославичем, у ньому князь і був похований 1123 р.²⁵

На той час Чернігово-Сіверська земля, — розташована на Лівобережжі Дніпра, у басейні річок Десни, Сейму та Сожу, верхів'ях Оки, на південному сході чернігівські князі утримували Тмутарокань на Азово-Чорноморському узбережжі, — займала велику територію й за площею була однією з найбільших територіальних утворень Русі, а Чернігів вважався найважливішим після Києва містом тодішньої Руської держави²⁶ (Іл. 1). Чернігівські князі належали до найбільш впливових і сильних князівських династій, представники яких декілька разів ставали великими київськими князями та з якими змушені були конкурувати й рахуватися інші правителі.

Іл. 1. Мапа Київської Русі. XI – середина XIII ст.

²⁵ Слово о князях. *Памятники литературы древней Руси* / Подготовка текста Рождественской М. В., перевод и комментарии Еремина И. П. Ленинград, 1980. Вып. 2. С. 341; Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург: Тип-я М. А. Александрова, 1908. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 199, 356.

²⁶ Грушевський М. С. *Історія України-Русі*: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. С. 335.

Чернігово-Сіверська земля виокремилася у 1024—1026 рр., коли сини Володимира Святославича — Ярослав і Мстислав — у результаті міжусобної боротьби поділили землі Південної Русі по Дніпру: Мстиславу Володимировичу дісталася Лівобережжя з Черніговом, залишив він за собою і Тмуторокань, де перед цим князував. Після смерті у 1036 р. Мстислава, який залишив Чернігівський стіл без нащадків (його син Євстафій помер раніше батька в 1033 р.), Ярослав Володимирович бере Лівобережжя під свій контроль. По заповіту Ярослава Мудрого його син Святослав Ярославич у 1054 р. отримав Чернігів²⁷. До чернігівських володінь відійшли також Муром, Тмуторокань.

У період князювання Святослава Ярославича продовжується формування Чернігівського князівства, він став родоначальником династії чернігівських князів і мав п'ять синів: Гліба (?–1078), Романа (?–1079), Олега (?–1115), Давида (?–1123), Ярослава (?–1129). Святослав Ярославич разом зі старшим братом Ізяславом і молодшим Всеволодом у складі тріумвірату правив Руссю впродовж 1054–1073 рр., поки в 1073 р. за допомогою Всеволода не вигнав Ізяслава з Києва й став великим київським князем (Іл. 2). Після смерті Святослава Ярославича у 1076 р. розгорілася тривала боротьба між Всеволодом Ярославичем і його сином Володимиром Мономахом, які заволоділи Черніговом, та синами Святослава Ярославича, зокрема Олегом Святославичем, позбавлених батьківської «отчини».

Іл. 2. Печатка великого київського, чернігівського князя Святослава Ярославича (1054–1076 рр.).

Олег Святославич утік до свого брата Романа Святославича у Тмуторокань і разом з таким же князем-ізгоєм Борисом В'ячеславичем та половцями у серпні 1078 р. розбив військо дядька Всеволода Ярославича²⁸. Але в жовтні 1078 р. Всеволод разом з Ізяславом Ярославичем на Нежатиній Ниві завдали Олегу та Борису поразки, останній у цій битві загинув. Був також вбитий і великий київський князь Ізяслав Ярославич (Іл. 3). Всеволод Ярославич зайняв великокнязівський київський стіл, а Чернігів віддав своєму сину Володимирі Мономаху²⁹.

²⁷ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 105.

²⁸ Там само. С. 132–134.

²⁹ Там само. С. 134.

Іл. 3. Вбивство великого київського князя Ізяслава Ярославича у битві на Нежатиній Ниві 1078 р. Мініатюра з Радзивилівського літопису. XV ст.

Брат Олега Святославича Роман у 1079 р. зробив ще одну спробу повернути батьківські землі. Разом із половцями він виступив проти Всеволода Ярославича, але Всеволод заключив з кочівниками мир, і половці (вочевидь, за домовленістю зі Всеволодом) вбили Романа. Вірогідно, за наказом того ж таки Всеволода хозари схопили Олега Святославича в Тмуторокані й відправили до Візантії, у Константинополь, а потім — на о. Родос, і лише 1083 р. він повернувся у Тмуторокань³⁰.

Через 10 років, дочекавшись смерті великого київського князя Всеволода Ярославича в 1093 р., Олег Святославич наступного 1094 р. разом з половцями підійшов до Чернігова, були спалені та спустошені його окраїни і монастирі. Володимир Мономах змушений був покинути місто³¹ (Іл. 4).

Іл. 4. Вигнання Олегом Святославичем Володимира Мономаха із Чернігова 1094 р. Мініатюра з Радзивилівського літопису. XV ст.

Олег Святославич (Іл. 5), хоча й пообіцяв, але не проявляв готовності за наказом нового великого київського князя Святополка Ізяславича та Володи-

³⁰ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 136.

³¹ Там само. С. 151.

мира Мономаха йти у похід проти половців і вбити або видати сина половецького хана Ітляря, який перебував тоді в нього. Після відмови Олега

Іл. 5. Печатка чернігівського князя Олега Святославича. 1094 р.

приїхати на переговори до Києва, Володимир Мономах разом зі Святополком Ізяславичем 1096 р. рушили на Чернігів³² (Іл. 6). Олег втік до Стародуба, після чого, витримавши 33-денну облогу, згодився на перемир'я. Олега

Іл. 6. Втеча Олега Святославича із Чернігова 1096 р.
Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

зобов'язали йти до брата Давида у Смоленськ, а звідти разом — на переговори до Києва. Але Олег, вочевидь, не зміг змиритися з тим, що його батьківську «отчину» (Муром) захопив син Володимира Мономаха Ізяслав. Підсиливши дружину в Смоленську, Олег розбив Ізяслава під Муромом, а Ізяслав у битві загинув³³ (Іл. 7). Олег пішов далі: зайняв Ростово-Суздальську землю — володіння Мономаха. Ще один син Мономаха, який княжив у Великому Новгороді, — Мстислав, — кинувся захищати батьківські землі, і

³² ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 151–153.

³³ Там само. С. 157–158.

Олег був переможений. Мстислав запропонував Олегу почати мирні переговори.

Ил. 7. Битва між Олегом Святославичем та Ізяславом Володимировичем 1096 р. Мініатюра з Радзивилівського літопису. XV ст.

Врешті, унаслідок рішень князівського з'їзду в Любечі 1097 р., на який прибули Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич, Давид Святославич і брат його Олег, а саме: «**кождо держить шччину свою. Свѣтополкѣ Кнєвъ Изаславль. Володимеръ Всеволожь. Двѣъ и Шлегъ. Ярославъ. Свѣславъ**»³⁴ (Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]³⁵), Святославичі повернули собі Чернігово-Сіверську землю (Ил. 8). Літописні джерела не повідомляють, як вони поділили батьківську

Ил. 8. Любецький з'їзд князів 1097 р. Мініатюра з Радзивилівського літопису. XV ст.

³⁴ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 160.

³⁵ Літопис руський за Іпатським списком / Переклав Л. Є. Махновець, [відповідальний редактор О. В. Мишанич]. Київ: Дніпро, 1990. С. 146.

«отчину». Вважається, що чернігівський стіл отримав Давид Святославич (який не брав участі в боротьбі за батьківську землю), а не Олег Свято-

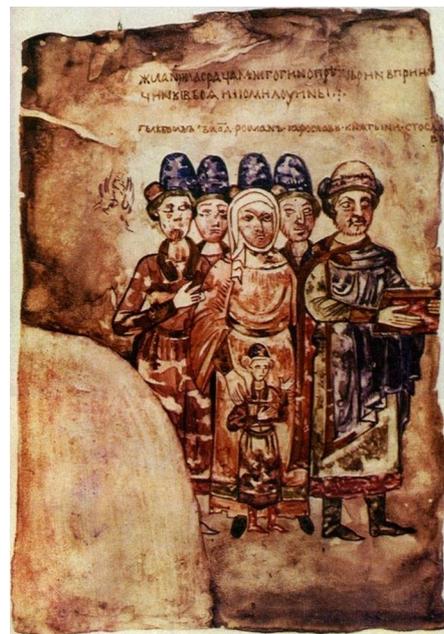
Іл. 9. Пам'ятник Любецькому з'їзду князів у Любечі. 1997 р. Скульптор Г. Єршов.

сьогодні точиться дискусія: хто з братів — Олег чи Давид, був старшим? На мініатюрі з «Ізборника» 1073 р. їх батька Святослава Ярославича, де зображена княжа родина — Святослав, його дружина та п'ять синів, над головами яких написи імен: «Гълѣбъ», «Ольгъ», «Да[ви]д», «Романъ», «Ярославъ», «княгыни», «С[вя]тославъ», — ім'я Давида значиться третім після Гліба та Олега (Іл. 10). Відтак є припущення, що Олег був старшим за Давида, а те, що в письмових джерелах першим називається Давид, а Олег — за ним, пояснюється пониженням після Любецького з'їзду статусу Олега як головного в династії чернігівських князів³⁷.

Впадає в око, що Давида в літописних джерелах починають згадувати після смерті великого київського князя Всеволода Ярославича 1093 р., коли

Святославич, що так вперто боровся за неї. Існує думка, що Святополк Ізяславич і Володимир Мономах ще до з'їзду в Любечі вирішили позбавити войовничого та агресивного Олега Святославича чернігівського столу й віддати Чернігів Давиду Святославичу³⁶. Втім, Святославичі зуміли повернути Чернігово-Сіверщину саме завдяки активній боротьбі Олега, і їхні нащадки, насамперед Ольговичі, а разом з тим і Чернігів та Чернігівське князівство, продовжували відігравати важливу роль у подальшій історії Київської Русі (Іл. 9).

Відомостей про Давида Святославича до Любецького з'їзду в літописах збереглося небагато. До

Іл. 10. Родина князя Святослава Ярославича. Мініатюра з «Ізборника» 1073 р.

³⁶ Грушевський М. С. Історія України-Русі. Т. 2. С. 87.

³⁷ Дімнік М. Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича. Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 14–20.

його брат Олег Святославич розпочав боротьбу за повернення Чернігово-Сіверщини. До цього часу невідомо, де він жив, яким уділом володів.

Як свідчить Новгородський літопис, Святополк Ізяславич та Володимир Мономах у 1095 р. прийшли до Смоленська, де сидів Давид Святославич, і надали йому Новгород³⁸.

1095 р. в літописі за Іпатським списком зазначено: «Иде Дѣдъ Сѣтославичъ из Новагорода къ Смоленскѹ. Новгородцѣ же идоша Ростовѹ по Мѣстислава Володимерича и поемъше и приведоша и Новѹгородѹ. а Дѣдови рекоша не ходи к намъ. пошедъ Давыдъ ѹзворотиса и сѣде ѹ Смоленскѣ шпать»³⁹. Вочевидь, Давид Святославич, позбавлений батьківської «отчини», залежав від київського князя Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха; він пішов із Смоленська, вотчини Мономаха, до Новгорода, але новгородці запросили сина Мономаха Мстислава, і Давид змушений був повернутися до Смоленська знову.

У «Повчанні» Володимира Мономаха сказано, що він ходив до Смоленська (як вважається, восени 1096 р.) і там замирився з Давидом: «И Смолинську идохом, с Давыдомъ смирившеся»⁴⁰. Існує думка, що тоді Давиду Святославичу й був запропонований стіл у Чернігові⁴¹.

Після Любецького з'їзду Святополк Ізяславич та Володимир Мономах змушені були зважати на обох Святославичів — Давида та Олега, рахуватися з ними, залучати їх до рад і князівських з'їздів. А ті, вочевидь, визнали владу великого київського князя Святополка Ізяславича та впливового Володимира Мономаха, а також, імовірно, відмовилися від претензій на київський стіл (Іл. 11).

Іл. 11. Печатка чернігівського князя Давида Святославича.

Коли в 1097 р., за намовою волинського князя Данила Ігоровича та підтримки Святополка Ізяславича, був осліплений теребовлянський князь Василько Ростиславич, Володимир Мономах, вочевидь, розумів, що йому не

³⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под редакцией и с предисловием А. Н. Насонова. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1950. С. 202.

³⁹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 153.

⁴⁰ Повесть временных лет / Подготовка текста Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1950. Ч. 1–2. С. 161.

⁴¹ Грушевський М. С. Історія України-Русі. Т. 2. С. 87.

впоратися зі Святополком, і одразу послав до Давида та Олега Святославичів. Обидва брати були присутні на з'їзді князів в Увітичах (1100 р.), де вирішувалася доля учасників трагедії⁴² (Іл. 12). Звертає на себе увагу, що в цей

Іл. 12. З'їзд князів в Увітичах 1100 р. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

час брати Святославичі діють разом, їх запрошують разом, вони ідуть разом⁴³. Вочевидь, брати утворили союз, щось подібне до дуумвірату. У «Сказанні чудесь святою страстьтърпцю Христовоу Романа и Давида», розміщеному в Успенському збірнику XII — початку XIII ст., зазначено: «Святополкъ же Изяславичъ прия княжение Кыевѣ, а Давидъ и Ольгъ Черньговѣ, Володимиръ же Переяславли»⁴⁴, тобто прямо вказувалося, що Давид і Олег Святославичі разом князували в Чернігівській землі. Святополк Ізяславич та Володимир Мономах розуміли, що треба рахуватися з обома братами. У той же час, у письмових джерелах на першому місці, як правило, вказувався Давид, а Олег — за ним. Це може свідчити про те, що Давид формально в цьому дуумвіраті визнавався першим, але фактично без Олега, вочевидь, важливі питання загальноруської політики не вирішувалися.

У цей час посилювався натиск половців на Південну Русь, і київський князь Святополк та переяславський князь Володимир Мономах, території князівств яких найбільше потерпали від половецьких набігів, потребували військової підтримки обох Святославичів.

Літописець під 1101 р. повідомляв, що зібралися брати Святополк і Володимир, Давид і Олег, Ярослав на р. Золотча для переговорів з половцями, які просили миру⁴⁵ (Іл. 13).

У 1103 р., коли Святополк Ізяславич і Володимир Мономах вирішили розпочати похід проти половців, то відправили послів до Давида і Олега. Давид Святославич погодився взяти участь у цьому, у результаті — найбільш вдалому поході проти кочівників, в якому на р. Сутінь було роз-

⁴² ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 173.

⁴³ Там само. С. 173, 176, 180.

⁴⁴ Успенский сборник XII–XIII вв. / Под редакцией С. И. Коткова. Москва: Наука, 1971. С. 66.

⁴⁵ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 173–174.

громлено двадцять половецьких ханів, проте Олег Святославич відмовився, зіславшись на те, що нездоровий⁴⁶.

Лл. 13. З'їзд князів на р. Золотчі для переговорів з половцями 1101 р.
Мініатюра з Радзивилівського літопису. XV ст.

У 1105 р., коли Святополк Ізяславич та Володимир Мономах послали своїх синів у похід на Мінськ проти Гліба Всеславича, Олег Святославич сам пішов на Гліба Всеславича, «поемъше» Давида Всеславича⁴⁷.

У 1107 р. Олег Святославич, його син Святослав Ольгович, Святополк Ізяславич і Володимир Мономах разом з іншими князями перемогли половців на р. Сулі. Вочевидь, Давид Святославич у цьому поході участі не брав, його ім'я відсутнє в переліку князів-учасників битви⁴⁸.

Того ж року Володимир Мономах, Давид і Олег Святославичі заключили мир з ханом Аєпою, і взяв Володимир за сина свого Юрія Аєпину дочку, а Олег також узяв за сина [свого Святослава] Аєпину дочку⁴⁹.

У 1110 р. Святополк Ізяславич, Володимир Мономах і Давид Святославич здійснили черговий похід проти половців⁵⁰.

У 1111 р. Святополк Ізяславич із сином, Володимир Мономах із синами, велівши і Давиду Святославичу, який був із сином Ростиславом, а також Мстислав Всеволодович і Давид Ігорович відправилися в похід і завдали великої поразки половцям на р. Сальниці⁵¹ (Лл. 14).

Впадає в око, що Олег Святославич щодо Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха вів себе більш незалежно, ніж його брат Давид Святославич, він міг навіть відмовитися від спільних походів. Чого не скажеш про Давида, якому, наприклад, у 1113 р. Святослав Ізяславич та Володимир Мономах веліли, тобто наказали, йти в похід.

Втім, коли в 1113 р. після смерті Святополка Ізяславича великим київським князем став Володимир Мономах, і про це почули половці та при-

⁴⁶ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 176–177.

⁴⁷ Там само. С. 178.

⁴⁸ Там само. С. 179.

⁴⁹ Там само. С. 180; Літопис руський за Іпатським списком. С. 162.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 183–185.

Іл. 14. Битва з половцями біля р. Сальниця 1111 р.
Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

йшли до Вира, а Мономах зібрав синів і племінників, Олег Святославич з'єднався з Володимиром Мономахом, і половці втекли⁵². Очевидно, Олег Святославич, надавши підтримку Мономаху, таким чином визнав його великим київським князем. Мономаха, за свідченням літописців, на київський стіл запросили кияни⁵³. Можна припустити, що це була позиція обох братів, у тому числі й Давида Святославича, незважаючи на те, що Святославичі мали більше прав на київський стіл, оскільки вони були синами Святослава, середнього сина Ярослава Мудрого, а Мономах — сином Всеволода, молодшого із Ярославичів.

У травні 1115 р. Володимир Мономах, Давид та Олег Святославичі брали участь у перенесенні мощів свв. Бориса і Гліба у кам'яну церкву у Вишгороді, яку збудував Олег Святославич⁵⁴.

Цього ж року, 1 серпня, помер Олег Святославич, на другий день він був похований в соборі святого Спаса в Чернігові, коло гроба свого батька Святослава⁵⁵ (Іл. 15). Вірогідно, Олег Святославич помер у Чернігові, оскільки його поховали вже на другий день після смерті. Тобто Олег, вочевидь, був фактично співправителем свого брата Давида. З літописних джерел відомі й інші випадки, коли двоє князів займали одночасно один князівський стіл: наприклад, у 1151 р. київський князь Ізяслав Мстиславич змушений був князувати в Києві разом зі своїм дядьком В'ячеславом Володимировичем, оскільки останній був старшим і мав більше прав на київський стіл⁵⁶. Відтак можна припустити, що Олег Святославич проживав у Чернігові й мав тут свій двір.

Попри те, що літописні джерела не повідомляють, як Давид та Олег поділили отчину свого батька Святослава Ярославича після Любецького з'їз-

⁵² ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 191.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. С. 194–195.

⁵⁵ Там само. С. 195.

⁵⁶ Там само. С. 290.

Іл. 15. Спаський собор у Чернігові. XI ст. Сучасний вигляд.

ду, в літературі утвердилася думка, що Давид став чернігівським князем, а Олег — новгород-сіверським, Муром дістався наймолодшому брату Ярославу, оскільки їх нащадки володіли та утверджувалися відповідно в цих князівствах⁵⁷. Новгород-Сіверський щодо Чернігова виступає як другий молодший стіл Чернігівської землі й, вочевидь, виник пізніше Чернігова, про що свідчить його назва: «Новий город»⁵⁸. Вперше Новгород-Сіверський згадується в літописі за Іпатським списком під 1141 р., в ньому сидів Святослав Ольгович — син Олега Святославича⁵⁹. І хоча існує думка, що територія, яку отримав Олег Святославич, у декілька разів перевищувала вотчину Давида Святославича⁶⁰, давність та престижність чернігівського столу була беззаперечним і очевидним аргументом на користь столиці Чернігівського князівства. Писемні джерела взагалі жодного разу не називають Олега Святославича новгород-сіверським князем⁶¹. У Любецькому синодику князь Олег (у хрещенні Михаїл) названий великим чернігівським князем, дружина його Феофанна, він зазначений одразу після батька Святослава Ярославича третім у списку⁶². Олег Святославич був чернігівським князем у

⁵⁷ Голубовский П. В. История Северской земли до половины XIV ст. Киев, 1881. С. 100; Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. Киев, 1882. С. 177; Грушевський М. С. Історія України-Русі. Т. 2. С. 100, 175.

⁵⁸ Повесть временных лет. С. 159.

⁵⁹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 215.

⁶⁰ Коваленко В. П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі*. С. 30–31.

⁶¹ Котляр М. Ф. До проблем утворення Новгород-Сіверського князівства. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 56.

⁶² Зотов В. Р. О черниговских князях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время / Изд-е Археографической комиссии. Санкт-Петербург: Тип-я братьев Пантелеевых, 1892. С. 24.

1094—1096 рр. Давид Святославич у Любецькому синодику також названий великим чернігівським князем, після п'яти князів, дев'ятим у списку⁶³. Літописи жодного разу не повідомляли про будь-які конфлікти між Давидом та Олегом Святославичами. Певно, поділ Чернігово-Сіверської землі влаштував обох братів.

Після смерті Олега Святославича, Давид Святославич продовжував спільні походи з Володимиром Мономахом. 1116 р. ходив з ним і Ольговичами — синами Олега Святославича — до Мінська проти Гліба Всеславича⁶⁴. Цього ж року, повідомляє літописець, послав Володимир Мономах свого сина Ярополка, а Давид Святославич свого сина Всеволода на Сіверський Донець проти половців, і взяли вони три города: Сугров, Шаракунь, Балин⁶⁵.

У 1117 р. Давид Святославич (у літописі за Іпатським списком — Ольгович), можливо й Ольговичі, разом з Мономахом та іншими князями брав участь у поході до м. Володимира, для упокорення волинського князя Ярослава Святополковича⁶⁶.

У 1120 р. помер син князя Давида Святославича Ростислав. Про Ростислава Давидовича відомостей збереглося небагато. У літописі за Іпатським списком сказано, що він разом із батьком Давидом Святославичем у коаліції з іншими князями в березні 1111 р. брав участь у великому поході на половців, під час якого кочівникам було завдано нищівної поразки⁶⁷.

Усього в Давида Святославича було п'ять синів: Святослав (Панкратій), у ченцях Миколай Святоша (?–1143), Всеволод, Володимир (?–1151), Ізяслав (?–1161), Ростислав (?–1120). Як зазначено в Любецькому синодику, дружину Давида звали Феодосія⁶⁸.

Святослав Давидович міг бути старшим сином, оскільки в літописі за Іпатським списком він згадується в 1099 р., набагато раніше від інших синів Давида Святославича. Імовірно, названий на честь свого діда Святослава Ярославича, Святослав Давидович брав участь у війні великого київського князя Святополка Ізяславича проти князя Давида Ігоровича. Князував у Луцьку (1099 р.), проте був вигнаний з Луцька Давидом Ігоровичем і повернувся до Чернігова⁶⁹. Мав дружину Анну (ім'я дружини за Любецьким синодиком)⁷⁰. Припускають, що вона могла бути донькою Святополка Ізяславича. Святослав Давидович мав доньку (ім'я невідоме), яка була заміжня за новгородським князем Всеволодом Мстиславичем⁷¹.

17 лютого 1106/07 р. Святослав, син Давидів, онук Святославів постригся у ченці під іменем Миколай (хрестильне ім'я його діда Святослава Яро-

⁶³ Зотов В. Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. С. 24.

⁶⁴ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 196.

⁶⁵ Там само. С. 197.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Зотов В. Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. С. 24.

⁶⁹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 171–172.

⁷⁰ Зотов В. Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. С. 24.

⁷¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 203.

славича): «Въ то же лѣто пострижесе Святославъ, сынъ Давыдовъ, внукъ Святославъ, мѣсяца февраля въ 17 день⁷². У літописах князь названий Святошею, як і в інших джерелах (прізвисько могло бути зменшеним від імені Святослав, або ж свідченням його набожності). Причина постриження Святослава Давидовича у ченці не вказувалася.

«Слово о преподобнѣмъ Святоши, князи Черниговскомъ», яке міститься в Києво-Печерському патерику (Касьянівська II редакція, 1462 р.) (далі — «Слово»), згідно традицій агіографічного жанру пояснювало, що, зважаючи на марність та плинність життя, — а Царство Небесне, яке уготував люблячим Його Бог, безкінечне, — князь Святоша, іменем Миколай, «остави княженіе, честь и славу и власть», і прийшов у Печерський монастир, і був монахом, в літо 6614 лютого 17 дня⁷³.

Причини, які насправді спонукали Святослава Давидовича постригтися у ченці, залишаються нез'ясованими. В історії відомі передсмертні постриження князів у ченці з кінця XII ст., а також примусове постриження князів-супротивників: наприклад, двоюрідний брат Святослава Давидовича Ігор Ольгович у 1147 р. постригся в ченці (Лл. 16), не бажаючи померти у в'язниці-порубі, куди його посадили Мстиславичі під час боротьби за київський стіл⁷⁴.

Лл. 16. Постриження Ігоря Ольговича у ченці 1147 р.
Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

Могла бути ще одна причина постриження — важка хвороба. У «Слові» зазначалося, що Микола Святоша мав гарного лікаря, сирійця Петра, який був при ньому ще при його князюванні та прийшов разом із ним до монастиря⁷⁵. Значна частина «Слова» присвячена взаємовідносинам між лікарем і Святошею. Можна припустити, що Микола Святоша потребував лікування та догляду. З точки зору лікаря, Святоша вів себе неадекватно: бачачи його «волную нищету», як той виснажує себе постом, роботою на кухні та воро-

⁷² Повесть временных лет. С. 186.

⁷³ Києво-Печерський патерик / Вступ, текст, примітки: Дмитро Абрамович; Репринтне видання видання 1931 р. Київ: Час, 1991. С. 113.

⁷⁴ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 234–235.

⁷⁵ Києво-Печерський патерик. С. 114.

тарем (це було звичайне послушення для ченців, але, вочевидь, не для князя), Петро полишив його і працював лікарем у Києві. Проте продовжував відвідувати свого князя, імовірно, лікував, вмовляв турбуватися про своє здоров'я (у «Слові» зазначено, що Святоша одужував, як і належало святому, ще до прийняття «зелія», яке приготував Петро)⁷⁶.

Рідні Святоші, брати Ізяслав та Володимир, також були стурбовані його станом, переконували покинути важку роботу на кухні⁷⁷. В очах оточуючих, зокрема бояр, які йому колись слугували, як сказано в «Слові», Святоша був «яко изумѣвшася»⁷⁸, тобто божевільним.

У «Слові» доволі заплутано викладена історія смерті лікаря Петра: Микола Святоша заявив йому, що помре через три місяці («отхождю свѣта сего»⁷⁹), і порадив постригтися в ченці, тим самим пророкуючи смерть лікаря, але той не зрозумів і зі сльозами виголосив цілу промову, обіцяючи віддати життя за Святошу. І коли Микола Святоша викопав могилу в печері, лікар Петро сказав: «ты живи еще, а мене здѣ положи»⁸⁰. Він постригся у ченці й через три місяці помер.

Як бачимо, автор «Слова», згідно з агіографічним жанром, намагався показати, що Микола Святоша володів даром пророцтва та іншими надприродними здібностями, якими його наділив Бог, оскільки не приймав ліки й одужував, радив і своєму лікарю це робити, а коли той прийняв «зеліє» та ледь не помер, то, відмовившись від ліків, теж одужав: «молитвою же святого исцѣлѣ»⁸¹.

Певно, Миколою Святошею опікувався не тільки лікар Петро, а й ігумен Печерського монастиря Феоктист (1103–1112 рр.), який міг постригти князя в ченці. За Новгородським літописом, Святослав був пострижений у Чернігові⁸². Існували тісні взаємовідносини між настоятелем та батьком Святоші Давидом Святославичем, який, вочевидь, доручив Феоктисту турбуватися про сина. Ігумен наказав побудувати для Святоші келію, яка називалася «Святошина»⁸³.

У 1112/13 р. печерського ігумена Феоктиста (імовірно, за сприяння Давида Святославича) поставили чернігівським єпископом, і цьому були дуже раді сам князь і його дружина (вочевидь, мати Святоші): Феоктист був духівником княгині⁸⁴. Попри виснажливий спосіб життя та стан здоров'я, Микола Святоша пережив свого лікаря Петра та прожив ще 30 років і, як сказано в «Слові», не виходив за стіни монастиря⁸⁵ (Іл. 17). Проте в 1142 р. двоюрідний брат Святоші, великий київський князь Всеволод Ольгович, послав

⁷⁶ Києво-Печерський патерик. С. 115.

⁷⁷ Там само. С. 113.

⁷⁸ Там само. С. 115.

⁷⁹ Там само. С. 116.

⁸⁰ Там само. С. 117.

⁸¹ Там само. С. 116. Інтерпретацію цих подій див.: Шуміло С. Оповідання про Миколу Святошу у Києво-Печерському патерику: досвід прочитання. *Київська старовина*. 2012. № 3. С. 3–8.

⁸² Новгородская первая летопись старшого и младшего изводов. С. 203.

⁸³ Києво-Печерський патерик. С. 114.

⁸⁴ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 190.

⁸⁵ Києво-Печерський патерик. С. 117.

Іл. 17. Микола Святоша.
Гравюра Л. Тарасевича.
Патерик Печерський. Київ. 1702 р.

його до своїх братів — умовити їх припинити боротьбу зі Мстиславичами за волості⁸⁶. Очевидно, на той час моральний авторитет Миколи Святоші, який вів праведне життя в монастирі, був уже досить високий, і він зумів умовити братів Ольговичів.

У «Слові» зазначено, що Микола Святоша «подаваше и на церковна строеніе»⁸⁷. За версією, яку висунув Афанасій Кальнофойський у «Тератургимі» (1638 р.), Святоша був фундатором Троїцької надбрамної церкви Печерського монастиря та лікарні при ній⁸⁸.

Микола Святоша був освіченою людиною, у «Слові» повідомлялося про його бібліотеку: «соуть же и книги его многы и донынѣ»⁸⁹. На замовлення Святоші монахом греком Феодосієм було перекладено «Послання папи римського Лева до константинопольського патріарха Флавіана»⁹⁰. Існує думка, що монах Феодосій записав твір для Миколи Святоші (який, припускають, мав хрестильне ім'я Панкратій⁹¹): «Поученіє святого Панкратія о крещеніи обѣда и питія, въ первую недѣлю поста св. Апостоль, списано Феодосиємъ худымъ мнихомъ»⁹².

Постриження князя Святослава Давидовича у ченці не перед смертю (як зазвичай було прийнято у князів), а в молодому віці, своєю волею, без примусу, про що наголошувалося в «Слові» («Помысли сего князя, его же ни единъ князь в Руси створи, волею бо никто же вниде в чернечество»⁹³), у ті часи було винятковим явищем. «В истинну сей болъй всѣх князей Руских», — підсумовував автор «Слова» (Іл. 18).

⁸⁶ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 217.

⁸⁷ Києво-Печерський патерик. С. 114.

⁸⁸ Кальнофойський А. Тератургима / Переклад В. Шевчука. *Хроніка 2000*. 1997. Вип. 17–18. С. 39.

⁸⁹ Києво-Печерський патерик. С. 114.

⁹⁰ Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись. Санкт-Петербург, 1897. С. 34.

⁹¹ У літературному творі початку XII ст. «Хожденіє ігумена Даниїла у святу землю», який зберігся в десятках списків XV–XIX ст., Панкратій Святослав або Панкратій Святославич названий у переліку князів, вочевидь, у певному ієрархічному порядку, а саме: Михаїл Святотопок, Василій Володимир, Давид Святославич, Михаїл Олег, Панкратій Святослав (Панкратій Святославич), або Панкратій Ярослав Святославич (дядько Миколи Святоші), Гліб Мінський (або ж Андрій Мстислав Всеволодович, Борис Всеславич). Див.: Хождение игумена Даниила в святую землю в начале XII в. / Исследование М. А. Веневитинова. Санкт-Петербург, 1877. С. 17, 19, 95–96.

⁹² Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись. С. 35.

⁹³ Києво-Печерський патерик. С. 118.

Іл. 18. Печатка Миколи Святоші.

У день похорон Миколи Святоші зібралося ледь не все місто⁹⁴. Його поховали у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

У «Слові» наголошувалося, що рідні, зокрема брат Ізяслав, шанували пам'ять про Миколу Святошу після його смерті, вірили в цілющу силу особистих речей подвижника. Брат Ізяслав випросив у ігумена «креста, иже у парамандіи его, и възглавница и кладки его, на нен же кланяшеся»⁹⁵, тобто хрест, параман, подушку та килимок, на якому Святоша бив поклони.

Коли Ізяслав захворів і був при смерті, попросив води із печерського колодязя, воду йому принесли: «Пославше же и взяша воды; отерше гробъ святого Феодосіа, дасть же игумень и власеницю Святошину...», — ігумен одягнув на князя волосяницю Святоші, і князь одужав⁹⁶. Кожного разу, коли Ізяслав ішов воювати, одягав волосяницю Святоші й був неушкоджений. Але одного разу він согрішив, і тому не посмів її одягнути, відтак був тяжко поранений у бою й заповідав поховати себе у волосяниці⁹⁷. Точна дата канонізації преподобного Миколи Святоші невідома. День його пам'яті відзначають 14 жовтня.

Набожність Миколи Святоші, чернечий спосіб життя могли вплинути й на створення позитивного образу його батька, Давида Святославича, як благочестивого, миролюбивого князя на противагу, вочевидь, його більш воєвничого брата Олега Святославича, який у «Слові о полку Ігоревім» був названий Гориславичем⁹⁸.

Інші два сини Давида Святославича, Володимир та Ізяслав, на відміну від Миколи Святоші, за своєю ментальністю були типовими представниками князівської верхівки, по черзі ставали чернігівськими князями: у 1139 р. Володимир Давидович⁹⁹, у 1151 р., після його загибелі, Ізяслав Давидович¹⁰⁰, якому ще на короткий час вдалося здобути київський стіл у 1154–1155¹⁰¹ та в 1157–1158 рр., 1161 р.¹⁰² Обидва сини Давида Святославича за-

⁹⁴ Києво-Печерський патерик. С. 117.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. С. 118.

⁹⁸ Слово о полку Ігоревім / Упорядкування: Олекса Мишанич. Київ: Радянська школа, 1986. С. 18.

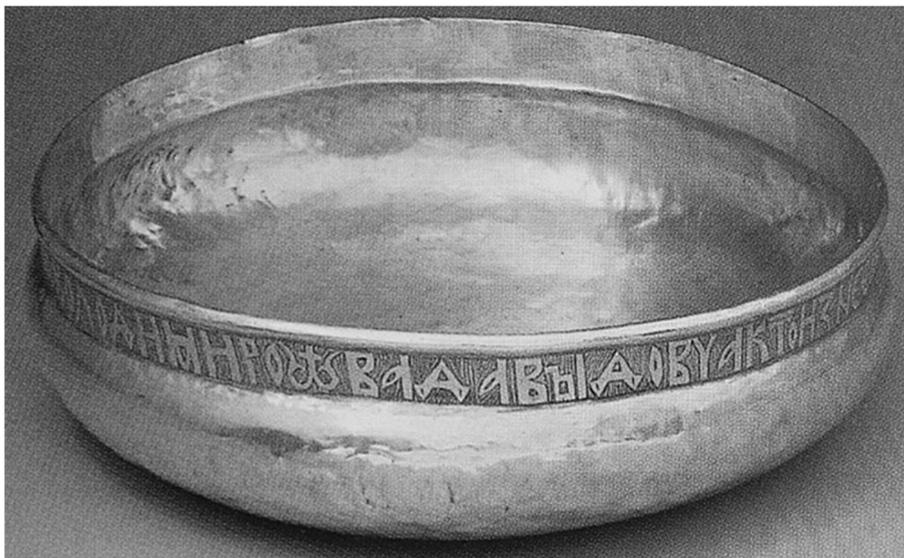
⁹⁹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 211.

¹⁰⁰ Там само. С. 303.

¹⁰¹ Там само. С. 328–329.

¹⁰² Там само. С. 337, 354.

гинули під час міжусобних воєн, підтримуючи різні політичні союзи, зокрема нащадків Мономаха, або ж вступаючи з ними в конфлікт, так само як і з Ольговичами. Володимир Давидович був убитий у 1151 р.¹⁰³ (Лл. 19).

Лл. 19. Срібна чаша чернігівського князя Володимира Давидовича. XII ст.

За літописними списками пізнішого походження (XVI ст.: Тверським, Никонівським, Воскресенським) Володимира Давидовича поховано в чернігівському Спаському соборі¹⁰⁴. Ізяслав Давидович був смертельно поранений та помер у 1161 р., похований в «отней» (отчій) церкві свв. мучеників Бориса і Гліба¹⁰⁵. Вважається, що в Ізяслава Давидовича не залишилося нащадків по чоловічій лінії, хоча в 1139 р. згадуються його сини¹⁰⁶, а Володимир Давидович мав сина Святослава, який помер вщизьким (Вщиж — давньоруське місто, зараз — село в Брянській обл.) князем у 1167 р.¹⁰⁷ На ньому й закінчилася династія чернігівських князів Давидовичів. Надалі чернігівський стіл, а декілька разів і великокнязівський київський, будуть займати нащадки Олега Святославича — так зване «Олегове плем'я» — одна із найбільш впливових династій Київської Русі в подальші роки.

Чернігівський князь Давид Святославич помер у 1123 р. в Чернігові, але не вказується, в якому храмі він був похований. Після нього сів у Чернігові його брат Ярослав¹⁰⁸.

У «Слові про князів», літературній пам'ятці, яка традиційно датується другою половиною XII — початком XIII ст. (дійшла до нас у списках XV—XVII ст.), де розповідається про смерть чернігівського князя Давида Свято-

¹⁰³ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 303.

¹⁰⁴ ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1856. Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. С. 55; ПСРЛ. Москва, 2000. Т. 9: Патриаршая или Никоновская летопись. С. 189; ПСРЛ. Москва, 2000. Т. 15: Тверской сборник. С. 218.

¹⁰⁵ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 356.

¹⁰⁶ Там само. С. 213.

¹⁰⁷ Там само. С. 361.

¹⁰⁸ Там само. С. 199.

славича, вказується, що він спорудив церкву Бориса і Гліба, в якій і був похований: «Отоль несоша (тіло Давида Святославича — *О. Т.*) и въ церковь Бориса и Гльба съданую отъ него»¹⁰⁹.

Літопис за Іпатським списком у розповіді про смерть 6 березня 1161 р. сина Давида Святославича Ізяслава, смертельно пораненого під Києвом, повідомляє, що тіло князя 13 березня перевезли до Чернігова, і дядько Святослав Ольгович зі сльозами поховав Ізяслава «въ штни ємѹ цркви ꙗ стѹю мѣкѹ Бориса и Гльба»¹¹⁰ (тобто в отчій йому церкві святих мучеників Бориса і Гліба). Про це повідомляється і в літописі за Воскресенським списком: «и положи ево (Ізяслава Давидовича — *О. Т.*) отчинѣ его въ церкви святую мученику Бориса и Гльба»¹¹¹. Отже, літописи свідчать, що Ізяслав Давидович був похований у церкві святих мучеників Бориса і Гліба, збудованій його батьком князем Давидом Святославичем.

Як ще один аргумент на користь будівництва Борисоглібського собору в Чернігові князем Давидом Святославичем, наводять факт, що князь спорудив храм в ім'я святих Бориса і Гліба, оскільки, імовірно, був названий хрестильним ім'ям св. Гліба — Давидом. Припускають, що в сім'ї його батька, Святослава Ярославича, князя чернігівського (1054–1073), великого князя київського (1073–1076), князі-мученики особливо шанувалися, позаяк трьох із п'яти синів князь назвав на честь своїх мученицьки загиблих дядьків: це Гліб Святославич (?–1078), Роман (хрестильне ім'я св. Бориса) Святославич (?–1079) та Давид (хрестильне ім'я св. Гліба) Святославич.

Відомо, що князі Борис і Гліб — сини великого київського князя Володимира Святославича (980–1015), були (за офіційною версією) підступно вбиті після його смерті в ході братовбивчої війни за київський престол (1015–1019 рр.) братом Святополком Окаянним. За іншою версією, яка викладена у скандинавській «Сазі про Еймунда» та інших джерелах, до їх вбивства міг бути причетний брат Ярослав Мудрий¹¹² (Іл. 20).

Культ князів-мучеників почав утверджуватися на Русі вже в XI ст. На початку прах св. Гліба перенесли з-під Смоленська, де його було поховано на місці вбивства близько гирла р. Смядинь, до Вишгорода — заміської резиденції київських князів, і перепоховали поряд з останками брата Бориса біля церкви св. Василя (Іл. 21). Згодом, після її пожежі, була збудована нова дерев'яна п'ятиверха церква, куди й перенесли останки братів.

Чернігівський князь Святослав Ярославич у 1072 р. разом зі Всеволодом Ярославичем та Ізяславом Ярославичем (який збудував нову дерев'яну церкву) був присутній на перенесенні мощів князів-мучеників у новий храм (Іл. 22). Батько Давида Святославича, Святослав Ярославич, коли став у 1073 р. великим київським князем, спорудив у Вишгороді кам'яний храм висотою в 80 ліктів (1 лікоть приблизно — 0,5 м), проте помер, не закінчив-

¹⁰⁹ Слово о князях. С. 340.

¹¹⁰ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 356.

¹¹¹ ПСРЛ. Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. С. 75.

¹¹² Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 110–123.

Іл. 20. Ікона «Свв. Борис і Гліб». Середина XIII ст.
Національний музей «Київська картинна галерея».

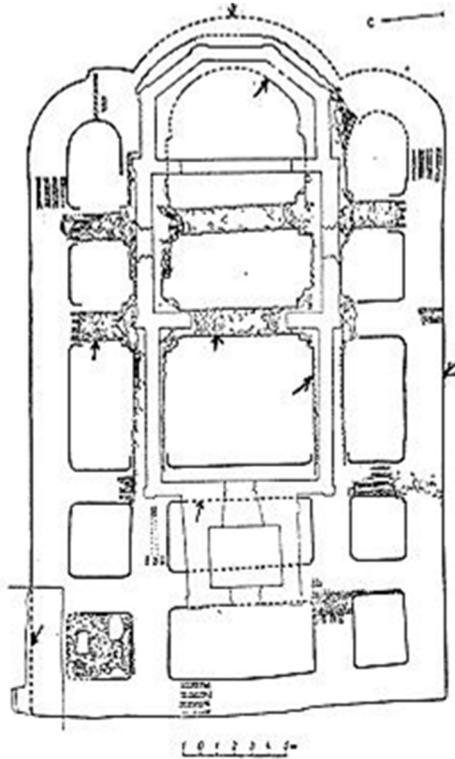

Іл. 21. Перевезення тіла Бориса до церкви св. Василя у Вишгороді.
Мініатюра з Радзивилівського літопису. XV ст.

Іл. 22. Перенесення моців свв. Бориса і Гліба у 1072 р.
Мініатюра з Радзивилівського літопису. XV ст.

ши будівництво¹¹³. Добудовував його Всеволод Ярославич, будучи великим київським князем (1076–1077, 1078–1093), але храм завалився¹¹⁴. Олег Святославич, вочевидь, вирішив завершити справу свого батька Святослава Ярославича: «А Ольгъ сынъ Святославль уомысли въздвигнути церковь съкроушивъшуюся Вышегородѣ камяноюю и приведѣ зъдателье повеле зъдати вѣдавъ имъ все пообилоу яже на потребу и съврше нѣ ей бывъши и испсанѣ»¹¹⁵. У 1111/12 р.¹¹⁶ Олег Святославич привів артіль будівельників, щедро забезпечивши їх усім необхідним, побудував у Вишгороді великий кам'яний храм, прикрашений розписами, який за розмірами був одним із найбільших тогочасних храмів (42х24 м)¹¹⁷ (Іл. 23).

Іл. 23. План фундаментів церкви свв. Бориса і Гліба у Вишгороді. За матеріалами розкопок 1952 р.

Попри те, що залишки споруди збереглися дуже погано, дослідження встановили, що вона являла собою тринавну, восьмистопну церкву, і за своєю базилікальною видовженістю в напрямку схід–захід нагадувала Спаський собор у Чернігові¹¹⁸. Писемні джерела, а також залишки руїн храму, які вдалося дослідити, дали можливість дійти висновку, що він був закладений Святославом Ярославичем, добудований Всеволодом Ярославичем і відновлений після падіння його верхів Олегом Святославичем¹¹⁹. Виявлені фрагменти західної стіни засвідчили мурування із цегли 36х27х4 см на вапняно-цементно-янковому розчині, які чергувалися з рядами шматків сірого кварциту та валунів. Знайдені були фрагменти мурування з прихованим рядом. Виявлені фрагменти фрескового тиньку, керамічних плиток свідчили, що храм, імовірно, мав фресковий розпис, підлога була із по-

¹¹³ Успенский сборник XII–XIII вв. С. 65.

¹¹⁴ Там само. С. 66.

¹¹⁵ Там само. С. 69.

¹¹⁶ Дата будівництва церкви визначена наступним чином. У «Сказании чудесь святою страсотърпцю Христовою Романа и Давида» зазначено: «И Святополькоу преставивъшю ся на вѣторое лѣто по оустроение церкви тоя (тобто церкви у Вишгороді, спорудженої Олегом Святославичем — О. Т.). Відомо, що Святополк Ізяславич помер 1113 р. Див.: ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 356.

¹¹⁷ Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города: [В 2 т.]. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. Т. 2. С. 335.

¹¹⁸ Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. С. 336.

¹¹⁹ Там само.

лив'яних керамічних плиток, знайдені також фрагменти свинцевої покрівлі¹²⁰.

2 травня 1115 р. у відбудований храм перенесли останки святих Бориса і Гліба. На перенесенні мощів були присутні Олег Святославич і Давид Святославич із синами, Володимир Мономах із синами та весь вищий церковний клір, зокрема й чернігівський єпископ Феоктист. Між князями виник спір, куди поставити домовини: Мономах пропонував у центрі церкви й над ними спорудити срібний терем, а Давид і Олег — за заповітом їхнього батька Святослава Ярославича — у закомари (комари), вочевидь, напівкруглі ніші-аркосолії у стіні. Кинули жереб, і витягнули жереб Давидів і Олегів. Домовини поставили на правій стороні, у дві закомари¹²¹.

М. Холостенко, під керівництвом якого наприкінці 40-х — у 50-х рр. ХХ ст. були проведені дослідження та здійснені реконструкційно-реставраційні роботи Борисоглібського собору, вважав, що після будівництва Олегом Святославичем кам'яного храму у Вишгороді, Давид Святославич вирішив і в Чернігові побудувати церкву, присвячену свв. Борису і Глібу¹²². Оскільки Давид Святославич помер 1123 р. і був похований у храмі-усипальні, ним побудованим, то храм був споруджений до 1123 р. Отже, робить висновок дослідник, Борисоглібський собор у Чернігові побудований між 1115—1123 рр.

О. Шафонський, перший описувач Борисоглібського собору (1786 р.), узагалі вважав, що храм був побудований католиками: «церковь Святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба, нареченныхъ во святомъ крещеніи Романа и Давида, каменная, небольшая, на четырехъ столбахъ съ хорами. Она строена католиками, но когда неизвестно. (Відомо, що під час польського володарювання (1618–1648) Борисоглібський собор був перетворений у католицький костел — О. Т.)»¹²³.

Проте, вже на початку ХІХ ст. М. Марков писав, що Борисоглібська церква у Чернігові була споруджена на початку ХІІ ст. чернігівським князем Давидом Святославичем, оскільки, згідно літописів, він був у ній похований у 1123 р., як і його син великий князь київський Ізяслав Давидович у 1159 р.¹²⁴ Дослідник зауважував, що «при томъ же послѣдній изъ тѣхъ угодниковъ Глѣбъ соименной ему по переименованію во святомъ крещеніи Давидомъ, то и весьма дѣло возможное, что Князь Давидъ Святославичъ, во имя тѣхъ Угодниковъ создалъ церковь Бориса и Глѣба, но подлиннаго свѣдѣнія получить не можно»¹²⁵. Як бачимо, М. Марков вказував, що св. Гліб був співіменний по хрещенню Давиду, тобто мав хрестильне ім'я, яким був названий Давид Святославич, і тому той побудував церкву в ім'я святих Бориса і Гліба.

¹²⁰ Каргер М. К. Древний Киев. С. 330.

¹²¹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 194–195.

¹²² Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 188.

¹²³ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев: Университетская тип-я, 1851. С. 263.

¹²⁴ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. Москва: Университетская тип-я, 1847. С. 16.

¹²⁵ Там само. С. 16–17.

М. Маркевич у 1852 р. також зазначав, що точна дата спорудження Борисоглібського храму невідома. Але оскільки в ньому був похований князь чернігівський Давид Святославич у 1123 р. та його син великий князь Ізяслав Давидович у 1159 р., то можна думати, що храм був споруджений Давидом Святославичем наприкінці XI — початку XII ст.¹²⁶

Думка про те, що св. Гліб був співіменний по хрещенню Давиду Святославичу, була також озвучена в 4-й книзі «Історико-статистического описания Черниговской епархии»¹²⁷, семитомне видання якого традиційно приписують чернігівському архієпископу Філарету Гумілевському (1805–1866), але існує припущення, що він радше займався організаційною та редакторською роботою¹²⁸.

Хто був автором нарисів історії Борисоглібського собору та монастиря, не уточнено. У ньому зазначалося, що «Чернігівський кам'яний храм свв. м. і князів Бориса і Гліба, який був монастирським і кафедральним храмом, є одним із найдавніших храмів Росії. Навіть теперішній вигляд [Іл. 24]

Іл. 24. Борисоглібський собор. Світлина XIX ст.

його показує, що це храм найдавніший: стіни його доволі товсті, якщо не товщі, але й не тонші спаських (Спасо-Преображенський собор XI ст., який знаходився неподалік — *О. Т.*); він архітектури візантійської, збудований із цегли трьох сортів, деяка цегла 8 вершків (1 вершок — 4,4 см — *О. Т.*) дов-

¹²⁶ Маркевич Н. А. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов: Губернская тип-я, 1852. С. 41.

¹²⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Кн. 4: Женские и закрытые монастыри. С. 93–113.

¹²⁸ Гейда О. С. Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 186.

жини, інші плити білуватого кольору, точно такі за виглядом і за складом, із яких були збудовані Ярославові ворота; цемент і цегла настільки міцні, що через них ламаються сокира і лом. Вікна храму довгі та вузькі, вхід у нього низький. У довжину він 17 сажень (1 сажень — 2,13 м — *О. Т.*), в ширину 7. Він з'являється згідно з літописом під час князювання Чернігівського кн. Давида Святославича (1090–1123 рр.), і побудований, без сумніву, цим благочестивим князем¹²⁹. ... Правда, прямих свідчень про це немає у відомих нині літописах. Але з іншої сторони, тоді, як попередні Давиду князі Чернігівські були поховані в Чернігівському Спаському соборі, кн. Давид і його син кн. Ізяслав поховані в Борисоглібському храмі, що не можна пояснити інакше, як тим, що благовірний князь захотів бути похованим у спорудженому ним храмі. Водночас, кн. Давид Святославич бачив в одному зі свв. князів, у кн. Глібі, у хрещенні Давидові, співіменного йому князя, і при тому він, один із сучасних і колишніх князів Чернігівських, був співіменником св. кн. Гліба-Давида; а благочестя кн. Давида, звичайно, не могло не побажати спорудити храм співіменному йому св. князю.

Досить важливою для вирішення питання про будівничого храму є й та обставина, що за давніми пам'ятками храм цей називається не Борисоглібським, а Глібоборисівським. Так, в юридичному акті 1665 р. бачимо чесного отця ієромонаха Гавриїла, намісника “монастыря Глѣбоборисовскаго”. Так само храм іменується й у грамоті польського короля 1628 р. Значить, будівничий цього храму присвячував його переважно св. кн. Глібу, і таким храм залишився в пам'яті народу. Хто ж більше кн. Давида міг бажати присвятити цей храм св. кн. Глібу-Давиду, — той храм, в якому він і був урешті похований? З упевненістю можна вказати навіть на час і випадок, коли блаж. кн. Давид побажав заснувати цей храм. Це, правдоподібно, був той час (1120 р.), коли він втратив сина свого Ростислава¹³⁰.

Як бачимо, Борисоглібський собор у нарисі вже більш-менш детально охарактеризований як стародавня споруда «візантійської архітектури», для підкріплення цієї думки описана його будівельна техніка та матеріал, наведені розміри (довжина 36 м, ширина — майже 15 м). До того ж автор, окрім літописних джерел, залучив акти та грамоти XVII ст., в яких храм названий Глібоборисівським, що свідчило, на його думку, про присвяту собору перш за все св. Глібу, християнське ім'я якого носив князь Давид.

Вважається, що молодший із убитих князів, Гліб, був покровителем династії чернігівських князів Святославичів, на противагу їх суперників — київських князів Всеволодовичів-Мономаховичів, небесним захисником яких був князь-мученик Борис. За заповітом Ярослава Мудрого, Святославу Ярославичу дістався Муром — вотчина князя Гліба, куди його посадив батько Володимир Святославич¹³¹, а Ростов — вотчина Бориса, відійшла Всеволоду Ярославичу — батьку Володимира Мономаха.

Існує точка зору, що на початку в більшому пріоритеті було поклоніння св. Глібу, він шанувався як цілитель, на тогочасних енкалпіонах його зображення розміщувалося на лицевому боці, на зворотному — Бориса, на зміймо-

¹²⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 92.

¹³⁰ Там само. С. 94.

¹³¹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 74.

виках — у більш значному положенні¹³². Згодом культ поступово перетворюється із Глібоборисівського в Борисоглібський і оформлюється як княжий культ воїнів-захисників Руської землі (Іл. 25). Можна припустити, що пріоритетне поклоніння князю-мученику Глібу було пов'язане з діяльністю Святослава Ярославича, який активно пропагував його культ: як зазначалося, будучи великим київським князем, він почав споруджувати великий кам'яний храм у Вишгороді, присвячений князям-мученикам, на думку деяких дослідників — свв. Глібу і Борису¹³³.

лицева сторона

зворотна сторона

Іл. 25. Хрест-енколпійон із зображенням свв. Бориса і Гліба. Київська Русь.

У 90-ті рр. XI ст. Давид Святославич князував у Смоленську, на околиці якого, на Смядині, був убитий молодший із князів мучеників — Гліб. Вочевидь, на місці загибелі Гліба була побудована спочатку дерев'яна церква, оскільки, як відомо, тут згодом виник монастир і 1145 р. князем Ростиславом Мстиславичем був збудований кам'яний храм свв. Бориса і Гліба¹³⁴. Припускають, що Давид Святославич міг бути причетний до будівництва у

¹³² Алешковский М. Х. Русские глеборисовские энколпионы 1072–1150 гг. *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. Москва, 1972. С. 106–107, С. 110.

¹³³ Ужанков А. Н. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2000. № 2. С. 44.

¹³⁴ Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII–XIII ст. Ленинград: Наука, 1979. С. 37.

Смоленську дерев'яної церкви та монастиря на честь свого небесного покровителя св. Гліба¹³⁵.

Отже, князі почали широко використовувати культ святих для утвердження та укріплення своєї влади. Вони не лише називали своїх синів іменами князів-мучеників, але й споруджували найбільш вагомими та очевидними знаками своєї влади — храми на їх честь. Так, Володимир Мономах у 1117 р. заклав церкву: «Володимерь и цркъвь заложи на Лѣтъ мученику», імовірно, в ім'я свв. Бориса та Гліба на річці Альті (на місці вбивства Бориса)¹³⁶.

Дописувач нарису про Борисоглібський собор у Чернігові в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» зазначав, що Давид Святославич вирішив побудувати його в 1120 р., коли помер син князя Ростислав. Де був похований Ростислав Давидович, невідомо¹³⁷.

Думку про те, що Давид Святославич вирішив побудувати Борисоглібський собор у 1120 р. у зв'язку зі смертю свого сина Ростислава, знаходимо також у 1-й книзі цього ж «Историко-статистического описания...», зокрема, у розділі про ієрархів, а саме чернігівського єпископа Феоктиста¹³⁸. Хто був автором першої книги «Общий обзор епархии», як і нарису про Борисоглібський собор у 4-й книзі, достеменно невідомо. Втім, про чернігівських ієрархів міг писати викладач Чернігівської духовної семінарії, соборний ієромонах Никодим (М. Алешковський), який працював над церковно-історичними нарисами з історії Чернігівської ієрархії у 1850-ті рр.¹³⁹

Автор нарису про Борисоглібський собор назвав князя Давида Святославича «найбільш благочестивим із володільних князів Чернігівських, попередників св. кн. Михаїла (святий, великий київський, чернігівський князь Михаїл Всеволодович, вбитий у Золотій Орді 1245 р. — *О. Т.*)»¹⁴⁰. Він цитує уривок зі «Слова в день св. кн. Бориса и Глѣба», відкрите й оприлюднене в уривках М. Погодіним 1843 р., яке, на думку Погодіна, було проголошене домонгольським чернігівським проповідником: «Скажу же вы притчу о семь не в чуже странѣ бывшо: Давидъ Святославичъ, а Святославъ Ярославичъ, Святаго Бориса и Глѣба братъ (М. Погодін зауважував, що Святослав Ярославич, батько Давида, був двоюрідний племінник Борису і Глібу Володимировичам, а не брат — *О. Т.*), тотъ Давидъ ни съ кѣмъ не имѣаше вражды; а ще кто на нь рать вздвигнетъ, онъ же покорениемъ своимъ рать уставляше, княжаше въ Черниговѣ въ болшемъ княженъи, понеже бо старий братъи своеи. А ще кто кривду створяше къ нему отъ братъи, онъ же все на собѣ протираше; кому ли крестъ целовашѣ, въ весь животь свой не ступаше, аще кто къ нему не исправляше цѣлования, онъ же одинако исправляше, никого при обидѣ ни зла створи. Братъя же его видяще тако суца вси слушахуть его, яко отца, и покоряются ему, яко господину. Въ велицѣ тишинѣ бысть княжение его. Речеть ли кто яко жены не имѣ, — но и дѣти

¹³⁵ Коваленко В. Фундатор Борисоглібського собору благовірний чернігівський князь Давид Святославич: сторінки біографії. *Чернігівські старожитності*. 2015. Вип. 2 (5). С. 10.

¹³⁶ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 197.

¹³⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 94.

¹³⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Тип-я Г. Л. Шапирь, 1873. Кн. 1: Общий обзор Черниговской епархии. С. 15.

¹³⁹ Гейда О. С. Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії. С. 180–181.

¹⁴⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 95.

имѣше: преподобный Никола Святоша его сынъ бѣ, и ина два сына. Или речеть кто, яко дому не имѣ, того ради заповѣдь Господню исправиши воз-
може; многажды бо слышахъ, нѣкыя невѣгласы глаголюща: съ женою и съ
чяди своими, не можемъ спастися. Се бо Князь не единъ домъ имѣше, но
многи. Князь всей земли Черниговской, заповѣдь владычню исправи въ
всемъ животоѣ своемъ, ни съ кѣмъ вражды имѣ»¹⁴¹.

Звертає на себе увагу й те, що князь Давид Святославич названий у на-
рисі «блаженным»¹⁴². Цей епітет, вочевидь, автор залучив із уривку «Слова
про князів» під назвою «О блаженном князе Давиде Святославиче, внуке
Ярослава Владимировича чудесная повести», який містився у «Степенній
книзі» (літературній пам'ятці XVI ст., на яку він і посилається)¹⁴³. Як пере-
казував дописувач, у ній розповідається про смерть князя та чудо, яке при
цьому трапилося, коли князь лежав на смертному одрі, а святий Феок-
тист наказав співати канон хресту Господню. У цей час влетів голуб і сів на
груди помираючого, князь помер і голуб відлетів. При цьому автор зазна-
чив, що Давид Святославич лежав на смертному одрі 1 серпня 1123 р.¹⁴⁴
Знову ж таки про це було вказано в 1-й книзі «Историко-статистического
описания Черниговской епархии», в якій ішлося про чернігівського єписко-
па Феоктиста¹⁴⁵. Невідомо, звідки автор узяв дату 1 серпня, коли Давид ле-
жав на смертному одрі, вона відсутня в джерелах, на які він посилався. Він
міг переплутати її з датою смерті Олега Святославича, який, згідно з літо-
писом за Іпатським списком, помер 1 серпня 1115 р.¹⁴⁶ У Никонівському лі-
тописі зазначено, що 6 серпня 1123 р. помер єпископ Феоктист¹⁴⁷.

В іншому списку «Слова про князів» — «Неделя 18 по всѣхъ свя-
тыхъ» — епізод про смерть Давида Святославича викладений дещо інакше:
«Егда же изволи богъ пояти душу его отъ тѣла и болѣвшу ему недолго, поз-
на епископъ Феоктистъ, яко уже князь преставитися хоцетъ, повеѣлѣ пѣти
канунъ крѣсту, единою рассѣдеся верхъ теремцо, и вси ужасошася. И влетѣ
голубъ бѣль, и сѣде ему на грудехъ. И князь душу испусти, голубъ же невид-
имъ бысть. И наполнися храмъ благыя воня. И несоша князя въ Спасъ свя-
тыи долго по вечернѣ. Пришедши звѣзда ста надъ крѣстомъ. Оттолѣ несо-
ша и въ церковь Бориса и Глѣба съданую отъ него, звѣзда же отъ Спаса
преступи надъ мученическую церковь. Пѣвшу епископу надъ княземъ
гробъ недокончянь бысть. Епископу рекшу: “Се уже сонце заходить, завтра
похоронимъ и”. Всѣмъ сѣдящимъ надъ княземъ, шедъше въ церковь, повѣда-
ша епископу: “Солнце не заходитъ но во единомъ мѣстѣ стоитъ”. Епископъ

¹⁴¹ Погодин М. П. Новая историческая находка. *Московитянин*. 1843. Ч. VI. № 11. С. 412–413. Автор нарисів навів цитату в перекладі російською мовою, наводимо мовою оригіналу, як опубліковано М. П. Погодіним.

¹⁴² Іменування може вживатися як щодо святого, так і неканонізованого подвижника, віряни-
на на позначення його особливого благочестя, прагнення жити за євангельськими заповідя-
ми блаженства.

¹⁴³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 96.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1. С. 15.

¹⁴⁶ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 195.

¹⁴⁷ ПСРЛ. Т. 9: Патриаршая или Никоновская летопись. С. 151.

же удивився и похвали Бога. Дондеже камень сровнаша и князя вложиша въ грабъ, тогда солнце заидеть»¹⁴⁸.

Отже, у «Слові про князів» вказано, що смерть князя Давида супроводжувалася чудами: розкрився верх терема і влетів голуб (певно, символ душі вмираючого), і сів йому на груди, бо коли князь «душу испусти», то голуб став невидимим. І коли понесли тіло князя у Спаський собор (де його, імовірно, відспівували), то зірка стала над хрестом, а після перенесення в Борисоглібську церкву, яку він спорудив, зірка перемістилася над церквою мучеників, тобто свв. Бориса і Гліба. І сонце не заходило, а стояло на одному місці, доки князя не поховали, потім сонце зайшло.

Основним лейтмотивом «Слова про князів» було засудження князівських міжусобиць. Вочевидь, поміркована, відносно миролюбна особистість Давида Святославича, особливо в порівнянні з його войовничим братом Олегом Святославичем, у час жорстоких міжусобних війн була не випадково обрана як приклад для наслідування. Давид Святославич серед чернігівських князів був, з точки зору автора, взірцем правителя, який уникав ворожнечі та конфліктів, нікому не завдавав образи й не причиняв зла: «Въ велицѣ тишинѣ бысть княжение его», — як сказано в «Слові»¹⁴⁹.

Ідеалізований образ Давида Святославича, чуда під час смерті та похорон князя, зазначені в «Слові про князів», стали підставою для деяких дослідників вважати, що Давид Святославич був канонізований у період із 1139 по 1157 рр., коли в Чернігові правили його сини Володимир та Ізяслав¹⁵⁰.

Наступні дописувачі про Борисоглібський собор у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. активно залучали нарис історії храму, викладений в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии»¹⁵¹. Він був використаний у двох виданнях відомого громадського діяча, історика Г. Милорадовича про чернігівські Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори майже дослівно, але в більш короткому варіанті¹⁵²; протоієреєм І. Платоновим¹⁵³; у двох виданнях чернігівського церковного історика протоієрея О. Єфимова¹⁵⁴. Автори, коротко переказавши історію Борисо-

¹⁴⁸ Слово о князях. С. 341.

¹⁴⁹ Погодин М. П. Новая историческая находка. С. 412.

¹⁵⁰ Коваленко В. Фундатор Борисоглібського собору благовірний чернігівський князь Давид Святославич: сторінки біографії. С. 12–13.

¹⁵¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 93–113.

¹⁵² Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1889. 28 с.; Його ж. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. 2-е изд., доп. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1890. 30 с.

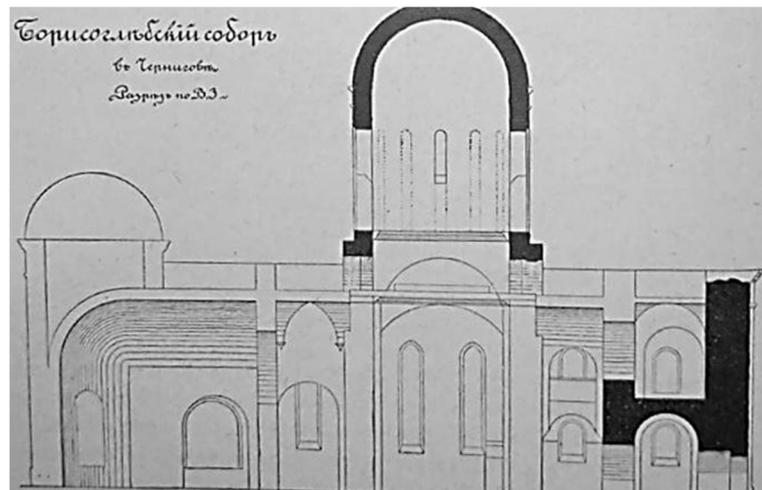
¹⁵³ Платонов И. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1892. № 15. С. 653–666, № 16. С. 670–678, № 17. С. 700–706, № 18. С. 72–729, № 21. С. 822–825.

¹⁵⁴ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священноисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1908. Вып. 1. 55 с.; Його ж. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священноисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1910. Вып. 2, 3 и 4. 198 с.

глібського собору, взяту з «Историко-статистического описания...», більш детально висвітлювали ремонтні роботи храму, які проводилися в другій половині XIX ст., поховання в ньому архієреїв та його визначні старожитності.

Подальшому дослідженню старовинних пам'яток Чернігова сприяли археологічні з'їзди, які проводилися в другій половині XIX — на початку XX ст. в різних історичних містах.

Так, до XI Археологічного з'їзду, який відбувся в Києві 1899 р., професор П. Лашкар'єв підготував доповідь «Церкви Чернигова и Новгорода-Северского», коротко обстеживши їх у 1895 та 1899 рр.¹⁵⁵ Він, вочевидь, не міг їх детально вивчити, проте зазначав, що стародавні церкви Чернігова «збереглися далеко не в своєму первісному вигляді й не справляють звичайного враження глибокої старовини»¹⁵⁶. Стосовно Борисоглібського собору П. Лашкар'єв зауважив, що він «явно носить сліди принаймні трьох епох і типів»¹⁵⁷, але яких саме, не вказав. Дослідник на планах та розрізах п'яти старовинних чернігівських храмів, якими він проілюстрував свою доповідь, чорною фарбою позначив їх первісні частини. На плані та розрізі Борисоглібського собору відмічено як первісно збережені: західна частина з хорами, шість стовпів, верхня частина бані до вікон та склепіння на підбанному кубі¹⁵⁸ (Іл. 26–27). Якщо порівняти аналогічний план і розріз Успенського собору Слеського монастиря, який був близьким до Борисоглібського собору, то збереженість монастирського храму була набагато кращою. На жаль, П. Лашкар'єв не встиг підготувати коментарі до планів (особливо скупі були відомості стосовно Борисоглібського собору), оскільки раптово помер. Та все ж він зазначив декілька характерних деталей. Дослідник зауважував, що мурування Борисоглібського собору відрізняється від мурування Спась-

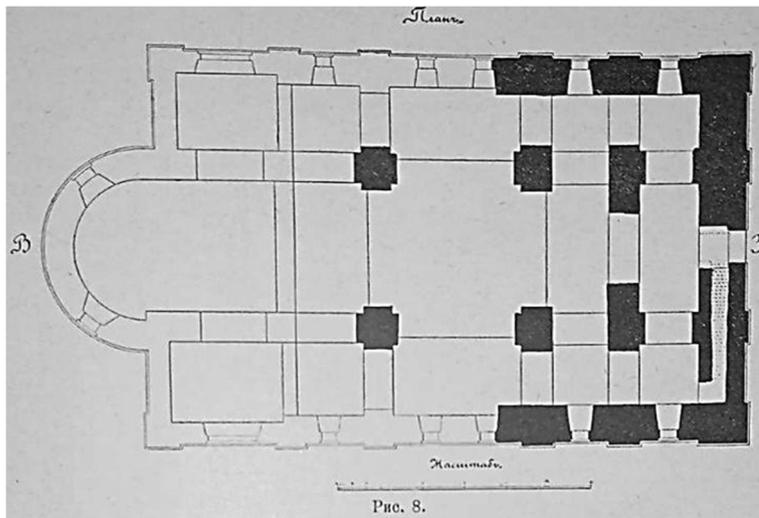
Іл. 26. Повздовжній розріз Борисоглібського собору за П. Лашкар'євим.

¹⁵⁵ Лашкар'єв П. А. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского. *Труды XI-го Археологического съезда в Киеве 1899*. Москва: Тип-я Г. Лисснера и А. Гешеля, 1902. Т. 2. С. 146–164.

¹⁵⁶ Там само. С. 148.

¹⁵⁷ Там само. С. 153.

¹⁵⁸ Там само. С. 154–155.

Пл. 27. План Борисоглібського собору. За П. Лашкарьовим.

кого собору¹⁵⁹. Церкви Чернігова, окрім Спасо-Преображенського собору, мають сходи на хори всередині стін (вочевидь, Борисоглібський собор і Успенський собор Єлецького монастиря; на жаль, автор не вказав, які саме церкви). Також Успенський собор має всередині у південно-західному куті каплицю, тоді як у Києві лише Кирилівська церква має такі сходи та на хорах каплицю (божницю), у чому дослідник вбачав впливи чернігівської архітектури на київську, адже Кирилівська церква споруджена представником чернігівської династії Ольговичів — князем Всеволодом¹⁶⁰. У свою чергу, зазначав П. Лашкарьов, соборна Успенська церква в Каневі, закладена також Всеволодом Ольговичем у 1144 р. в ім'я св. Георгія, за планом дуже подібна до Кирилівської церкви, тільки значно менша за розмірами¹⁶¹. Дослідник також відмітив лінію арок, розташованих під рядом верхніх вікон на Успенському соборі Єлецького монастиря, а також ззовні на абсиді божниці в південно-західному куті собору, які спостерігаються на церквах так званого романського стилю (Пл. 28). Подібний карниз був під куполом Канівської церкви, а ще більше нагадував карниз Спасо-Преображенського собору в Переяславі-Залеському¹⁶². М. Холостенко зауважував, що обміри, оприлюднені при доповіді П. Лашкарьова про чернігівське зодчество, показували Борисоглібський собор після реконструкції та були досить приблизними¹⁶³.

Святкування тисячоліття Чернігова та XIV Археологічний з'їзд, який проходив у місті 1908 р., не могли не привернути уваги до старовинних пам'яток Чернігова. Під час з'їзду були проведені обстеження чернігівських стародавніх храмів, у тому числі й Борисоглібського собору, стисло опири-

¹⁵⁹ Лашкарев П. А. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского. С. 149.

¹⁶⁰ Там само. С. 162.

¹⁶¹ Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. Киев, 1898. С. 233.

¹⁶² Лашкарев П. А. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского. С. 161–162.

¹⁶³ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 188.

люднені в доповіді Ф. Горностаєва: «У Борисоглібському соборі збереглися стародавні хори та частина абсид, зовні відкриті частини стародавнього карнизу. Цей храм подібний до церкви Дванадцяти апостолів у Фесалоніках»¹⁶⁴.

Труды XI Археологического Съезда. Т. II.

Успенская церк. Елецкаго мон.

*Ил. 28. Успенський собор Єлецького монастиря у Чернігові.
Світлина кінця XIX – початку XX ст.*

Відомий вчений, професор Д. Айналов досить гостро висловився щодо перебудов Борисоглібського собору, які спотворили зовнішній вигляд «візантійського храму»: «Борисоглібський собор дає, після детального огляду

¹⁶⁴ Горностаєв Ф. Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода. *Труды XIV-го Археологического съезда в Чернигове. Доклады, сообщения и речи.* Москва, 1911. Т. III. С. 66.

всередині та зверху, такі особливості, які найбільш типові для надзвичайно вишуканого невеликого однобанного храму. Тепер він являє собою видовжену споруду у вигляді будинку з фронтонами, але, побувавши на даху його та познайомившись з розташуванням арок і куполів, змушені сказати, що рідко перероблення приводило вишукану, досконалу за своїми будівельними формами зовнішність візантійського храму до такого спотвореного й невпізнаного вигляду»¹⁶⁵.

Д. Айналлов звернув увагу та високо оцінив «дорогоцінну капітель», яка була знайдена 1860 р. під другим порогом Борисоглібського собору й «відома по описам ризниць собору під назвою польської водосвятниці»¹⁶⁶ (Іл. 29). Він зазначив, що це капітель із білого вапняка, яка належала настінній пілястрі або колоні, її різьблення, що складалося зі джгутів і плетива, подібне звіриному та скандинавському орнаменту, має історичне значення як єдина пам'ятка такого роду¹⁶⁷ (на той час ще не були відкриті М. Холостенком, під час дослідження Борисоглібського собору, інші капітелі; капітель, віднайдена 1860 р., на жаль, втрачена в роки Другої світової війни).

Іл. 29. Капітель, виявлена під порогом Борисоглібського собору в 1860 р., у музеї Чернігівського єпархіального давньосховища. Світлина початку ХХ ст.

У доповіді Г. Павлуцького наголошувалося на активній діяльності Святослава Ярославича в будівництві храмів Чернігова. Йому приписувалося

¹⁶⁵ Айналлов Д. В. Архитектура Черниговских храмов. (Речь, произнесенная профессором Д. В. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове, 10 августа 1906 г.). *Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове*. Чернигов: Тип-я губернского земства, 1908. С. 172.

¹⁶⁶ Там само. С. 174.

¹⁶⁷ Там само.

заснування Єлецького монастиря та спорудження в ньому Успенського собору (1060 р.). На думку Г. Павлуцького, Святославу Ярославичу належить і побудова церкви в Іллінському монастирі. Шанування братами мучеників Бориса і Гліба викликало побудову храму, спорудженого Давидом Святославичем¹⁶⁸.

Як свідчать скромні результати досліджень Борисоглібського собору, викладені в доповідях XIV Археологічного з'їзду, обстеження храму було досить поверховим та обмеженим.

Не пощастило Борисоглібському собору стати об'єктом досліджень і в 20-ті роки XX ст., коли в Чернігові вперше проводилися великі за обсягом архітектурно-археологічні дослідження Спаського собору XI ст. (1923–1924 рр.) і не такі значні, але все ж більш-менш ґрунтовні — Успенського собору XII ст. Єлецького монастиря (1924, 1926 рр.) професійними спеціалістами, відомими археологами, мистецтвознавцями Миколою Макаренком та Іполитом Моргілевським. Однією з причин була, вочевидь, більша перебудова Борисоглібського собору в порівнянні з тим же Успенським собором. Втім, можна припустити, що І. Моргілевський все ж таки обстежував Борисоглібський собор, бо М. Холостенко зазначав, що дослідження І. Моргілевського залишилися неопублікованими¹⁶⁹. У фондах Національного заповідника «Софія Київська» зберігаються п'ять світлин інтер'єру Борисоглібського собору, зроблені І. Моргілевським у 1923–1924 рр.: вид на хори та західну стіну нартексу, північно-західну частину храму, вигляд на північну наву з боку вітваря та вигляд на південну наву. Світлини зафіксували частину склепінь, арок, хрещатих стовпів собору та настінний живопис другої половини XIX — початку XX ст.¹⁷⁰

Висновки, зроблені І. Моргілевським стосовно архітектурних особливостей та оздоблення Успенського собору, були важливими і для Борисоглібського собору, оскільки Успенський собор виявився близьким до нього за розмірами, конструкцією, технікою мурування та декором, як пізніше встановив М. Холостенко. І. Моргілевський виявив, що мурування Успенського собору відрізнялося від змішаного (камінь і плінфа) мурування Спаського собору, а саме: він був складений із однієї плінфи, «всі верстви цегли лежать на одній вертикалі (рівношарова техніка мурування — *О. Т.*) і ніде не відходять від неї в глибину муру (тобто мурування з прихованим рядом — *О. Т.*), як у пам'ятках згаданої школи з мішаною кладкою. Розчин вапняний з гідравлічним додатком (т. зв. цем'янкою) у вигляді товченої кераміки, але ж цем'янки тут значно менше, ніж у пам'ятках мішаної кладки»¹⁷¹. На фасадах Успенського собору та всередині храму — на абсиді хре-

¹⁶⁸ Павлуцкий Г. Древнейшие храмы Чернигова. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*. С. 74–75.

¹⁶⁹ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 189.

¹⁷⁰ Світлична Н. О., Оляніна С. В. Інтер'єр Борисоглібського собору Чернігова до руйнувань Другої світової війни. *Могиланські читання* / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Київ, 2013. С. 292–297.

¹⁷¹ Моргілевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали* / Під редакцією М. Грушевського. [Київ]: Державне вид-во України, 1928. XII. (Записки Української Академії Наук. Історична секція; т. 23). С. 199.

щальні — дослідником виявлений «типовий романський архітектурний пас, на пілястрах — півколони, де так само виявилися романські форми»¹⁷². На думку І. Моргілевського, «славнозвісна “чернігівська капітель” за точними обмірними даними найтиповішого романського взірця належить до Єлецької церкви і прикрашала одну з півколон на фасадах»¹⁷³. Очевидно, І. Моргілевський на той час не підозрював, що Борисоглібський собор, як встановив згодом М. Холостенко, мав також півколони на фасадах, а капітель, виявлена під порогом Борисоглібського собору, вважав М. Холостенко, належала саме йому, оскільки дві її копії нині увінчують півколони західного фасаду Борисоглібського собору.

І. Моргілевський зазначав, що «за такими ознаками, як будівельні матеріали, планування, перекриття, конструктивні деталі, методи будівництва та архітектурні форми, цілком ясно вирисовується група пам'яток типу Єлецької церкви — введення цього терміну цілком вчасне і науково-обгрунтоване — романо-візантійських конструкцій з шістьма опорами. Сюди належать церкви: Успенська на Подолі в Києві (1131–1132), Кирила в Києві (1140), Успенська в Каневі (1144), Успенська і т. зв. “стара катедра” у Володимирі Волинському, Борисоглібський у Смоленську і Св. Апостолів у Білгороді (1197)»¹⁷⁴. Дослідник, зважаючи на виявлені романські елементи Успенського собору Єлецького монастиря, припускав, що той був споруджений у XII, а не в XI ст., як свідчили пізньосередньовічні джерела (за якими Успенський собор збудував Святослав Ярославич у 1060 р.), оскільки західноєвропейський романський стиль, на його думку, почав формуватися лише наприкінці XI ст.¹⁷⁵ Зрозуміло, що до цього переліку не увійшов Борисоглібський собор у Чернігові, який був перебудований «до невпізнаного вигляду», оскільки притаманні йому елементи романського стилю були відкриті М. Холостенком лише в післявоєнний час.

Існує думка, що й Іллінська церква у Чернігові біля Антонієвих печер, — споруджена з плінфи у рівношаровій техніці, як і Успенський собор Єлецького монастиря, а згодом виявиться, що й Борисоглібський собор, а також буде відкрито, що фасади всіх трьох пам'яток були отиньковані з розбивкою тиньку на квадрати, що імітували кам'яне мурування романських церков, — вочевидь, була побудована не в XI ст. (коли Антоній 1069 р. за сприянням Святослава Ярославича прибув до Чернігова)¹⁷⁶, а в XII ст. і могла належати до кола пам'яток часів Давида Святославича¹⁷⁷ (Іл. 30).

Давид Святославич чи не найдовше з-поміж чернігівських князів займав чернігівський стіл: із 1097 по 1123 рр., двадцять шість років, його правління було відносно спокійним і стабільним, що, беззаперечно, могло сприяти будівництву низки кам'яних храмів у Чернігові у цей період. Серед них — будівництво великих храмів: монастирського Успенського та патронального Борисоглібського соборів, споруджених, вірогідно, у близькому один від

¹⁷² Моргілевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові.

¹⁷³ Там само. С. 200.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 129

¹⁷⁷ Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. Київ: Стародавній світ, 2011. С. 242.

одного часі, що говорить про існування цілої програми будівництва, яку почали здійснювати могутні чернігівські князі¹⁷⁸.

Лл. 30. Іллінська церква у Чернігові. XII ст. Сучасний вигляд.

Патрональним храмом Давида Святославича, звісно, був Борисоглібський собор. Його будівництво, безсумнівно, переслідувало мету утвердження саме Давида Святославича та його нащадків на чернігівському столі з огляду й на конкуренцію з боку брата, Олега Святославича. Патрональний храм Давида наглядно уособлював його владу і старшинство в Чернігівській землі, демонстрував спроможність князя та його статки. Давид Святославич наслідував традиції київських князів, які на той час активно засновували свої патрональні церкви та монастирі, і ті часто слугували князівськими родовими усипальнями.

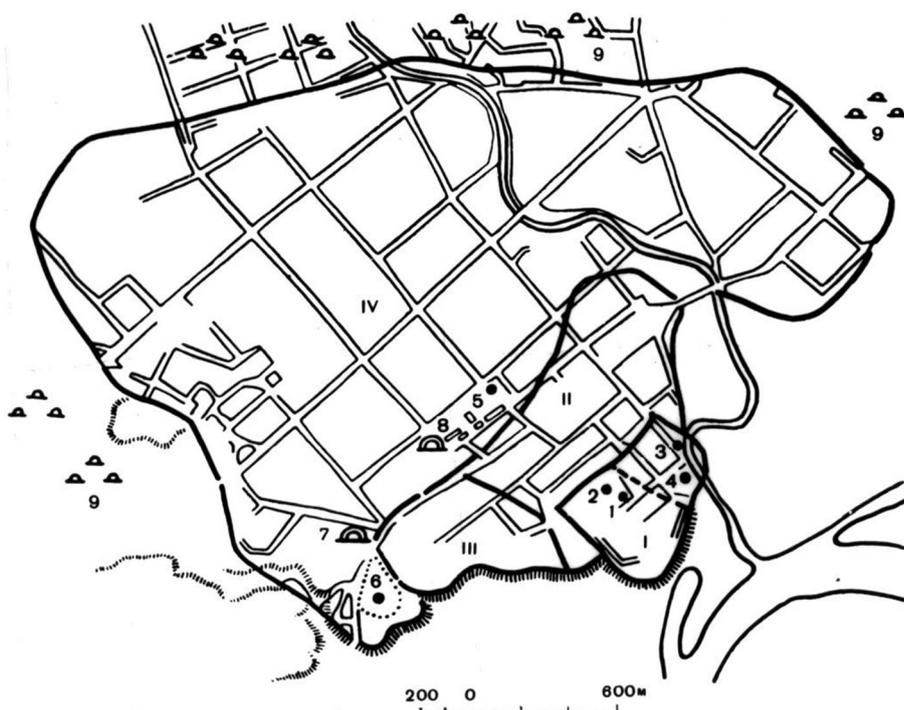
Прикметно, що Олег Святославич добудовує церкву свв. Бориса і Гліба, яку споруджував його батько Святослав Ярославич у Вишгороді. Можна припустити, що Олег Святославич цим продемонстрував свою позицію не лише як син, що завершив храм свого батька, але й свої претензії на великокнязівський київський стіл, оскільки храм-мавзолей свв. Бориса і Гліба у Вишгороді розбудовували, як правило, київські князі. Київський князь Святополк Ізяславич навіть не хотів у цю церкву переносити мощі свв. Бориса і Гліба, оскільки не він її збудував¹⁷⁹. Останки святих були перенесені лише після його смерті, як зазначалося, — у 1115 р. Можливо, це було наочне послання Олега своїм нащадкам про права на київський престол. У 1139 р. си́ну Олега Святославича Всеволоду Ольговичу вдалося здобути великокнязівський київський стіл.

¹⁷⁸ Иоаннисян О. М. Зодчество первой половины – середины XII века. *История русского искусства*: В 22 т. Москва, 2015. Т. 2. Ч. 1. С. 54.

¹⁷⁹ Успенский сборник XII–XIII вв. С. 69.

Утім, свій патрональний храм у Чернігові будує все-таки Давид, а не Олег, можливо, правда, уже після смерті брата. Борисоглібський собор був усипальною Давидовичів. За письмовими джерелами, у Борисоглібському соборі був похований Давид Святославич та його син Ізяслав. Олега Святославича поховали у Спаському соборі, біля гроба його батька Святослава Ярославича. У Спаському соборі будуть поховані й інші Ольговичі.

Борисоглібський собор споруджений у північно-західній частині чернігівської фортеці-Дитинця, у безпосередній близькості від Спаського собору, закладеного в першій половині XI ст. Мстиславом Володимировичем та, імовірно, добудованого батьком Давида Святославом Ярославичем (Іл. 31). Патрональний храм Давида розташовувався у декількох десятках метрів на південь від Спаського собору, а з північної сторони — на відстані десятків метрів від фортечних укріплень, які, імовірно, на той час вже існували¹⁸⁰, тобто він був розміщений на досить обмеженій території між Спаським собором і північним валом фортеці.

119. План стародавнього Чернігова. За Б. О. Рибаківим.

1. Дитинець. II. Околицьке місто. III. Третяк. IV. Посад. 1. Спаський собор. XI ст. 2. Борисоглібський собор. XII ст. 3. Михайлівська церква. XII ст. 4. Благовіщенський собор. XII ст. 5. П'ятицвяна церква. XII ст. 6. Успенський собор Єлеського монастиря. XII ст. 7. «Чорна могила». X ст. 8. Курган. X ст. 9. Курганні могиляники. X ст.

Іл. 31. План стародавнього Чернігова за Б. О. Рибаківим.

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».

Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/1 Ф-1-7.

¹⁸⁰ Черненко О. Є, Казаков А. Л., Печений В. Є. Дослідження на території Чернігівського Дитинця у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні у 2008 р.* / Інститут археології НАН України. Київ, 2009. С. 315; Шугалій О. Оборонні споруди Дитинця X–XIII ст. *Чернігівські старожитності* / [Редколегія: Ю. О. Соболь (голова) та ін.]. Чернігів: Десна Поліграф, 2020. Вип. 6 (9). С. 266.

Можна припустити, що таке розташування Борисоглібського собору було обумовлене його розміщенням на князівському дворі, який знаходився на північ від Спаського собору. Це міг бути двір батька Давида, Святослава Ярославича, а може, ще й Мстислава Володимировича. До того ж біля Спаського собору, можливо, знаходився також і двір чернігівських єпископів. У літописі за Іпатським списком, правда, уже в кінці XII ст., зазначено, що 1198 р. преставився чернігівський князь Ярослав Всеволодович і був похований у церкві святого Спаса, в єпископії¹⁸¹.

Припускають, що територія чернігівського Дитинця у цей час була невеликою і займала підвищену терасу в його південно-західній частині, «організуючим елементом якої був Спаський собор»¹⁸². Межа чернігівського дитинця в XI ст. могла проходити за Спаським собором, оскільки за 70 м на схід від нього були виявлені в 1951 р. сліди рову та ще один рів на схід від будинку Чернігівського історичного музею. Отже, оборонна лінія чернігівського дитинця в XI ст. проходила значно далі на захід від берега р. Стрижень, ніж у XII—XIII ст.¹⁸³ У південному напрямку від Спаського собору також виявлений рів з орієнтацією південь—північ¹⁸⁴.

У «Повчанні» Володимира Мономаха вказувалося про існування князівського Красного двору в Чернігові, куди був запрошений Олег Святославич на обід зі Всеволодом Ярославичем і Володимиром Мономахом: «**И Олегъ приде, изъ Володимеря выведенъ, и возвахъ и къ собѣ на обѣдъ со отцемъ въ Черниговъ, на Краснѣмъ дворѣ, и вдахъ отцю 300 гривенъ золота**»¹⁸⁵.

Результати дослідження М. Холостенком Борисоглібського собору та навколишньої території, які виявили рештки більш ранніх споруд під собором та біля нього, свідчили, на думку дослідника, що задля будівництва храму було здійснено перепланування території зі знесенням старої забудови князівського двору¹⁸⁶.

Вочевидь, розміщення патронального храму на князівському дворі означало, що Борисоглібський собор був особистою, домовою церквою Давида Святославича та його родини.

Після смерті сина Давида Святославича, Ізяслава Давидовича (1161 р.) та смерті сина Володимира Давидовича Святослава (1167 р.), Борисоглібський собор (оскільки рід Давидовичів по чоловічій лінії в другій половині XII ст. припинив своє існування) разом із територією князівського двору, як відумерла спадщина, міг відійти заснованому на цьому місці монастирю¹⁸⁷.

¹⁸¹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 484.

¹⁸² Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. № 11. С. 60.

¹⁸³ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1955. Т. 5. С. 6–7.

¹⁸⁴ Богусевич В. А. Роботи Чернігівської експедиції. Дослідження в Чернігові та його околицях. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. 3: Ранні слов'яни і Київська Русь: матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук УРСР за 1947–1948 рр. С. 116.

¹⁸⁵ Повесть временных лет. С. 159.

¹⁸⁶ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 207–208.

¹⁸⁷ Коваленко В. Фундатор Борисоглібського собору благовірний чернігівський князь Давид Святославич: сторінки біографії. С. 14.

Про існування чернечої обителі при Борисоглібському соборі, щоправда, уже в 30-ті роки XIII ст., повідомляв літопис за Лаврентіївським списком. Так, у 1231 р. в Києві на висвяченні київським митрополитом Кирилом у ростовські єпископи духовного отця князя Василька Костянтиновича, Кирила, був присутній від Чернігова ігумен Іоан «мученицький» (тобто ігумен монастиря свв. мучеників Бориса і Гліба): «а ѿ Чернигова Іѡан игумень Мчнчъскъи»¹⁸⁸.

Про те, що в другій половині XII ст. Борисоглібський монастир вже існував, опосередковано може свідчити той факт, що Ольговичі, які були чернігівськими князями, розбудовують свій двір в іншому місці — у східній частині Дитинця. За літописними джерелами, один із Ольговичів, Святослав Всеволодович, спорудив тут у 1174 р. Михайлівську церкву на княжому дворі, у якій 1179/80 р. був похований князь Олег Святославич¹⁸⁹, а в 1186 р. — Благовіщенську церкву¹⁹⁰.

З іншої, гіпотетичної, точки зору, чернеча обитель при Борисоглібському соборі могла бути заснована ще за життя Давида Святославича й нею після смерті останнього Давидовича могли опікуватися донька Ізяслава Давидовича та дружина померлого Святослава Володимировича¹⁹¹.

Борисоглібський монастир, імовірно, продовжував існувати і в наступні століття, а в другій половині XVII ст. став кафедральним. Як резиденція чернігівських архієпископів і єпископів проіснував до 80-х рр. XVIII ст.

¹⁸⁸ ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Вып. 1: Повесть временных лет; Вып 2: Суздальская летопись; Вып. 3: Приложения. Ленинград, 1926–1928. С. 317.

¹⁸⁹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 392, 421.

¹⁹⁰ Там само. С. 447.

¹⁹¹ Васюта О. До питання про час заснування Борисоглібського монастиря у Чернігові. *Чернігівські старожитності*. 2017. Вип. 1–3. С. 275–276.

II. Борисоглібський собор та кафедральний монастир у другій половині XIII — XVIII ст.

Чернігово-Сіверська земля, яка межувала зі Степом, зазнала великої руйнації під час монголо-татарської навали. У 1239 р. Чернігів був захоплений монголо-татарами й спалений: «В то же время посла (хан Батий — *О. Т.*) на Черниговъ шьвстүпиша град в силѣ тажцѣ слышавъ же Мьстиславъ Глѣбовичъ нападение на град иноплемьныхъ приде на нѣ со всеми вои бившимъса имъ повѣженъ бѣис Мьстиславъ и множество ѿ вои его избѣенъимъ бѣис и градъ взаша и запалиша шгньмь еспа шставиша жива и ведоша и во Глуховъ»¹⁹² («У той же час послав він (хан Батий — *О. Т.*) [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони zostавили живим і одвели його в Глухів»)¹⁹³.

Чернігово-сіверські землі й надалі спустошувалися монголо-татарами, а після трагічної загибелі в Золотій Орді у 1246 р. чернігівського князя Михаїла Всеволодовича, князівський стіл та, як вважається, і кафедра чернігівських єпископів переносяться до північнішого Брянська, який менше потерпав від татарських набігів.

Під час монголо-татарського погрому 1239 р. Борисоглібський собор, імовірно, зазнав значних ушкоджень. Наприкінці XIII ст. собор із монастирем, вірогідно, відновили. Архімандрит Амвросій Орнатський (1778–1827) у книзі «История российской иерархии» стверджував, що «після розорення Батиевого відновлений він (тобто Борисоглібський монастир — *О. Т.*) Преосвященним Митрополитом Максимом», проте без посилання на джерело цієї інформації¹⁹⁴.

Про київського митрополита, грека за походженням, святителя Максима (1283–1305 рр.) відомо, що через грабіжницькі монголо-татарські набіги він змушений був виїхати до Брянська, а потім до Суздаля, помер у Володимирі-на-Клязьмі. Все ж можна припустити, що після монголо-татарської навали деякі храми Чернігова були відновлені й у них продовжувалися богослужіння. Реставратор Борисоглібського собору М. Холостенко, враховуючи, вочевидь, твердження архімандрита Амвросія про ремонт храму наприкінці XIII ст., пов'язував його перше відновлення з цим періодом¹⁹⁵. У часи та-

¹⁹² Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Тип-я М. А. Александрова, 1908. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 534–535.

¹⁹³ Літопис руський за Іпатським списком / Переклад Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. С. 394.

¹⁹⁴ История российской иерархии, собранная ставропигиального Московского I-классного Новоспасского монастыря архимандритом, учрежденной в Москве Духовной цензуры председателствующим и ордена св. Анны 2-го класса кавалером Амвросием. [В 6 ч.]. Москва: В Синодальной тип-и, 1815. Ч. 3. С. 426.

¹⁹⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 10, 63.

тарського погрому, вважав дослідник, згоріли дерев'яні частини, була зруйнована покрівля собору, система перекриттів, коробові склепіння, які впали, постраждали галереї¹⁹⁶. Під час ремонту перекриття храму були відновлені в дереві, перекладені тимпани порталів, проте північна галерея під час ремонту прибудов не відбудовувалася.

Отже, собор, імовірно, був відновлений після руйнування та пошкодження в часи монголо-татарської навали, що, вочевидь, стало запорукою його збереження в подальші роки.

На жаль, на сьогоднішній день відсутні достеменні писемні відомості, а також архітектурно-археологічні дані про долю Борисоглібського собору в наступних XIV—XVI ст. У 1360—1370 рр. Чернігово-Сіверщина була приєднана до Великого князівства Литовського. У 1380 р. литовський князь Вітовт спорудив у Чернігові дерев'яну фортецю; на початку XV ст. чернігівські володіння належали литовському князю Свидригайлу. Можна припустити, що в литовську добу Борисоглібським собором продовжувало опікуватися православне духовенство, оскільки литовські князі, які потребували підтримки руської шляхти, більш-менш лояльно ставилися до православної Церкви. Імовірно, при Борисоглібському соборі продовжувала існувати чернеча обитель, проте конкретні свідчення про її діяльність відсутні. У літературі зустрічаються лише поодинокі, досить скупі, розпливчасті відомості. Так, П. Раппопорт зазначав, що «в XV ст. про нього (Борисоглібський собор — *О. Т.*) згадується як про монастирський храм»¹⁹⁷. При цьому він не зазначив джерело інформації.

На початку XVI ст. Чернігів і частина Сіверщини відійшли до Московської держави. У 1531 р. в місті була споруджена нова дерев'яна фортеця, тут перебувала московська зала із воеводами та намісники. Чернігів був перетворений на прикордонне місто-фортецю.

Зважаючи на те, що Борисоглібський собор зберігся до нашого часу, на відміну, наприклад, від більшої за розмірами Благовіщенської церкви (1186 р.), яка була остаточно зруйнована, очевидно, у добу пізнього середньовіччя, можна припустити, що він упродовж чималого відрізка часу був діючим храмом, яким опікувалися настоятелі та ченці монастиря, проводячи періодично ремонтні роботи. Треба все ж зазначити, що слідів ремонтних робіт XIV—XVI ст. М. Холостенком не виявлені, оскільки вони, вочевидь, носили не капітальний характер, а могли полягати у підтримці споруди в належному стані: лагодженні чи заміні покрівлі, вікон, дверей, отинькування стін тощо. Знову ж таки відсутні відомості про існування монастиря при Борисоглібському соборі в XVI ст., імена його настоятелів, ченців невідомі. У літературі наводяться лише опосередковані свідчення про наявність Борисоглібської чернечої обители у цей час. Так, у книзі 4-й «Историко-статистического описания Черниговской епархии», виходячи із джерел про маєтності Борисоглібського собору, які були надані у 20-ті рр. XVII ст., за часів польського володарювання, та згадка в них, що ці маєтності й раніше

¹⁹⁶ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 208.

¹⁹⁷ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв.: каталог памятников. Вып. Е1—47. Ленинград: Наука, 1982. С. 41.

належали храму, зроблений наступний висновок: «за пам'ятками самого польського правління безсумнівно, що Глібоборисівський храм і при ньому монастир православний існували до кінця XVI ст.»¹⁹⁸.

Джерела про історію Борисоглібського собору в кінці XVI — на початку XVII ст. досить скупі й обмежені.

Непрямим свідченням про стан Борисоглібського собору наприкінці XVI ст. можуть бути відомості, які містяться в книзі купця, мандрівника Мартина Груневега, коли той перебував проїздом у Чернігові 1584 р. Він писав: «Незважаючи на те, що місто складається із поганих дерев'яних споруд, проте видно, що колись воно було одним із славніших. Там сім кам'яних церков, одна майстерної будови за грецьким взірцем, і без сумніву, [створена] греками часів Києва (тобто часів Київської Русі — *О. Т.*). Серед цих указаних церков дві доволі великі, але стоять непокриті, оскільки під час минулої війни з королем Стефаном дахи були зірвані та стріляли зі склепінь церков, а середні куполи зовсім обвалилися. Чотири [церкви] стоять ще цілими, але в деяких місцях готові обвалитися, одна повністю впала на землю, вигляд же всередині храмів такий, як з'ясується, [і в церквах] у Валахії та Туреччині, такого ж дотримуються і в Москві»¹⁹⁹.

Відомо, що за часів польського короля Стефана Баторія в 1579—1582 рр. Річ Посполита активізувала участь у Лівонській війні. У 1579 р. Чернігів пережив облогу польсько-литовських військ, які не змогли здобути його фортецю й відступили, спаливши околиці²⁰⁰.

Стосовно ідентифікації храмів, які зазначені в описі Мартина Груневега, можна припустити, що церква «майстерної будови за грецьким взірцем» — це Спаський собор XI ст., щодо двох інших «доволі великих», із яких були зірвані дахи та стріляли зі склепінь, деякі дослідники вважають, що це могли бути Борисоглібський собор і Благовіщенська церква²⁰¹. Припускають, що Борисоглібський собор був домінантою над основною частиною напільної сторони фортеці та частково міг із внутрішнього боку прикривати її Любецьку браму²⁰². Отже, Борисоглібський собор, імовірно, зазнав ушкоджень під час Лівонської війни, був зірваний дах на храмі, звертає також на себе увагу повідомлення про обвал середніх куполів цих двох церков.

У той же час, за твердженням М. Холостенка, який досліджував храм і був автором проекту його реставрації, центральна стародавня баня з куполом Борисоглібського собору збереглася й ніколи не перекладалася заново²⁰³.

¹⁹⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Кн. 4: Женские и закрытые монастыри. С. 94.

¹⁹⁹ Груневег Мартин (отец Венцеслав): духовник Марины Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Составил А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли, 2013. С. 177–178.

²⁰⁰ О нападении польско-литовских войск совместно с татарами на Чернигов. *Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов* / Главный редактор В. М. Половец. Київ: Наукова думка, 1990. С. 32.

²⁰¹ Бондар О. Чернігів та його фортеця у XVI ст. *Чернігівські старожитності* / [Редколегія: Ю. О. Соболю (голова) та ін.]. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 5 (8). С. 155.

²⁰² Там само.

²⁰³ Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 189.

В опису Мартина Груневега нічого не сказано про існування монастиря при соборі, можливо, його територія обмежувалася дерев'яною невеликою забудовою, яка не привернула увагу мандрівника.

Невідомо, наскільки достовірним є повідомлення Груневега про те, що зі склепінь двох церков Чернігова стріляли під час війни, оскільки він не вказав джерело цих відомостей. Знову-таки до цієї інформації треба ставитися з обережністю, оскільки, як зазначав сам Груневег, траплялося, що він брав участь у містифікаціях, а його товариші для розваги розповідали слухачам різні небилиці²⁰⁴.

Прикордонне місто Чернігів, його храми, монастирі й надалі потерпали від війн, які вели Річ Посполита та Московська держава. Так, у березні 1610 р. київський підкоморій Самійло Горностай напав на Чернігів, спалив місто та замський Єлецький монастир. Як писав, спираючись на свідчення старожилів, Іоанікій Галятовський (1620–1688) у книзі «Скарбница потребная» (1676 р.), Чернігів «презмногіе лета пустой зоставаль», і лише «в дванадцять лет почали знову люди до Чернигова збиратися и будуватися»²⁰⁵. Борисоглібський собор, напевне, також був ушкоджений і залишався без догляду. М. Холостенко вважав, що він згорів під час набігу Горностаєя²⁰⁶.

Новий період в історії Борисоглібського собору почався після включення Чернігово-Сіверських земель до складу Речі Посполитої в 1618 р. Поступово на території почала поширюватися правова й адміністративна система польського королівства. Польська влада прагнула відбудувати Чернігів, зокрема фортецю, поживити економічне життя міста, збільшити кількість мешканців, надаючи привілеї жителям у ремісничій та торговельній діяльності згідно з магдебурзьким правом, яке місто отримало 1623 р.

Польська адміністрація сприяла поширенню католицизму в краї. Можна припустити, що після розорення Горностаєм Чернігова, коли місто запустило, та небажання й острах православних священників, ченців залишатися під польським володарюванням, частина православного духовенства покинула міські церкви й монастирі. Так, Іоанікій Галятовський писав, що «законники московскіи» з Єлецького монастиря після пожежі, вчиненої Горностаєм, «пошли въ свою землю зъ московскимъ войскомъ»²⁰⁷. У березні 1626 р. Єлецький монастир став унійним, його очолив архімандрит Кирило Транквіліон-Ставровецький (1581–1646). Відомо, що й Спаський собор у Чернігові довгий час пустував, 16 квітня 1631 р. польський король Сигізмунд III призначив настоятелем собору уніата Йозефа Грегоровича²⁰⁸.

1 грудня 1627 р. Сигізмунд III розпорядився передати Глібоборисівський собор домініканському ордену, а також виділити йому земельні угіддя²⁰⁹. У деяких документах XVII ст. Борисоглібський собор названий Глібо-

²⁰⁴ Груневег Мартин (отец Венцеслав): духовник Марини Мнишек. С. 192–193.

²⁰⁵ Галятовський І. Скарбница потребная. Новгород-Сіверський, 1676. С. 25–26.

²⁰⁶ Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 189.

²⁰⁷ Галятовський І. Скарбница потребная. С. 26.

²⁰⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 71.

²⁰⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 97.

борисівським: припускаємо, що в цій назві збереглося старовинне найменування храму, про що йшлося у першому розділі книги.

За «Ревізськими книгами», храму належала слобода Мрин, — свідчення того, що Глібоборисівський собор володів маєностями й раніше²¹⁰. Окрім цього домініканському ордену були виділені й інші землі: зі 100 волок (одна волака — близько 21,36 га), які призначалися для «римського» і «руського» духовенства, 15 волок пропонувалося віддати унійному Єлецькому монастирю та 85 волок — домініканському ордену. Чернігівський магістрат виступив проти цього розпорядження капітана Яна Куновського. Проте, ігноруючи волю магістрату, земельні угіддя були передані «отцям проповідницького ордену Св. Домініка для костелу та церкви Гліба і Бориса»²¹¹. Утім зазначалося, що зі 100 волок мринських, 60-ма володів п. Прушевський. За книгами Чернігівського воєводства 1636 р., Борисоглібському монастирю «за ігуменом домініканським з братією» належали села Плоске та Кукшин²¹², а також село Козел (нині смт. Михайло-Коцюбинське)²¹³, село Киянка та деревня Зайці²¹⁴. Не виключено, що Борисоглібський домініканський монастир мав також інші володіння.

Отже, домініканці були більш-менш забезпечені маєностями. Першим пріором чернігівського домініканського конвенту став у 1627 р. Вацлав Гроловський²¹⁵, а всього ченців-домініканців могло бути двадцять п'ять²¹⁶.

Точно невідомо, коли домініканці взялися за відновлення та реконструкцію Борисоглібського собору, які, за дослідженнями й висновками М. Холостенка, були досить капітальними²¹⁷. Можливо, його реставрація та перебудова у формах, характерних для католицьких костелів, відбувалася наприкінці 20-х — у 30-х рр. XVII ст.

Найперше були відновлені кам'яні склепіння храму, які, на думку дослідника, були зруйновані ще під час монголо-татарської навали. Але всі верхні перекриття собору заклали значно нижче первісних. Їх склали зі стародавньої, вживаної цегли, ідентичної цеглі з Благовіщенської церкви (1186 р.) (не збереглася) та із руїн споруди, яка знаходилася неподалеку, вочевидь, XII ст. (виходячи із сортаменту цегли та за характером форм, близьких до П'ятницької церкви)²¹⁸. Цегла покладена на розчин доволі поганої якості й більш пізнього походження²¹⁹.

Під час відновлення склепінь, як вважав М. Холостенко, були розібрані стародавні закомари, збиті арочні карнизи, влаштований горизонтальний карниз на рівні капітелей півколон собору, а також, вочевидь, збиті півколо-

²¹⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 97.

²¹¹ Там само. С. 98.

²¹² Там само.

²¹³ Кондратьев І. Монастирське землеволодіння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці. *Чернігівські старожитності*. 2015. Вип. 2 (5). С. 147.

²¹⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). С. 287.

²¹⁵ Там само. С. 70.

²¹⁶ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 97.

²¹⁷ Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

²¹⁸ Там само. С. 210.

²¹⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр). *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 6.

ни до рівня землі того часу²²⁰. М. Холостенко також висловив припущення, що під час перебудов Борисоглібського собору на костел усі прибудови, які прилягали до собору, були розібрані (тут, імовірно, малися на увазі галерея із заходу та каплиця з півдня)²²¹. Північна галерея, на думку М. Холостенка, була розібрана ще в XIII ст., під час ремонту після монголо-татарської навали²²².

Можливо, у цей час капітально перебудували східну частину собору: замість трьох абсид, які існували первісно, спорудили одну велику — гранчастої форми у вигляді трьох граней з вікном у кожній грані, що було характерною рисою пізньоготичних храмів України першої половини XVII ст.²²³ Імовірно, спорудження великої абсиди у східній частині привело до збільшення площі всього храму.

Дослідник І. Ігнатенко стверджував, що цю абсиду також побудували із плінфи вторинного використання на вапняно-піщаному розчині²²⁴. У той же час М. Остапенко, використовуючи матеріали досліджень М. Холостенка, зазначав, що нижні частини стін гранчастої абсиди були складені з цегли початку XVII ст., підлога її викладена з цегли XVII ст. по битій цеглі XII ст., і престол римсько-католицького типу знаходився неподалік від її східної стіни²²⁵.

До гранчастої абсиди з півночі та півдня, як свідчить план Борисоглібського собору середини XIX ст., примикали прямокутні приміщення різниці та паламарні, які, судячи з їх форми, також могли бути збудованими домініканцями й використовувалися як ті ж самі закрестії²²⁶ (Пл. 1).

Окрім цього, до перебудов католицького часу можна віднести видовжені, стрічаті форми вікна, три — на південному та два — на північному фасадах собору, притаманні спорудам готичного стилю, про що свідчить графічне зображення фасаду собору середини XIX ст. Під час розтесування великих вікон на південному фасаді, над його порталом, були перерубані тягові опори розвантажувальних арок. Внаслідок чого все навантаження безпосередньо почало давити на арку portalу, що призвело до її деформації²²⁷.

²²⁰ Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 189.

²²¹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження Борисоглібського собору 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/36. Арк. 50.

²²² Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

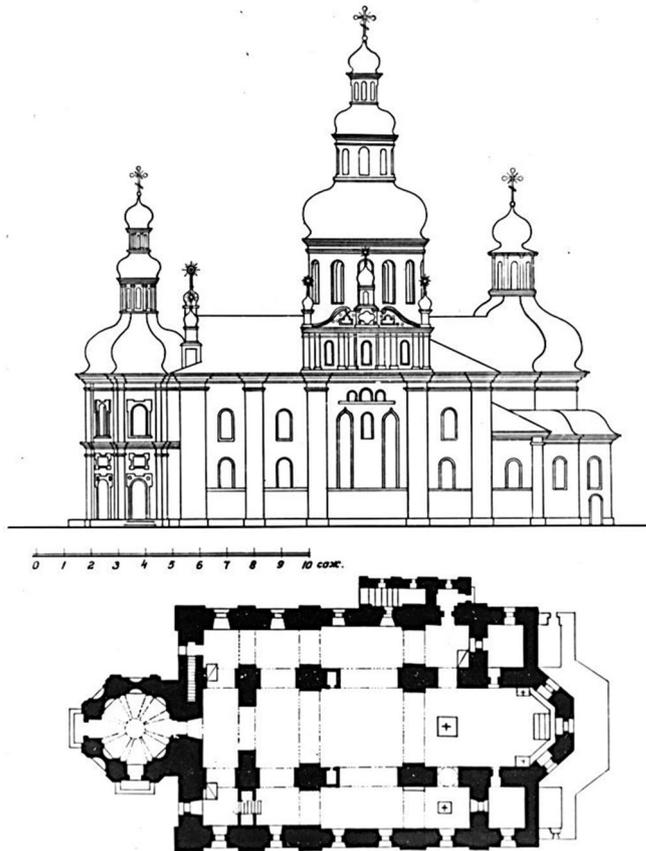
²²³ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Чернігівські старожитності*. 2015. Вип. 2 (5). С. 106.

²²⁴ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*. 2015. Вип. 2 (5). С. 182.

²²⁵ Остапенко М. А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. З матеріалів Архітектурної ради Управління в справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР. *Архітектурні пам'ятки*. Київ: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1950. С. 67.

²²⁶ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 106.

²²⁷ Технічний стан конструкцій Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд*. Інв. № КН-1193/9 Дф-1009. Арк. 6.

Лл. 1. План і фасад Борисоглібського собору. Середина XIX ст.
 Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
 Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/32 Ф-1-7.

Таким чином південний портал під час розтесування домініканцями великих вікон був серйозно ушкоджений. Вочевидь, було вирішено з метою укріплення закласти його фрагментами різьблених капітелей, збитих разом з півколонами. У 1947—1948 рр. у цегляній закладці південного portalу М. Холостенко виявив вісім фрагментів різьблених деталей із вапняка, залитих вапняним розчином із цем'яною великої міцності²²⁸.

Отже, на думку М. Холостенка, під час перебудов Борисоглібського собору в католицький костел була розібрана й збита частина первісних конструктивних деталей та декоративне оздоблення храму, при чому різьблені деталі використали у закладці південного portalу та в якості забутовки для підлоги XVII ст.²²⁹

Дослідник архітектури С. Юрченко, аналізуючи перебудови Борисоглібського собору в часи польського володарювання за графічним зображенням фасаду Борисоглібського собору середини XIX ст, звернув увагу на ще один цікавий елемент просторового розв'язання — псевдотрансепт, утворе-

²²⁸ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 18.

²²⁹ Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

ний завдяки аттикам, зведеним на поперечній осі головної бані²³⁰. З огляду на те, що подібний за абрисами аттик проглядається на західному фасаді, а також беручи до уваги той факт, що його затуляє восьмигранний тамбур, можна припустити, вважає дослідник, що всі три аттики, розташовані на північному, південному та західному фасадах, могли бути зведеними домініканцями. І про що, припускає С. Юрченко, свідчить їх спорідненість із архітектурою пізнього ренесансу²³¹.

Під час перебудови собору суттєвих змін зазнала ще одна конструктивна східна частина: була споруджена нова велика абсида. М. Остапенко, ґрунтуючись на дослідженнях М. Холостенка, стверджував, що «на момент збудування гранчастої абсиди (1620–1630 рр.) древніх абсид вже не було, бо тут знайдені рештки двох поховань, що лежали частково під стінами центральної абсиди. На стіні абсиди є дві симетрично вирубані ніші від цих поховань. Поховання були порушені при будівництві абсиди XVII ст. і перебудовах XIX ст.»²³². Відтак можна припустити, що необхідність у будівництві нової східної частини викликана руйнуванням стародавніх абсид. Замість трьох абсид спорудили одну велику гранчасту, характерну для тогочасних католицьких храмів, з облаштуванням у ній католицького престолу, що, як зазначалось, збільшило загальну площу храму.

Отже, були здійснені перебудови не лише конструктивних частин Борисоглібського собору, але відбулася зміна їх форм у стилі, властивій бароковій західноєвропейській архітектурі, при цьому знищено зовнішні деталі та оздоблення фасадів, притаманні архітектурі часів Київської Русі. Собор набув вигляду, близького до католицьких костелів.

Звертає на себе увагу, що під час відновлення кам'яних склепінь собору була використана плінфа із храмів, споруд Чернігова домонгольського часу. Мабуть, у цей час домініканці ще не встигли організувати цегельні, які могли б виробляти нову цеглу. Водночас відомо, що польський король Сигізмунд III дозволив збудувати 10 міських цегельень для кам'яного будівництва²³³. Відомо також, що в другій половині XVII ст. у с. Козел, яке належало домініканцям, була цегельня. Чернігівський архієпископ Антоній Стаховський (1671–1740) зазначав, що чернігівський архієпископ Лазар Баранович «многократное приліжное прошение бывшего тогда игумена Тро/и/цкога Лаврентия Крщоновича позволил был владіти оным Козлом для вспоможенія строящейся тогда Тро/и/цкой ц/е/ркви коштом Барановичовским для привозу кирпича и для воски дров на обжог к печам кирпичным»²³⁴. Домініканці могли врешті-решт налагодити там виробництво цегли, оскільки існу-

²³⁰ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 106.

²³¹ Там само. С. 107.

²³² Остапенко М. А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. С. 69.

²³³ Чернігів магдебурзький: збірник законодавчих та публічно-правових актів XVII – першої половини XVIII ст. / Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка та ін.; упорядкування, вступна стаття і покажчики: Г. С. Доманова, О. Б. Коваленко, Ю. А. Мицик. Чернігів: Десна Поліграф, 2023. С. 40.

²³⁴ Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 113.

ють свідчення, наведені вище, про використання в їхніх перебудовах і цегли XVII ст.

Стосовно розбудови території монастиря, то на сьогоднішній день відсутня достовірна інформація про облаштування домініканцями чернечої обителі, хоча деякі дослідники помилково приписували будівництво кам'яних келій, або ж будинку настоятеля, католикам²³⁵.

П. Кулаковський висловив припущення, що Борисоглібський собор, перероблений у костел, міг бути місцем, де відбувалися депутатські сеймики чернігівської шляхти²³⁶. Вони мали проходити в Чернігові щороку в перший понеділок після народження Діви Марії²³⁷. З огляду на це, І. Ігнатенко зазначав, що Борисоглібський собор, який став костелом, дістав ім'я Діви Марії²³⁸.

Вочевидь, під час перебування Борисоглібського собору у віданні католицьких ченців, храм почали використовувати як місце поховання світської шляхти, можливо, ктиторів, а також духовенства. Практика таких поховань була широко розповсюджена в першій половині XVII ст. як у православних, так і в католиків, поховання останніх зафіксовані й у вівтарній частині храму²³⁹.

Під час архітектурно-археологічного дослідження Борисоглібського собору в 1948 р. був виявлений досить великий склеп у межах стародавньої центральної абсиди, ближче до південної стіни, його побудовою знищено престол XII ст. (Іл. 2). Склеп складений з уживаної раніше цегли як стародавньої, так і XVII ст., на глиняному розчині. В середині склепу знайдено троє дорослих і двоє дитячих поховань поганої збереженості: кістки скелетів розклалися, дошки гробів та інвентар також майже повністю згнили (Іл. 3). Найкраще збереглося поховання дівчинки 3–4 років, яке стояло в гробу дорослого поховання біля північної сторони склепу: частини шовкової коричневої сукні та шкіряні туфельки на підборах з нього разом із залишками взуття дорослого, залишками шитва каптана з гудзиками, зразками дерева гробу передали до Чернігівського державного історичного музею²⁴⁰. У склепі, вірогідніше, були поховані світські особи, можливо, сім'я шляхтичів-ктиторів, жертводавців Борисоглібського собору, які удостоїлися честі бути похованими у вівтарній — престижній, сакральній частині храму.

Дослідження Борисоглібського собору засвідчило наявність поховань, датованих XVII—XVIII ст., по всій площині собору (Іл. 4). Поховання були поганої збереженості, інші не відкривалися та не досліджувалися. У нартексі виявлено гробницю-зруб (довжиною 2,25 м, висотою 75 см), яка була ви-

²³⁵ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев: Университетская тип-я, 1851. С. 265; Говденко М. Чернігівський колегіум. *Архітектурна спадщина України*. Київ: НДІТІАМ, Головкивархітектура, 2002. Вип. 5. С. 160.

²³⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). С. 147.

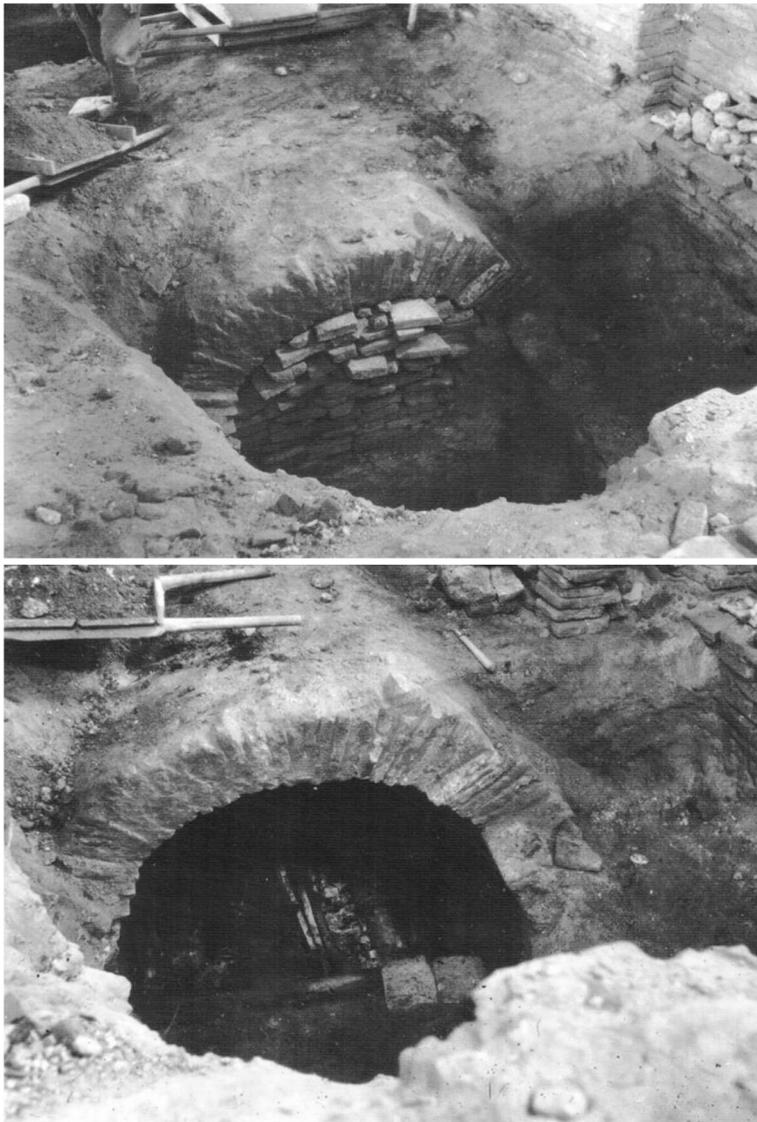
²³⁷ Там само. С. 149.

²³⁸ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. С. 179.

²³⁹ Кулаковський П. М. Острозькі храми як місця поховання князів і шляхти у першій половині XVII ст. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2011. Вип. 5. С. 122–133.

²⁴⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження Борисоглібського собору 1948 р. Арк. 55–57.

готовлена із тесаних дерев'яних дошок шириною 20 см. Окрім черепа, інших кісток скелета поряд не було. На поверхні бруса, яким була перекрита гробниця, знайдена монета «солід», що була в обігу в Речі Посполитій та Україні в цей час²⁴¹.

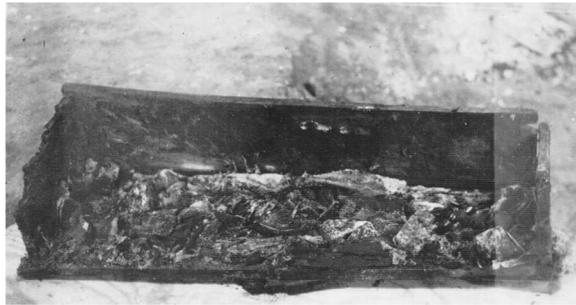

Іл. 2. Склеп XVII ст. у центральній абсиді Борисоглібського собору. Вигляд до відкриття та після. АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина 1948 р. № 41–42.

М. Холостенко повідомляв цікавий факт, що навколо Борисоглібського собору в культурному шарі, який відповідав 1620–1630-м рр. — часу перебудови його в костел, виявлені залишки посуду початку XVII ст., польські друкарські шрифти та орел (від друкарського набору), фрагменти скляного

²⁴¹ Холостенко М. В. Щоденник. Борисоглібський собор. Жовтень 1956 р. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/33. Арк. 37.

посуду, кахлів²⁴². Можливо, польські шрифти належали друкарні чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, переведеної 1679 р. до Чернігова (?). Відомо, що в середині 1670-х рр. був придбаний польський шрифт для цієї друкарні²⁴³.

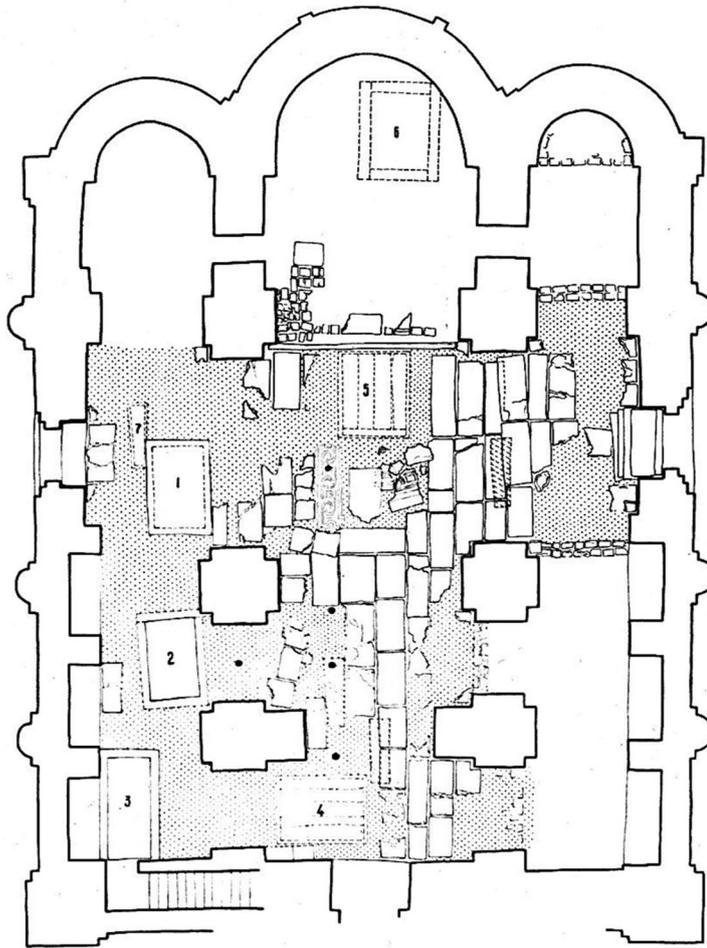

Іл. 3. Залишки поховань зі склепу XVII ст. у центральній абсиді Борисоглібського собору. АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина 1948 р. № 43–44.

Отже, у 1618—1648 рр., під час перебування Чернігово-Сіверщини в складі Речі Посполитої, стародавній Борисоглібський собор, який, правдоподібно, постраждав через тривалі війни між Річчю Посполитою та Московською державою, був відбудований. Борисоглібський собор із монастирем забезпечили земельними угіддями, польський король Сигізмунд III дозволив збудувати міські цегельні для кам'яного будівництва, що дало можливість ченцям домініканського ордену приступити до капітальної реставрації собору.

²⁴² Архів М. В. Холостенка. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 4.

²⁴³ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е изд-е. Чернигов: В тип-и Ильинского монастыря, 1865. С. 203–204.

1. Гробниця 1780г.	Обнаруженні на не розкопанні зазорення.
2. Гробниця Я. Барановича.	М 1:50
3. Гробниця	0 1 2 3 4 5 6 м
4. Срежня гробниця XVIII в.	
5. Срепльов зазорення	
6. Гробниця XVII в.	
7. Разрешенное зазорення	

Іл. 4. Схема розміщення поховань у Борисоглібському соборі за дослідженнями М. Холостенка. Національний заповідник «Софія Київська». Фотонегативний фонд. Інв. № КН-5261/583.

За версією М. Холостенка, були зведені нові кам'яні склепіння храму, які існують до сих пір, та одна велика гранчаста абсида, замість зруйнованих трьох первісних, що могло забезпечити Борисоглібському собору більш надійну збереженість. Для відбудови Борисоглібського собору, імовірно, були використані будівельні матеріали з інших кам'яних храмів часів Київської Русі, зокрема Благовіщенської церкви XII ст., що могло прискорити її руйнацію.

Окрім зміцнення та перебудови важливих конструктивних елементів Борисоглібського собору, відбулися зміни і в декоративних та конструктивних деталях в оздобленні фасадів храму у формах, характерних для барокових католицьких костелів. Очевидно, що Борисоглібський собор зазнав значних перебудов у час польського володарювання, імовірно, були знищені первісні декоративні елементи храму ХІІ ст.

Після Національно-визвольної війни в Україні на чолі з Богданом Хмельницьким розпочалося повернення церков і монастирів, маєтностей православної Церкви. Чернігівський єпископ Лазар Баранович (1616–1693), висвячений у березні 1657 р. (Лл. 5), у травні цього ж року отримав від гетьмана Б. Хмельницького універсал про підтвердження маєтностей, які належали до «єпископства чернігівського»²⁴⁴. Однак Баранович, імовірно, до Чернігова не прибув, оскільки після смерті київського митрополита Сильвестра Косова (1607–1657) у квітні 1657 р. Хмельницький призначив Барановича місцеблюстителем Київської митрополії. Як місцеблюститель Київського митрополичого престолу він перебував у резиденції київських митрополитів — Софійському монастирі в Києві.

У 1660 р. Лазар Баранович отримав від московського царя грамоту на єпископство та маєтності: «пожалувати міста Чернігова до соборної церкви Бориса і Гліба маєтності, якими він володів за наданням гетьмана Богдана Хмельницького»; того ж року гетьман Юрій Хмельницький на прохання чернігівського архієрея віддав «Чернігівській єпископії містечко Мрин із селами»²⁴⁵.

Очевидно, Лазар Баранович мав наміри обрати Борисоглібський монастир місцем свого перебування, тобто зробити його кафедральним: «Хотілось би мені спорудити престол моєї єпископії у Чернігові, у церкві святих страстотерпців руських князів Бориса і Гліба», — писав він у 1661 р.

Очевидно, Лазар Баранович мав наміри обрати Борисоглібський монастир місцем свого перебування, тобто зробити його кафедральним: «Хотілось би мені спорудити престол моєї єпископії у Чернігові, у церкві святих страстотерпців руських князів Бориса і Гліба», — писав він у 1661 р.

Лл. 5. Портрет Лазаря Барановича. 1693 р.
Гравер Олександр Тарасевич. Мідьорит.

князів Бориса і Гліба», — писав він у 1661 р.

²⁴⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Тип-я Г. Л. Шапирь, 1873. Кн. 1: Общий обзор епархии. С. 37.

²⁴⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 99.

У цьому ж році, після призначення місцеблюстителем Київського митрополитичого престолу ніжинського протопопа Максима Филімоновича (висвяченого на єпископа Мстиславського і Оршанського з іменем Мефодій), Лазар Баранович повернувся в Чернігівську єпархію. Проте своєю резиденцією обрав Спасо-Преображенський монастир м. Новгород-Сіверського, бо в Чернігові «не мав де й голову прихилити». На той час у Борисоглібському монастирі був намісник Гавриїл Олешкович, якого разом з ієромонахом Йосипом Лазар Баранович відправив до царя для того, щоб виклопотати «милостиню на купівлю в Чернігові дворового місця для єпископа, яке продавалося за тисячу золотих польських, і на будову церкви святих мучеників Бориса і Гліба, пожалувати для тієї церкви книги, ризи, сосуди, паникадила й інші церковні речі, також ікону святих страстотерпців Бориса і Гліба та інші ікони»²⁴⁶. Судячи з цього повідомлення, Борисоглібський монастир не був належним чином облаштований для перебування в ньому архієрея. Домініканські ченці, мабуть, не змогли в достатній мірі розбудувати монастир. Чималою перепоною було й те, що Борисоглібський монастир знаходився на території Чернігівської фортеці та був обмежений її щільною забудовою.

Перебуваючи в новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирі, займаючись його відбудовою, Лазар Баранович не забував і про Борисоглібський монастир. Для розширення його території скуповувалися «пляци» та двори на території фортеці²⁴⁷. У 1663 р. єпископ Лазар давав настанови наміснику Борисоглібського монастиря Єремію Ширкевичу стосовно господарського управління та надіслав йому 80 золотих на необхідні потреби²⁴⁸. Він посилав намісника з дорученнями до гетьмана Якіма Сомка та в Москву. Про свої потреби до нього писала й монастирська братія, Баранович обіцяв їм поклопотатися перед царем²⁴⁹. У 1667 р. архієрей отримав царську грамоту на маєтності для своєї кафедри, для Єлецького, Іллінського та новгород-сіверського монастирів²⁵⁰.

Під час повстання 1668 р. проти московських воєвод, коли чернігівці взяли в облогу московську залозу, а потім самі були під облогою військ воєводи Г. Ромодановського та переживали нелегкі часи, архієпископ Лазар писав наміснику Борисоглібського монастиря Гавриїлу, підбадьорював його, просив доповідати про обстановку в місті²⁵¹.

Після призначення Лазаря Барановича знову місцеблюстителем Київської митрополії, у 1672 р. він переїздить до Чернігова. У той же час Баранович дуже неохоче покидав більш-менш облаштований новгород-сіверський Спасо-Преображенський монастир, оскільки, як писав владика: «У Новгородку, при доброму облаштуванні, значно краще, ніж у Чернігові: там є землі, і млини, і треба меншого почту для архімандрії, а архієпископія майже вся заново облаштовується; не має вона ні трапези, ні келій, ні стай-

²⁴⁶ Тут і вище листи Лазаря Барановича цит. за: Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Москва, 1996. Кн. 7, Т. 12. С. 563–564.

²⁴⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 99–100.

²⁴⁸ Письма Преосвященного Лазаря Барановича. С. 9–10.

²⁴⁹ Там само. С. 31.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Там само. С. 47–49.

ні; та й церква потребує великих видатків, а на все це треба з моєї скриньки, все відсилають мене до Новгородка. Це мені Варшава, а не Чернігів, зітхаю тільки та плачу; і там-то не дуже любив я роз'їжджати та проходжуватися, хіба що проходив у пасіку, а тут і тієї немає зелені»²⁵². Він жалівся архімандриту Михаїлу Лежайському: «За короткий час побудовано там все (тобто в новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирі — *О. Т.*), добудувати легко. А мені довелося будуватися на другому місці та з самого початку засновувати все, при моїй слабості та нестачі людей. А не облаштувати — соромно й ні за що поминати!»²⁵³.

Архієпископ доклав чимало зусиль та коштів, аби відбудувати чернігівську архієпископську резиденцію — Борисоглібський монастир. Лазар Баранович продовжував скуповувати землі з будинками у мешканців фортеці, які межували з монастирем, розширюючи таким чином його територію. Справа ускладнювалася тим, що маєтності кафедри належали новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, і минув деякий час, поки згідно з рішенням спеціальної комісії, створеної за узгодженням із гетьманом Іваном Самойловичем, вони були розділені між Спасо-Преображенським та чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирями. Грамота Лазаря Барановича про розділ маєтностей була писана 6 серпня 1673 р. «у катедрі архієпископії чернігівській при храмі святих страстотерпців руських князів Романа і Давида», універсал гетьмана Івана Самойловича наданий 21 серпня 1673 р.²⁵⁴

Основну увагу, напевне, архієпископ Лазар приділяв відбудові головної споруди монастиря — Борисоглібському собору, який на той час вимагав реставрації, оскільки останні ремонти та перебудови його здійснювали католики-домініканці ще в 20–30-х роках XVII ст.

М. Марков писав: «У 1672 році архієпископ чернігівський Лазар Баранович перетворив той монастир (Борисоглібський — *О. Т.*) у грекоросійський (так у XIX ст. в Російській імперії офіційно називалося православ'я — *О. Т.*), і приробив до церкви трапезу (притвор — *О. Т.*) з третім куполом, освятив її в ім'я Бориса і Гліба»²⁵⁵. Як бачимо, М. Марков прийняв дату переїзду Барановича до Чернігова за час будівництва притвору (трапези) Борисоглібського собору. Проте Лазар Баранович, очевидно, приступив до реконструкції Борисоглібського собору пізніше — після того, як були розділені маєтності кафедри. Найбільш суттєвою у реставрації Борисоглібського собору була прибудова до його західного фасаду двоярусного, восьмигранного в плані притвору, у літературі його ще називають ротонда або трапеза (Іл. 6). Необхідність цієї прибудови, мабуть, була викликана бажанням збільшити площу храму, розміри якого вже не задовольняли, бо собор набув статусу кафедрального. Одночасно, думаємо, було бажання перебудувати стародавній храм у стилі, близькому до традиційних українських церков,

²⁵² Письма Преосвященного Лазаря Барановича. С. 184.

²⁵³ Там само. С. 189.

²⁵⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Кн 3: Мужские монастыри. С. 137–139.

²⁵⁵ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. Москва: Университетская тип-я, 1847. С. 17.

оскільки форма цього притвору нагадувала восьмигранні бабинці храмів України XVII ст.

Гл. 6. Борисоглібський собор. Західний притвор-ротонда. Світлина початку XX ст.

На думку С. Юрченка, реставрувати Борисоглібський собор, прибудувати до його західного фасаду восьмигранний притвор у другій половині XVII ст. міг німецький будівничий Іван Баптист з Литви, з Вільно, якого чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський запросив на прохання Лазаря Барановича для «поправы церкви пастырское»²⁵⁶. С. Юрченко зазначав, що в листі гетьмана Івана Самойловича до намісника Мгарського монастиря Макарія Русиновича від 12 січня 1684 р., де було написано: «залицил нам пан полковник Черніговский иншого майстра немецкое породы, на

²⁵⁶ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 106.

имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернігова з Литвы зятягнуто. Тот, яко чинится быти в ділі майстерства своего досконалым, и волен будучи от работ иных, подымается нам подлуг мысли нашей своею росторопною наукою діло церковнее виставити»²⁵⁷, — ішлося про відбудову саме Борисоглібського собору, оскільки пастирська церква — це Борисоглібський собор, який на той час був кафедральним.

Історик архітектури М. Цапенко, цитуючи далі лист гетьмана («показывал нам оный тут абрис Черниговской пастырское церкви»), зазначав, що ми не знаємо, що саме будував Іван Баптист, але припускав, що це був Троїцький собор, оскільки Мгарський собор, який достеменно будував цей майстер, є дещо зменшеним варіантом Троїцького собору в Чернігові²⁵⁸. Як бачимо, Іван Баптист будував в Україні Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря (1684–1692 рр.), а також, імовірно, Троїцький собор (1679–1695 рр.) та, вірогідно, підземні церкви Іллінського монастиря в Чернігові²⁵⁹.

Восьмигранний в плані притвор підземної церкви Похвали Богородиці (освячена 1680 р.) та її архітектурно-художнє вирішення дуже подібні до притвору Борисоглібського собору²⁶⁰. Притвор підземної церкви, як і притвор собору, декорований схожими квадратними та півциркульними нішами і має подібне лоткове склепіння. Займатися перебудовою Борисоглібського собору Іван Баптист міг у середині 80-х рр. XVII ст. Як бачимо, за ініціативи, вірогідніше за все, Лазаря Барановича та за допомогою чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського для перебудови Борисоглібського собору був запрошений відомий зодчий з Литви Іван Баптист.

Двоярусний восьмигранний притвор прибудували впритул до західної стіни Борисоглібського собору. Бічні стіни притвору були врзані в стіну храму в місцях карнизів першого та другого ярусів²⁶¹. Розміри притвору (перед знесенням): 7,5х9 м, висота 21 м. Він був складений з великої за розмірами цегли 38х19х7 см. Перший ярус притвору відокремлювався від другого широким розкрепованим карнизом як ззовні, так і в середині. У нижній частині притвор був декорований великими, глибокими півциркульними нішами з конховими завершеннями. Конхи ніш відокремлювалися тонкими ліпними валиками. Над ними знаходилися квадратні ніші, вони, як і півциркульні, обрамлені вухастими наличниками (Іл. 7). Другий ярус був оформлений арковими віконними прорізами, які також оздоблені вухастими наличниками. Кути притвору фланкують на бароковий манер розкреповані пілястри. Інтер'єр притвору першого ярусу опоряджений шістьма півциркульними нішами, над якими розміщувалися квадратні ніші (Іл. 8). Характерним конструктивним прийомом притвору було ордерне оформлення ку-

²⁵⁷ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові... С. 105.

²⁵⁸ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва: Стройиздат. 1967. С. 170.

²⁵⁹ Травкіна О. Про час будівництва підземних церков Іллінського монастиря в Чернігові. *Чернігівські старожитності*. 2020. Вип. 6 (9). С. 235–248.

²⁶⁰ Карнабед А. Таємниці Болдиних гір. Нарис третій. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 14.

²⁶¹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 11.

тів та внутрішнє членування стін пілястрами з антаблементом, у тому числі з розкрепованим карнизом. Притвор завершувався восьмигранним лотковим склепінням та увінчувався двоюрсною главкою.

Іл. 7. Притвор-ротонда. Екстер'єр. Перший поверх. АУДНДПІ. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 14.

Іл. 8. Притвор-ротонда. Інтер'єр. АУДНДПІ. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 31.

Реставратор Борисоглібського собору М. Холостенко зазначав, що притвор сам по собі є цікавим пам'ятником архітектури України XVII ст., який був зроблений кваліфікованими майстрами того часу. Особливо ця рука майстра відчувається в деталях та профілях: «У загальній архітектурній композиції дуже цікавим є ордерне вирішення з кутовими розкреповками, такими характерними для української архітектури XVII ст., а не пілястрами. Загальна структура у пропорції членування ордеру, його основних мас, а також профілювання обломів показує майстрів великої архітектурної культури»²⁶². С. Юрченко також зауважував, що кути притвору оформлені повним ордерним набором, і що такі виражальні засоби свідчать про добру обізнаність зодчого із сучасною йому бароковою архітектурою.

Притвор з'єднувався з собором не лише через західний портал на першому поверсі, але й через пробиті двері на другому ярусі притвору. Вони були прорубані у верхній частині центрального прясла собору, де знаходилися три ніші. Центральна із цих трьох ніш і була використана для пробивання отвору дверей²⁶³.

²⁶² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 68–69.

²⁶³ Там само. Арк. 33.

Деякі дослідники називали притвор «ротондою-дзвіницею»²⁶⁴, тобто, вочевидь, допускали, що на другому ярусі притвору могла розміщуватися дзвіниця²⁶⁵. Дійсно, до зведення кам'яної монастирської дзвіниці в 1702 р., другий ярус притвору Борисоглібського собору міг використовуватися в якості дзвіниці. Хоча, як для дзвіниці, притвор виглядав приземистим, недостатньо високим.

Імовірно, одночасно з прибудовою притвору, який мав двоярусну главку, надбудували ще одну над східною частиною собору, центральна баня мала триярусне завершення: таким чином загальна композиція храму отримала вигляд традиційної української триверхої церкви²⁶⁶.

У літературі ствердилася думка, що однобанний стародавній Борисоглібський собор був перебудований на характерний для України трибанний храм. У той же час на титульній гравюрі книги «Алфавит собранный, рифмами сложенный» (Чернігів, 1705 р.) Борисоглібський собор зображений, окрім центральної бані та двоярусного завершення на західному притворі,

Лл. 9. Титульний аркуш книги «Алфавит собранный, рифмами сложенный» (Чернігів, 1705) із зображенням Борисоглібського собору.

ще з двоярусними куполами над північною та південною частинами, які свідчили, що собор міг мати п'ять верхів (Лл. 9). Судячи з гравюри, західний фасад собору обрамляли кутові пілястри²⁶⁷.

Дійсно, можна припустити, що архієпископ Лазар Баранович, перебудовуючи Борисоглібський собор, прагнув, щоб храм був багатoverхий, відповідав статусу кафедрального. Відомо, що новгород-сіверський Спасо-Преображенський собор, який реконструював Лазар Баранович, зі скромного стародавнього храму був перетворений у пишний багатoverхий собор з притворами та дахами із заломами. У Чернігові поряд Спаський собор також був п'ятибанний, Успенський собор Слеського монастиря в цей час мав п'ять верхів, П'ятницька церква в Чернігові також перебудована у багатoverхий храм. Відомості про час, коли були розібрані два куполи Борисоглібського собору над південною та північною його частинами, відсутні. Наприкінці XVIII ст., вочевидь, він мав три верхи²⁶⁸.

²⁶⁴ Карнабед А. Таємниця Болдиних гір. Нарис третій. С. 14.

²⁶⁵ Черненко О., Бондар О. Чернігівський Борисоглібський монастир у XVII–XVIII ст. *Чернігівські старожитності*. 2015. Вип. 2 (5). С. 166.

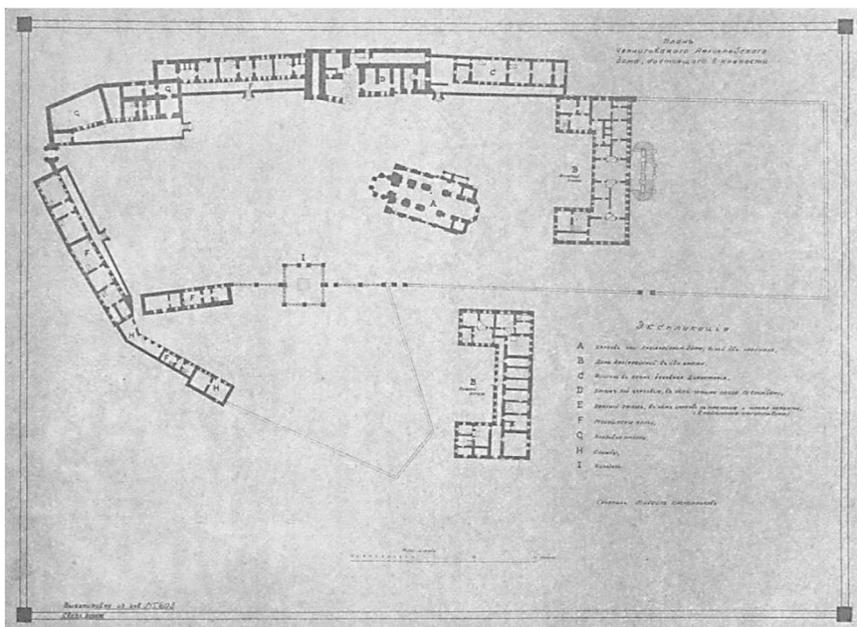
²⁶⁶ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 106.

²⁶⁷ Адруг А. К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: Вид-во ЦНТЕІ, 2008. С. 102–103.

²⁶⁸ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 263.

М. Холостенко, який ретельно досліджував Борисоглібський собор, жодного разу не зазначив про сліди чи рештки, які б свідчили про існування додаткових бань собору. На гравюрі 1705 р. собор зображений із двосхилим дахом. Яке в нього було покриття, невідомо. Існують свідчення, що Лазар Баранович прагнув для новгород-сіверського Спасо-Преображенського та чернігівського Троїцького соборів добути залізне покриття²⁶⁹.

Імовірно, за часів Лазаря Барановича могли бути здійснені й інші перебудови Борисоглібського собору: обклали цеглою XVII ст. західний портал храму та підвищили його поріг, а також розтесали та заклали вікна собору. Вірогідно, з півночі замість стародавньої галереї спорудили невелику прямокутну в плані прибудову з підвалом навпроти порталу у північно-східній частині собору, вона позначена на планах монастиря та фортеці XVIII ст. (Лл. 10).

Лл. 10. «План Черниговскаго архиерейскаго дома, состоящаго в крепости»
(внизу плану напис — генерал Михайло Кречетников). Кінець XVIII ст.

Певних реконструкцій, правдоподібно, зазнав також інтер'єр храму. Були перекладені хрещаті склепіння над хорами цеглою XVII ст.²⁷⁰ Вхід на сходи хорів був розтесаний з підняттям порогу, сходи виготовлені з цегли XVII ст.

Окрім перебудов архітектурних конструкцій та деталей інтер'єру, Лазар Баранович потурбувався, вочевидь, і про виготовлення для кафедрального Борисоглібського собору іконостасу. Чернігівський полковник В. Дунін-Борковський прикрасив різним дорогоцінним начинням його вітвар:

²⁶⁹ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. С. 349; Sakal Ievgeniia. The Embassy of Lazar Baranovych to Moscow in 1684: Gifts, Requests, and Other Expenses. *Київська Академія*. 2017. № 14. С. 162.

²⁷⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 62.

«Он святых страстотерпец олтар попремному
Дражайшими сосуды украси в честь Богу»²⁷¹.

Таким чином, у другій половині XVII ст. однобаний Борисоглібський собор XII ст. був перебудований у бароковий триверхий або ж п'ятиверхий храм із характерними грушоподібними куполами. Він набув вигляду тридільного храму, притаманного українській архітектурі козацької доби, і складався з гранчастої абсиди на сході, зведеною, вочевидь, ще за польських часів, центральної частини та восьмигранного притвора-бабинця. Південний та північний фасади увінчували барокові фронтони.

Для перебудови кафедрального Борисоглібського собору, як уже зазначалося, був запрошений німецький будівничий із Великого князівства Литовського Іван Баптист. Відомі зв'язки Лазаря Барановича з Вільно, де він свого часу здобував освіту, куди послав на навчання граверів і друкарів. Іван Баптист — провідник європейського барокового стилю в Україні. Із Литви вже адаптована до національних традицій барокова архітектура впроваджується і в Гетьманщині, знову-таки перероблюється та пристосовується до місцевих смаків. Про це яскраво свідчить архітектура притвору Борисоглібського собору, яку споруджував професійний зодчий: застосування ордерної системи, півциркульних ніш на фасадах та в інтер'єрі, восьмигранне лоткове склепіння — промовисті деталі європейського бароко, запозиченого, імовірно, з Литви.

На жаль, інформація про розбудову самого Борисоглібського монастиря в другій половині XVII ст. відсутня. Із джерел початку XVIII ст. відомо, що будівлі монастиря в цей час були дерев'яні²⁷². У 1678—1679 рр. Лазар Баранович розпочав споруджувати заміський монастир із Троїцьким собором на Болдиних горах, і, мабуть, основні зусилля зосередив на цьому будівництві.

Капітальну перебудову Борисоглібського монастиря на початку XVIII ст. здійснив чернігівський архієпископ Іоан Максимович (1651—1715) (Іл. 11). Після висвячення на архієпископа 1697 р., владику за підтримки та фінансування гетьмана Івана Мазепи розгорнув тут велике кам'яне будівництво, прагнучи перетворити монастир, — переважно з дерев'яними будівлями, — на муровану обитель з міцними та величними спорудами.

Відомо, що гетьман Іван Мазепа (Іл. 12) надав 10 000 золотих на розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря²⁷³. У 1701 р. гетьман дав Іоану Максимовичу підтверджувальний універсал на володіння руднею в с. Неданчичі, подарованій кафедрі І. Яхимовичем на «фундууючюся каменную звонницу»²⁷⁴. Про те, що за часів Іоана Максимовича в кафедральному

²⁷¹ Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Подготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка. *Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячених 1300-річчю Чернігова*. Чернігів, 1992. С. 142.

²⁷² Фомин С. В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович), митрополит Тобольский, Сибирский чудотворец. Житие. Чудеса. Прославление. Служба. Акафист. Санкт-Петербург: Общество Святителя Василия Великого, 2003. С. 50.

²⁷³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Вид. 2-ге, доповнене. Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2002. С. 170.

²⁷⁴ Модзалевский В. Л. Краткий очерк жизни св. Иоанна Максимовича / Подготовка до друку і передмова О. Коваленка. *Сіверянський літопис*. 1998. № 5. С. 139.

Іл. 11. Портрет
чернігівського архієпископа
Іоана Максимовича (1697–1715 рр.).

Борисоглібському монастирі була побудована переважна більшість кам'яних споруд, свідчить його епітафія, автором якої, імовірно, був намісник Борисоглібського монастиря, префект Чернігівського колегіуму, чернігівський архієпископ Антоній Стаховський (1713–1721 рр.):

«В дому архиерейском
вся бяху древяна
Здания, а им вся с камене создана:
Трапеза, калокольна, кельи, палаты
И ограда, все то он потщася
создати»²⁷⁵.

В епітафії вказувалося, що саме Іоан Максимович у кафедральному Борисоглібському монастирі здійснив муроване будівництво: трапезної, дзвіниці, келій, палат, мурів, а до цього «вся бяху древяна». Іоан Максимович планував кам'яне будівництво не лише монастирських споруд, але вирішив на території кафедрального монастиря заснувати навчальний заклад вищого рівня — Чернігівський колегіум.

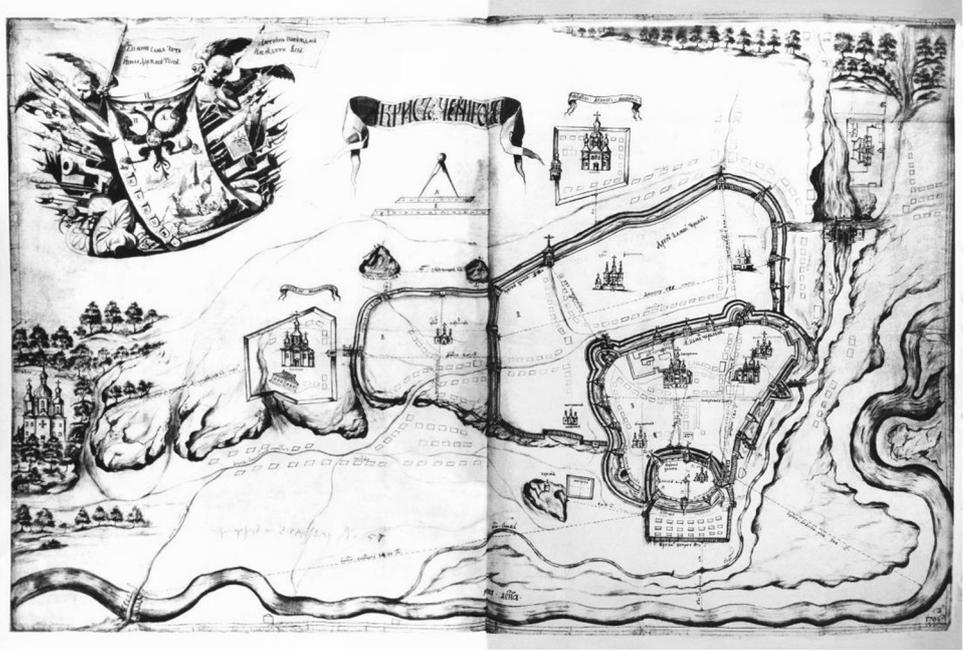
Усе це вимагало ретельного планування, зважаючи на те, що монастир знаходився на території Чернігівської фортеці, його площа обмежувалася її забудовою, де розмішувалися як адміністративні, так і оборонні споруди, а також будинки жителів. Розпланувально-просторова структура монастирського ансамблю вимагала врахування вже існуючих оборонних мурів фортеці, пристосування монастирських будівель до фортечних споруд. Муроване будівництво кафедрального монастиря у фортеці повинно було посилити оборонні функції не лише чернечої обителі, але й фортеці в цілому, з огляду на те, що в цей час велася російсько-шведська війна. Не випадково, що тоді були зведені кам'яні мурі Києво-Печерської лаври, Печерська фортеця. У 1706 р. Чернігів відвідав російський цар Петро I, і того ж року був виконаний мальований план міста Чернігова — «Абрис Чернігівський». Це найстаріший план міста із тих, що збереглися до наших часів. На «Абрисі» Борисоглібський монастир та його споруди позначено досить схематично й

Іл. 12. Портрет гетьмана Івана Мазепи.
Літопис С. Величка. 1720 р.

²⁷⁵ Фомин С. В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович). С. 50.

спрощено. І це в значній мірі утруднює реконструкцію тогочасної топографії монастиря (Лл. 13).

Лл. 13. Абрис Чернігівський. 1706 р.

«Абрис Чернігівський» свідчить, що Борисоглібський монастир розташовувався у північно-західній частині фортеці. Вздовж її північних валів, які захищали фортецю з напольної сторони, побудували довгий корпус кам'яних приміщень, який тягнувся зі сходу на захід і фактично був північною стіною фортеці. На півдні кордони монастиря межували зі Спасо-Преображенським собором, між якими проходила мурована стіна з масивною брамою. Межі західної сторони монастиря сягали центральної фортечної Любецької (Київської) брами з бастионом, навпроти неї розміщувався ще один вхід у монастир. На сході монастирська стіна проходила за Борисоглібським собором.

Домінантою північного монастирського корпусу була дзвіниця з церквою св. Іоана Предтечі на верхньому ярусі — патронального святого гетьмана Івана Мазепи (Лл. 14). Як свідчить закладна керамічна дошка гетьмана, що розташовувалася над входом до дзвіниці, церква із дзвіницею були побудовані в 1700—1702 рр. на його кошти: «Сей храм созданъ Божіимъ Благословінемъ прещедримъ даїніемъ и іждивеніемъ отъ ясне Вельможнаго Пана Іоанна Мазепы славнаго войскъ Російскихъ Гетмана над тысяща въ семсотномъ року здать начася, а въ второмъ поспешествомъ Божіимъ скончася» (Лл. 15).

Щодо структури дзвіниці являє собою традиційну конструктивну схему, широко розповсюджену в кінці XVII — на початку XVIII ст.: її основою є кубічний об'єм — т. зв. «четверик» з глибоким підвалом, на який поставлено двоярусний «восьмерик» самої дзвіниці. Стіни дзвіниці надзвичайно товсті й сягають майже трьох метрів. У стінах прокладені внутрішньостінні хо-

ди, які з'єднували підвал з першим та другим поверхом і вели на горище трапезної, що примикала до дзвіниці зі сходу.

Лл. 14. Монастирська дзвіниця з трапезною (відома як будинок Чернігівського колегіуму). Початок XVIII ст. Сучасний вигляд.

Лл. 15. Закладна дошка гетьмана Івана Мазепи з монастирської дзвіниці. 1700–1702 рр. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1564, И-2-802.

Верхній ярус дзвіниці, який немовби скульптурно виліплений з восьми могутніх півциліндрів, прикрашений двома керамічними іконами «Спас Нерукотворний» та «Богородиця з Немовлям (Воплочення)» над східними вікнами, аналогічні ікони оздоблювали і всередині церкву св. Іоана Предтечі (Іл. 16–17).

*Іл. 16. Керамічна ікона
«Богородиця з немовлям (Воплочення)».
Дзвіниця Чернігівського колегіуму.
Початок XVIII ст.*

*Іл. 17. Керамічна ікона
«Спас Нерукотворний».
Дзвіниця Чернігівського колегіуму.
Початок XVIII ст.*

Намісник Борисоглібського монастиря, префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський в книзі «Зерцало от писанія Божественнаго» (1705 р.), яка була піднесена гетьману Івану Мазепі від Чернігівського колегіуму, із захопленням описав величну дзвіницю. Він назвав її Тріумфальним знаком, порівнював зі знаменитою античною скульптурою — Колосом Родоським²⁷⁶. У присвяті зазначено, що гетьман Іван Мазепа своїм коштом забезпечив дзвіницю «доброгласним кімвалом» — дзвоном.

Південний фасад дзвіниці, звернений до монастирського подвір'я, пишно декорований півколонками, нішами-«ширинками», фігурними сандриками «гребінцями» та кокошниками, які обрамляють вікна. Північний фасад стриманіший, його прикрашає декор у вигляді сітчастого орнаменту та більш скромні наличники над вікнами.

²⁷⁶ Зерцало от писанія Божественнаго. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1705. Арк. 6.

В опису Борисоглібського монастиря 1708 р.²⁷⁷ вказано, як використовувалися його приміщення в цей час: «Под дзвонницею склепы, на склепу пекарня, верх кравечня, над кравечнею дзвони, верх дзвонів церковь святого Иоанна Предотечи»²⁷⁸.

Вочевидь, одночасно до дзвіниці зі сходу була прибудована двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих (нині дзвіниця та трапезна відомі як будинок Чернігівського колегіуму)²⁷⁹. В «Опису» 1708 р. зазначено, що кам'яна трапезна мала склепи, над ними (тобто на першому поверсі) розміщувалася пекарня з просфорнею, а на другому поверсі — власне трапезна з вівтарем (церква Всіх Святих), яка мала дві бані²⁸⁰ (Іл. 18). Первісно споруда

Іл. 18. Дзвіниця з трапезною та церквою Всіх Святих. Реконструкція М. Говденко.

була однокамерною і належала до типу одностовпних трапезних. Перекривали приміщення два коробові склепіння з великими розпалубками, які в центральній частині спиралися на стовп. Стовп тягнувся з підвалу, проходив на перший та другий поверхи й слугував опорою для склепінь як під-

²⁷⁷ «Опис подвір'я чернігівського архієпископа і Чернігівського колегіуму (для потреб оборони)» (не раніше 13 серпня 1708 р.) було складено у зв'язку з подіями російсько-шведської війни. Російський уряд планував використати кам'яні споруди кафедрального Борисоглібського монастиря для розміщення в них продовольчих складів. З цією метою були оглянуті монастирські будівлі та складено опис подвір'я чернігівського архієпископа і Чернігівського колегіуму. Були також укладені кресленики, які, вочевидь, не збереглися. Див.: Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казачий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год) [Приложение]. *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2015. № 2. Июль–декабрь. С. 204–205.

²⁷⁸ Там само. С. 204.

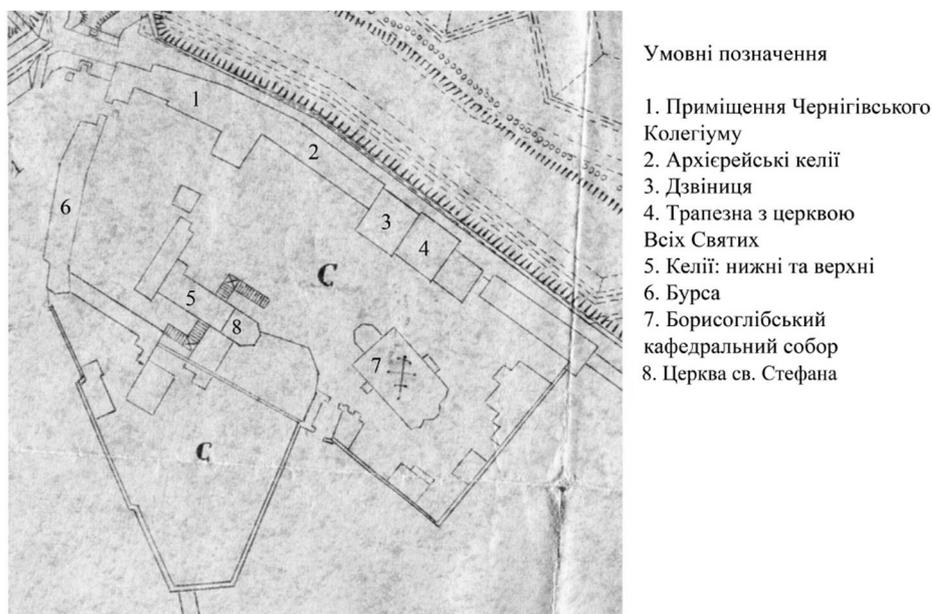
²⁷⁹ Травкіна О. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 32–44.

²⁸⁰ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казачий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год) [Приложение]. С. 204.

вального приміщення, так і наземних поверхів²⁸¹. Південний фасад трапезної також був пишно декорований: аркатурними поясками на вислих колонах, віконними сандриками у вигляді високих кокошників зі вставленими кольоровими керамічними плитками (нині реконструйованими за зразками, знайденими під час реставрації). На першому поверсі, між парами вікон, над нішею, розміщений складної форми сандрик, що спирається на колонки, які обрамляють нішу.

Північний фасад був позбавлений декору, оскільки ця стіна була внутрішньою стіною видовженого приміщення, яке примикало до трапезної з півночі й могло слугувати кухнею та коморою, воно було розібране в 1806 р. Дах над трапезною був дерев'яний із заломами та ринвами²⁸². Первісні склепіння трапезної з церквою на другому поверсі не збереглися. Вони були розібрані під час капітального ремонту споруди в 50-ті рр. XIX ст.²⁸³

Як свідчить вже згаданий опис кафедрального Борисоглібського монастиря 1708 р., до дзвіниці з заходу примикав двоповерховий корпус архієрейських келій, у яких проживали архідиякон, писар та інші вищі чернечі особи²⁸⁴. Келії позначені на монастирських планах XVIII ст. (Іл. 19). Вони

Іл. 19. Експлікація споруд Борисоглібського кафедрального монастиря на плані 1755 р. (версія автора).

були розібрані на початку XIX ст., вже після ліквідації монастиря. Їх імовірну реконструкцію здійснив І. Ігнатенко, прийнявши помилково за приміщення Чернігівського колегіуму (Іл. 20). На думку дослідника, це був дов-

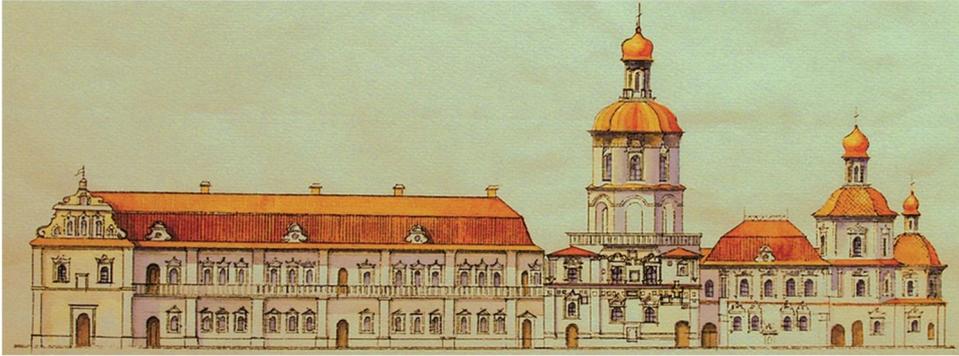
²⁸¹ Травкіна О. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. С. 41.

²⁸² Травкіна О. І. Будинок Чернігівського колегіуму: маловідомі сторінки історії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 20.

²⁸³ Там само. С. 26.

²⁸⁴ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казацкий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год) [Приложение]. С. 204.

гий Г-подібний у плані двоповерховий корпус, який закінчувався виступом²⁸⁵. Ризаліт, що виступав, був звернений на південь, його увінчував бароковий фронтон. Споруда мала високий дах із заломом. Внутрішнє планування шести приміщень, які мали по троє вікон, акцентувалося на фасаді шістьма пілястрами. За планами, у східній стіні цієї будівлі існував внутрішньо-стітний хід зі сходами на другий поверх²⁸⁶. Цікаво, що в цю будівлю вів хід, прокладений всередині північної та західної стін дзвіниці, який поєднував ці дві споруди.

Іл. 20. Архієрейські келії. Дзвіниця та трапезна з церквою Всіх Святих кафедрального Борисоглібського монастиря. Реконструкція І. Ігнатенка.

Насамкінець, після архієрейських келій, на західній «катедральної браме» розмістили «шість келій без склепня на школы»²⁸⁷, побудовані, як вказувалося в книзі «Зерцало от писанія Божественнаго», «оучилищъ каменныхъ шесть за скудость мейсца, подъ единымъ покровомъ»²⁸⁸. Шкільні приміщення були споруджені «подъ единымъ покровомъ» поруч із уже існуючим, видовженим по осі схід–захід північним корпусом, що складався з двоповерхової трапезни, дзвіниці, двоповерхових архієрейських келій, прилеглих до дзвіниці.

Місця майже не залишалося, і тому їх звели у північно-західній частині, впритул до монастирських воріт, або ж частково й над ними, з якими класи (школи), певно, могли складати єдиний корпус. «Шість келій на школи» були без склепінь, вочевидь, мали дерев'яні стелі. У 30–60-х рр. XVIII ст. чернігівських єпископів турбувало, що класи (школи) колегіуму були побудовані «в тесном и непристойном месте» біля центральних фортечних воріт. На планах Чернігівської фортеці XVIII ст. західна монастирська брама знаходиться поруч із Київською (Любецькою) фортечною брамою. У донесенні чернігівського єпископа Никодима Сребницького (1738–1740 рр.) в Синод у 1739 р. зазначалося: «При кафедральном же черниговском монас-

²⁸⁵ Ігнатенко І. Реконструкція первісного вигляду архітектурного комплексу будівель XVIII ст. на території колишнього Борисоглібського монастиря – т. зв. Чернігівський колегіум. Пояснювальна записка. 2001 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Фонд «Архітектурна графіка». Інв. № Дагр. 1523. Арк. 4.

²⁸⁶ Там само. Арк. 3.

²⁸⁷ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казачий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год) [Приложение]. С. 204.

²⁸⁸ Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 15.

тыре Иоанном латинския школы зделаны в тесном и непристойном месте при самой з ворот городовых в город Чернигов въездной дороги; а от проезжающих людей мимо самых школьных окошек счиняющихся, шумом и криков дознается иных учащихся обучения и препятствие»²⁸⁹. Цю інформацію повторював у 1766 р. єпископ Кирило Ляшевецький (1761–1770 рр.) у донесенні в Синод²⁹⁰. З огляду на тісноту та незручність розташування класів, чернігівські архієреї не випадково ставили питання про переведення колегіуму в П'ятницький монастир²⁹¹.

Корпус мав форму неправильного прямокутника з трохи скошеною північною стороною в бік монастирських воріт, прибудованого впритул до виступу-ризаліту двоповерхової споруди біля дзвіниці. З південного боку його оперізувала, імовірно, дерев'яна галерея з ганком, через яку вів вхід до його приміщень.

Навпроти північного корпусу та західного фасаду Борисоглібського собору, як свідчить «Абрис Чернігівський» 1706 р., була ще одна досить велика будівля у вигляді прямокутника з виступом-ризалітом з південного боку, орієнтована зі сходу на захід. На планах фортеці та Борисоглібського монастиря 1755 і 1772 рр. позначено, що зі сходу ця споруда має гранчасту абсиду. Будинок мав також великі Г-подібні сходи з двома прогонами з південного та північного боків, тобто можна припустити, що він був двоповерховий.

Висувалася гіпотеза, що, можливо, це був будинок, де могли жити чернігівські архієреї. Вірогідно, у ньому розташовувалася домовна, хрестова церква, найімовірніше в ім'я св. Стефана, де навчали ставлеників, які готувалися стати священниками. «В кафедральном Борисоглебском монастыре ... церкви Борисоглебская с правым приделом Рождества Богородицы, в трапезе Всех Святых, на колокольне Предтеченская, крестовая во имя архидиакона Стефана — для обучения ставленников»²⁹², — повідомлялося в донесенні Синоду 1740 р.

Побудували його, певно, за часів Іоана Максимовича, можливо, на кошти гетьмана Івана Мазепи, оскільки на «Абрисі» 1706 р. цей корпус уже присутній. Можна припустити, що церкву назвали на честь патронального святого батька Івана Степановича Мазепи — св. першомученика архієпископа Стефана. Після 1776 р. на планах цей будинок відсутній. Імовірно, на той час його вже розібрали, натомість у 1780 р. на схід від Борисоглібського собору, на ділянці, яку прикупили, побудували новий будинок для архієрея²⁹³.

²⁸⁹ ДАЧО. Ф. 979. Оп. 1. Спр. 1556. Арк. 2.

²⁹⁰ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1903. № 22. С. 771.

²⁹¹ ДАЧО. Ф. 979. Оп. 1. Спр. 1556. Арк. 2; Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. С. 771.

²⁹² Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода. 1740 г. / [Составила Комиссия для разбора и описания архива Святейшего правительствующего синода]. Санкт-Петербург: В Синодальной тип-и, 1908. Т. XX. С. 610.

²⁹³ Травкіна О. І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 94.

Проте, з огляду на черговість опису приміщень 1708 р., архіерейські келії, імовірно, знаходилися в складі північного корпусу, на захід від дзвіниці²⁹⁴.

Цю будівлю, що розташовувалася навпроти північного корпусу в західному напрямку, можна співвіднести з кам'яними келіями, які згадані в опису Борисоглібського монастиря 1708 р.: «келии нижнии каменные», усього числом шість, в яких проживали ченці та послушники, сьома келія була на льоднику, недобудована. Далі йшлося про «верхнии келии без склепения», тобто з дерев'яними стелями²⁹⁵. У них також жили ченці та послушники.

Опис цих келій свідчить, що вони, вочевидь, були двоповерхові, нижній поверх був кам'яний, а от верхні келії, як і шкільні приміщення, не мали склепіння. За келіями знаходилися солодовня та провар (?) у три сажени (сажень — 2,13 м). За «Описом» 1708 р., у кафедральному Борисоглібському соборі були й дерев'яні келії: у першій, до речі, проживав намісник монастиря, префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський, із 1713 р. — чернігівський архієпископ, з 1721 р. — митрополит Тобольський (Іл. 21). Навпроти цієї келії була ще одна дерев'яна келія з дияконами та пономарями. Інші дві дерев'яні келії, згідно з «Описом», знаходилися навпроти вівтаря²⁹⁶.

Іл. 21. Портрет намісника кафедрального Борисоглібського монастиря, першого префекта Чернігівського колегіуму, чернігівського архієпископа Антонія Стаховського (1713–1721 рр.).

Наостанок, в «Опису» вказувалося, що за межами кафедри, на новокуплених землях побудовані кам'яні келії на бурсу та конвікт (гуртожиток), які також були без склепіння²⁹⁷. Як бачимо, «Опис» 1708 р. засвідчив, що за часів архієпископа Іоана Максимовича були побудовані не лише кам'яні шкільні приміщення Чернігівського колегіуму, але й гуртожиток для малозабезпечених учнів. Бурсацькі приміщення також були кам'яні, і їх звали «вне катедры» на землях, нещодавно куплених кафедральним монастирем. На планах середини та другої половини XVIII ст. у цій, мабуть, придбаній після 1706 р. частині монастиря, позначено видовжений по осі північ–південь, вздовж дороги, яка йшла від центральної Любецької (Київської) брами вглиб фортеці, чималий корпус приміщень, імовірно, кам'яних. Він складався з чотирьох кімнат та сі-

²⁹⁴ Травкіна О. І. Про розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та місцезнаходження Чернігівського колегіуму. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 63.

²⁹⁵ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казачий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год) [Приложение]. С. 204.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Там само. С. 205.

ней, під ними був невеликий погріб. Цей корпус, зведений вздовж головної, в'їзної дороги у фортецю, одночасно був і монастирською огорожею з боку цієї дороги. До нього, майже перпендикулярно, був прибудований ще один кам'яний корпус із п'яти приміщень. Чернігівський архієпископ Іларіон Рогалевський (1735–1738 рр.) у донесенні Синоду 1737 р. повідомляв, що «имеются построенные при доме моем архиерейском в коллегииуме Черниговском два жилых дома, в которых оне (тобто малозабезпечені учні — *О. Т.*) перед сим жительствовавали и ныне жительствоуют»²⁹⁸. У цей час у бурсі проживало 100 бурсаків²⁹⁹. А це означає, що ці приміщення повинні бути чималими, щоб вони могли вмістити таку значну кількість бурсаків.

Отже, чернігівський архієпископ Іоан Максимович на початку XVIII ст. за сприяння та фінансової допомоги гетьмана Івана Мазепи здійснив у кафедральному Борисоглібському монастирі велике кам'яне будівництво. Усі основні монастирські споруди були зведені кам'яні: могутня дзвіниця з товщиною стін до 3 м, двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих, шість шкільних кам'яних приміщень Чернігівського колегіуму, кам'яна бурса-гуртожиток, архієрейські келії-палати, двоповерхові келії для ченців. Монастир був обнесений кам'яною огорожею. Під час кам'яної забудови монастиря враховувалося його розташування у північно-західній частині Чернігівської фортеці та основні споруди, а саме: трапезну, дзвіницю, архієрейські келії, шкільні приміщення звели вздовж північних фортечних валів. Цей міцний цегляний монастирський корпус із товстими стінами та могутньою дзвіницею був фактично північною фортечною стіною, який мав захищати найбільш уразливу ділянку з північної напольної сторони біля центральної брами на підступах до фортеці. Монастир був перетворений у значну кам'яну твердиню на території Чернігівської фортеці, яка мала дерев'яно-земляні укріплення та переважно дерев'яну забудову.

За підтримки гетьмана Івана Мазепи архієпископ Іоан Максимович оновив також опорядження самого кафедрального Борисоглібського собору. У його епітафії зазначалося:

«Церковь внутри многа икона украси, сосуды,
священники (вочевидь, свещники — *О. Т.*), врата,
лямпы, серебро, злато всюды»³⁰⁰.

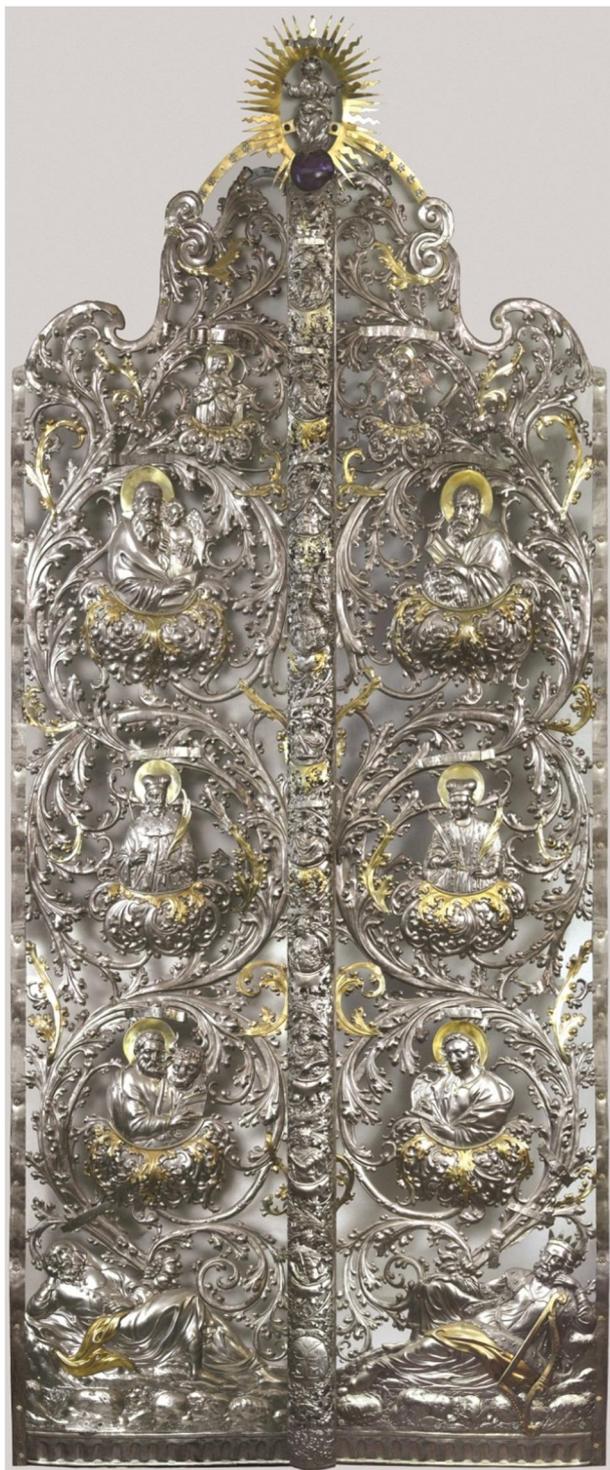
Для іконостасу Борисоглібського собору гетьман Іван Мазепа надав срібні царські ворота (Іл. 22). О. Шафонський зазначав, що на їх спорудження був «употреблен» срібний ідол, знайдений під час риття фундаменту монастирської дзвіниці в 1701 р.³⁰¹ Про те, що царські срібні ворота були виготовлені коштом гетьмана Івана Мазепи, свідчить його герб, викарбуваний на нижній платівці воріт з монограмою І.С.М.Г.З. — Іван Степанович Мазепа Гетьман Запорозький (Іл. 23). На воротах кириличними буквами вказана

²⁹⁸ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1903. № 21. С. 732.

²⁹⁹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 796. Оп. 18. Спр. 32. Т. I: 1736 р. Арк. 155.

³⁰⁰ Фомин С. В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович). С. 50.

³⁰¹ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 264.

*Іл. 22. Царські срібні ворота іконостасу Борисоглібського собору.
Початок XVIII ст. Аугсбург (Німеччина). Пилип Якоб IV Дренттвет.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Інв. № КН-147, М-10, С-10.*

Лл. 23. Герб гетьмана Івана Мазепи на царських воротах іконостасу Борисоглібського собору.

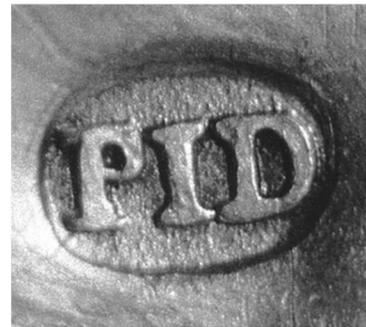
дата їх виготовлення та встановлення — 1702 р. Тавра на воротах вказують, що зроблені вони в Німеччині, в м. Аугсбурзі ювелірним майстром Пилипом Якобом IV Дренттветом³⁰² (Лл. 24–25). Їх розміри: 2,66x1,21 м, загальна вага 56 кг. Можна припустити, що одночасно зі срібними царськими воротами був виготовлений або оновлений і сам іконостас, споруджений, певно, ще Лазарем Барановичем.

Попри те, що їх виготовив майстер із Західної Європи, композиція царських воріт традиційна для українського мистецтва кінця XVII — початку XVIII ст. Між чотирма, характерними для сюжету воріт фігурами євангелістів — апостолами Марком, Матвієм, Лукою та Іоаном, розміщені зображення князів Бориса і Гліба — перших святих Київської Русі. У верхній частині — сюжет «Благо-

віщення». Внизу — композиція «Єсеєвого дерева»: зображення старозавітного Єсея, його сина царя Давида та десяти біблійних царів на центральній вертикальній платівці — родовід Ісуса Христа. Традиційність сюжетів і композиційної структури воріт свідчать про те, що їхній проект був розроблений місцевим художником. Разом із тим, стиль і манера, в якій вони виготовлені, вказують на західноєвропейські зразки. Фігури євангелістів, Діви Марії виконані на основі західної ідеї натурності, об'ємного пластичного моделювання облич. В образах євангелістів підкреслена індивідуальність кожного з них. Образ Марії трактований в дусі західноєвропейських Мадонн: дівчини, одягненої в сукню з викотом, підперезаної паском.

Лл. 24. Тавро пробірного майстра у вигляді герба м. Аугсбурга.

Лл. 25. Тавро майстра Пилипа Якоба IV Дренттвета.

³⁰² Травкіна О. Мазепина брама. Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 20.

Майстер вміло розбудовує композицію: у нижній частині він розміщує більш масивні, нерухомі, напівлежачі фігури царя Давида та його батька Єсея, із яких симетрично нахилу фігур з двох боків виростає листя аканту, що граціозно обплітає фігури євангелістів, свв. Бориса і Гліба, утворюючи навколо них своєрідну рамку. Верхня частина воріт більш легка: фігури Марії та архангела Гавриїла — значно менші за розмірами, ніж євангелістів. Стрімкий біг акантового в'юнка вгору, обтікаючи їх, знаходить своє логічне завершення у пафосній фігурі Ісуса Христа, що увінчує ворота — Христос сидить на півсфері з розведеними руками в благословляючому русі. Великі просвіти між листям аканту, їх закрученість надає воротам легкість, ажурність, граціозність, створює своєрідний декоративний ефект, сповнений динамічних переходів, характерних для стилю бароко. Автор проекту воріт, очевидно, належав до киево-чернігівського культурно-мистецького осередку. Спросектувати ворота, найімовірніше, міг відомий український художник-гравер Інокентій Щирський (1650–1714).

Царські ворота іконостасу Борисоглібського собору — яскравий приклад співробітництва західноєвропейських та українських майстрів, щедрої меценатської діяльності гетьмана Івана Мазепи, у результаті чого на початку XVIII ст. і був створений цей ювелірний шедевр — окраса чернігівського кафедрального собору.

Наступник Іоана Максимовича, чернігівський архієпископ Антоній Стаховський продовжував оздоблювати іконостас Борисоглібського собору: за часів його архієпископства намісні ікони «Ісус Христос» та «Богородиця» були прикрашені срібними позолоченими шатами³⁰³.

Як зазначалося, чернігівських владик турбувала тіснота кафедрального монастиря, де перебували архієреї з численною челяддю та ченцями. Так, у 1738 р. в обителі проживало близько 200 чоловік, не враховуючи студентів колегіуму³⁰⁴. Це й префект та вчителі Чернігівського колегіуму, кафедральний духовник, кафедральний писар, кафедральний еклесіарх, кафедральний уставщик, 5 економів (шафарів) або ж дозорців чи управителів маєтностей, 14 ієромонахів (на 1741 р.), 9 ієродияконів, 18 ченців, 4 канцеляриста, 10 писарів, до 15 півчих і до 100 служителів³⁰⁵.

У наступні роки чернігівські ієрархи розширювали територію кафедрального Борисоглібського монастиря. Десь до кінця 30-х рр. XVIII ст. із південного заходу до монастиря була прилучена велика, трикутної форми ділянка. Тут розміщувався монастирський сад.

У 1740 р. до кафедрального Борисоглібського собору, на виконання наказу Синоду від 3 квітня 1740 р., перенесли чудотворну ікону «Ріпкинська Богородиця», яка перебувала у капличці поряд із колодязем біля Пилипчанського млина за с. Ріпки Роїської сотні Чернігівського полку. Поява в Борисоглібському соборі чудотворної ікони «Ріпкинська Богородиця» характеризує ставлення Синоду, який прагнув контролювати всі сторони релігійно-

³⁰³ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 263.

³⁰⁴ Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгорода-Северского (с 6 декабря 1738 г. по 29 мая 1740 г.). *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к черниговским епархиальным известиям Часть неофициальная*. 1876. № 21. С. 608.

³⁰⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 104.

го життя, до явлення чудотворних ікон у XVIII ст. поза церквами, так би мовити, в неофіційному середовищі.

Синод слідував практиці стосовно чудотворних ікон, закріплений в указі Петра I від 21 лютого 1722 р. («О воспрещении объявлять иконы чудотворными без осмотра и суждения духовной власти»), який передбачав у випадку явлення чудотворних ікон, після дослідження, забирати їх у соборні церкви або монастирі, а в будинках не тримати, оскільки від ікон та пов'язаних з ними чудес виникає багато суперечок і непорозумінь³⁰⁶. Тому Синод наказав капличку та інші будівлі розібрати й використати на монастирські та шпитальні споруди, місце спустошити, колодязь засипати, а чудотворний образ взяти в кафедральну церкву. Мужика Якова Зубка за розголошення чудес від ікони помістити назавжди в монастир³⁰⁷. Ікона «Ріпкинська Богородиця» (Іл. 26), яка наслідувала іконографію ікони «Вишгородська Богородиця», стала однією із шанованих святинь кафедрального Борисоглібського собору аж до 30-х — 40-х рр. XX ст., коли за часів радянської влади вона зникла, вочевидь, була знищена. На сьогоднішній день доля її невідома.

Іл. 26. Ікона «Ріпкинська Богородиця». XVIII ст. Світлина з книги «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». Киев, 1911. С. 174.

³⁰⁶ Указ Петра I от 21 февраля 1722 г. (о чудотворных иконах). *Полное собрание законов Российской Империи*. Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Собрание Первое. Т. VI: 1720–1722 гг. 817 с.

³⁰⁷ Ефимов А. Сказание о местной Репицкой иконе Божией Матери. *Черниговские губернские ведомости*. 1905. Часть неофициальная. № 207. С. 2; Воробей Р. Одна з чудотворних ікон Чернігівщини. *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 103–104.

За часів єпископства Амвросія Дубневича (1742–1750 рр.), в ніч з 19 на 20 травня 1750 р. у Чернігівській фортеці трапилася велика пожежа, що перекинулася й на кафедральний Борисоглібський монастир. І хоча монастир поряд з полковою канцелярією, полковничим будинком та іншими спорудами у фортеці було «утушено»³⁰⁸, все ж погоріло «монастыря кафедрального несколько израдних каменных палат»³⁰⁹. У відомості про погорілі двори та церкви зазначалося: «в катедри на ограді и на ізбах некоторых каменных кришка»³¹⁰, тобто, вочевидь, постраждали від пожежі муровані стіни та дахи деяких кам'яних споруд монастиря.

Відновлювати після пожежі монастирські будівлі довелося вже єпископу Іраклію Комаровському (1752–1761 рр.). За його архієрейства почали споруджувати біля трапезної зі сходу приміщення духовної консисторії (канцелярії). Закінчили будівництво вже за єпископа Кирила Ляшевецького (1761–1770 рр.) у 1765 р.; пізніше, вочевидь, будівлю консисторії приєднали безпосередньо до трапезної. Це була видовжена по осі схід–захід будівля лінійного камерного типу, яка складалася, як свідчить план монастирських будівель кінця XVIII ст., з чотирьох приміщень та сіней. Судячи з плану, будівля тягнулася вздовж північної фортечної стіни майже впритул до будинку архієпископа, спорудженого, як зазначалося, у 1780 р., і також була оточена дерев'яною галереєю.

Новий будинок для чернігівських архієреїв побудували на ділянці, яку прикупили, на схід від Борисоглібського собору. Будинок спорудили двоповерховий, кам'яний, він мав галерею, що оперізувала споруду із заходу, у той час головного фасаду, що знаходився з боку монастирського двору та Борисоглібського собору. Тут розміщувався пандус, який вів до парадної зали на другий поверх. Зі сходу будинок прикрашав бароковий ганок зі сходами, що плавними півколами спускалися з другого поверху в сад.

У плані архієрейський будинок має прямокутну форму, на кінцях завершується двома ризалітами, оберненими на захід. Система планування будинку — анфіладно-коридорна. Фасади розчленовані пілястрами, нішами, прикрашені карнізами. Будинок архієпископа мав залу, домову церкву, вітальню, буфет, спальню, кабінет, бібліотеку, які розташовувалися на другому поверсі, а також господарські приміщення та кімнати для обслуги, що знаходилися на нижньому поверсі. У кімнатах печі були облицьовані кахлями. Будинок архієпископа був покритий гонтою, покрівля пофарбована³¹¹.

Значної реконструкції Борисоглібський кафедральний монастир зазнав за часів єпископства Феофіла Ігнатовича (1770–1788 рр.). Врешті-решт Чернігівський колегіум через тісноту з кафедри було перенесено у Застриження. У 1776 р. для Чернігівського колегіуму за р. Стрижень куплено будинок колишнього наказного гетьмана Павла Полуботка, куди й переведено коле-

³⁰⁸ Дубровський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові / Підготовка до друку та передмова О. Коваленка і Т. Вороніної. *Сіверянський літопис*. 1997. № 6. С. 159.

³⁰⁹ Там само. С. 161.

³¹⁰ Там само. С. 165.

³¹¹ Травкіна О. І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. С. 96–99.

гіум, через десять років (у 1786 р.) реорганізований в Чернігівську духовну семінарію³¹².

У 1785 р. перебудували із двоповерхових в одноповерхові та поновили колишні архієрейські келії Борисоглібського монастиря, які прилягали до монастирської дзвіниці із заходу³¹³. На той час це був корпус «братерской и вмести иноческой». Після переведу Чернігівського колегіуму на нове місце, реконструкції зазнав, вірогідно, і північно-західний корпус, в якому колегіум розміщувався. Наприкінці XVIII ст. тут уже були амбари (комори) та кладові³¹⁴. Перебудували й південно-західний корпус, в якому раніше знаходилася бурса-гуртожиток, а також ще один кам'яний корпус із п'яти приміщень, прибудований до останнього. Тут уже розташовувалися господарські приміщення³¹⁵.

За єпископа Феофіла Ігнатовича ремонтувався, імовірно, і сам Борисоглібський собор. Покрівля храму була виготовлена з білого заліза, він мав три бані³¹⁶. У соборі було два приділи: центральний — в ім'я свв. Бориса і Гліба та праворуч — Різдва Богородиці. Іконостас із позолоченим різьбленням (що на кінець XVIII ст. зберігся) був, імовірно, ще часів гетьмана Івана Мазепи та архієпископа Іоана Максимовича, а може, й Лазаря Барановича³¹⁷. Окрім срібних царських воріт, виготовлених на замовлення гетьмана Івана Мазепи, прикрашали іконостас намісні ікони Спасителя та Богородиці в срібних шатах, виготовлених, як зазначалося вище, за архієпископа Антонія Стаховського. Срібними шатами в 1786 р. єпископ Феофіл Ігнатович оздобив також храмову ікону свв. Бориса і Гліба. Над воротами іконостасу приділу Різдва Богородиці в дерев'яному кіоті висіла чудотворна ікона «Ріпкинська Богородиця». Прикрашало собор і срібне панікадило вагою «24 фунта (1 фунт — 0,453 кг — *О. Т.*) і 85 золотниковъ (1 золотник — 4,2 г — *О. Т.*)»³¹⁸. Найімовірніше, це було: «старинное чистаго серебра паникадило о трехъ шарахъ и двенадцати ветвахъ съ подсвечниками въ два ряда. Все паникадило украшено превосходною старинною чеканью, изображающею виноградныя грозди, цветы и плоды. Верхъ увенчанъ серебрянымъ крестомъ, вверху котораго ушко съ кольцомъ для привески. Съ одной стороны креста литое изображение Распятія, а съ другой стороны вырезана следующая надпись: “Сіе паникадило дано естъ до храму Всемиловитаго Спаса Соборной церкви Черниговской паномъ Яковомъ Лизогубомъ полковникомъ Черниговскимъ будучи року **ѠХСІ** [1698 р.] мца мая Ѡ [10]; внизу гербъ Лизогуба съ инициалами: Я.Л.П.Ч.; на нижнемъ шарѣ также вычеканенъ гербъ жертвователя — Лизогуба, представляющий руку въ щите, съ поднятымъ вверхъ мечемъ, и вокругъ герба вензелевые инициалы: Я.Л.П.В.Е.Ц.П.В.З.Ч., что означаетъ: Яковъ Лизогубъ Полковникъ Войска

³¹² Чернігівський колегіум / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»; [авторський колектив: Ольга Травкіна (кер.) та ін.]. Чернігів, 2012. С. 171.

³¹³ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 265.

³¹⁴ Травкіна О. І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. С. 100.

³¹⁵ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 265.

³¹⁶ Там само. С. 263.

³¹⁷ Там само.

³¹⁸ Там само.

его Царскаго Пресветлаго Величества Запорожскаго, Черниговский”. Весу въ этомъ паникадиле 20 фунтовъ»³¹⁹. Очевидно, що Яків Лизогуб пожертвував срібне паникадило перед своєю смертю, бо помер він у серпні 1698 р.

Як свідчить О. Шафонський, у 80-х роках XVIII ст. воно знаходилося в Борисоглібському соборі. Правдоподібно, що саме це паникадило висіло в Борисоглібському соборі й у 70-х роках XIX ст.: «Среди храма серебряное паникадило в 25 фунтовъ»³²⁰. У кліровій відомості Борисоглібського собору зазначалося: «Серебряное паникадило о 12 подсвечникахъ и съ крестомъ на

верху — даръ Іоакова Лизогуба. Это паникадило въ 1894 году перенесено въ Преображенскій соборъ»³²¹.

У вівтарі, на престолі знаходилася срібна дарохранительниця вагою «одинъ пудъ одинъ фунтъ и 89 золотниковъ», виготовлена коштом ієромонаха Малуєвича (на жаль, ім'я невідоме), який походив, певно, із заможних чернігівських міщан³²² (Іл. 27).

Стараннями єпископа Феофіла Ігнатовича для кафедральної дзвіниці були відлиті великі дзвони, зокрема найбільший з усіх чернігівських дзвонів — святковий, який звався «Борис». На лицевій стороні дзвін мав напис: «Въ Славу Тріпостаснаго Бога ... за благословеніємъ Преосвященнаго Феофила єпископа Черниговскаго и Новгородсеверскаго колоколь сей вылить 1772 года месяца декабря 20 дня. Весу въ немъ 570 пудовъ. Мастеръ Иванъ Коробкинъ»³²³. Отже, дзвін важив майже 600 пудів і був вилитий київським майстром І. Коробкіним, який свого часу виливав дзвони й для Софійського собору м. Києва. Дзвін прикрашали зображення Богородиці, свв. князя Володимира та Бориса і Гліба. Композицію увінчували два ангели, які тримали корону з

Іл. 27. Дарохранительниця з вівтаря Борисоглібського собору. Друга половина XVIII ст. — «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». С. 23.

монограмою Богородиці. Величезний дзвін мав надзвичайно приємний

³¹⁹ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние. Чернигов: Тип-я губернского правления, 1910. Вып. 2, 3 и 4. С. 116–117.

³²⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 101.

³²¹ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 4.

³²² Там само. С. 264.

³²³ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века. 1910. С. 155.

звук. Свого часу існувала легенда, що звучання цього дзвону сподобалося князю Г. Потьомкіну, коли той був у Чернігові та захворів, і наказав упродовж дня «благовестить в этот колоколь». Князь звелів його зняти й відвезти до Катеринослава. Проте невдовзі Потьомкін помер і дзвін повернули. Він продовжував радувати своїм мелодійним дзвоном чернігівців. Звідси й друга назва дзвону — «Потьомкінський». На дзвіниці знаходився ще один, суботній, дзвін, вилитий за єпископа Феофіла Ігнатовича в 1773 р. коштом кафедрального монастиря, проте невідомо, яку він мав вагу, за величиною він був другим після дзвону «Борис».

Борисоглібський кафедральний монастир наприкінці XVIII ст. володів чималими маєтностями у сіверському, глухівському, кролевецькому, сосницькому, ніжинському та чернігівському повітах. У 1785 р. йому належало 3637 осіб чоловічої статі. Окрім угідь, у його володінні перебувало доволі садів, млинів, винокурень, рибних озер та папірня³²⁴.

Попри всі старання чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича стосовно перебудов та облаштування монастиря, монастир спіткала доля, подібна до долі більшості чернечих обителів кінця XVIII ст. Чернігівський кафедральний Борисоглібський монастир ліквідували згідно з наказом російської імператриці Катерини II від 10 квітня 1786 р. у зв'язку з секуляризаційною реформою, що привела до закриття більшої частини монастирів в Україні та конфіскації їх земель і майна на користь держави³²⁵. Проте він тимчасово продовжував залишатися резиденцією чернігівських архієреїв, поки 1790 р. їм було визначено переселитися до Троїцько-Іллінського монастиря. Чернігівський архієпископ переїхав туди лише 1796 р., після закінчення там ремонту архієрейського будинку³²⁶. Будівлі, маєтності та угіддя колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря («архиєрейского дома») були передані в казенне, тобто державне відомство.

³²⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 107.

³²⁵ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 265.

³²⁶ Краткий исторический очерк Черниговской епархии на основании исследований о. Диева и Филарета Гумилевского. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1898. № 6. С. 289.

III. Борисоглібський собор — усипальня чернігівських архієреїв

У другій половині XVII — XVIII ст. Борисоглібський кафедральний собор та монастир були місцем поховання чернігівських архієреїв і ченців.

М. Холостенко повідомляв: «На всьому просторі навколо собору нашарування були перерізані численними похованнями, які місцями лежали в декілька ярусів»³²⁷. Вони частково лежали рядами поперек галерей, розділені стінками в півцегли й значно пошкодили нижні частини стін як галерей, так і південної каплиці, оскільки на той час цих прибудов навколо собору вже не існувало. Цікаво, що поховання, зокрема у північній галереї, містили жолобчасту цеглу з витесаною виїмкою для голови, розміром 34x17,5x5,0–5,5 см, яку клали під голову покійному, що, вочевидь, служило символом аскетичного чернечого життя. Цим самим продовжувалася традиція часів Київської Русі, коли під голову клали плінфу³²⁸. Ховали покійників у основних гробах, які скріплювалися кованими цвяхами.

Борисоглібський монастир був резиденцією чернігівських і новгород-сіверських архієпископів і єпископів, — починаючи з 1672 р., після переїзду сюди архієпископа Лазаря Барановича, і до 1786 р., коли монастир було ліквідовано імперською владою. Тут були поховані п'ять чернігівських архієреїв, а саме: чернігівські архієпископи — Лазар Баранович (1657–1693 рр.), Феодосій Углицький (1692–1696 рр.), єпископи — Амвросій Дубневич (1742–1751 рр.), Кирило Ляшевецький (1761–1770 рр.), Феофіл Ігнатович (1770–1788 рр.). Усі вони поховані в підземних склепах, влаштованих у північній та південній навах собору. Звичай поховання в склепах прийшов із Заходу через польське посередництво (слово склеп походить від польського *skler* — склепіння, підвал).

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович був першим з ієрархів, якого поховали у північній наві Борисоглібського собору. Лазар Баранович — найвпливовіший ієрарх другої половини XVII ст., який 20 років з перервами був місцеблюстителем Київської митрополії (1657 р., 1659–1661 рр., 1670–1685 рр.), продовжував справу київського митрополита Петра Могили щодо відродження та становлення національної Церкви України у складний і трагічний період її історії. Він брав діяльну участь у політичних процесах, впливаючи на вибори та підтримку гетьманів, виступав як дипломат і посередник у переговорах між московським царем, українськими гетьманами та духовенством. Особливо це проявилось під час Руїни, у період нестабільності, коли архієрей виступав не лише як духовний, а й політичний лідер усього українського суспільства.

Після переїзду до Чернігова владика, вочевидь, прагнув облаштувати тут якщо не митрополичу, то принаймні резиденцію адміністратора Київської митрополії, архієпископа Чернігівського, Новгород-Сіверського й усього Сівера, а можливо, навіть перенести сюди з Києва митрополичу кафедру,

³²⁷ Архів М. В. Холостенка. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 р. Арк. 4.

³²⁸ Там само. Арк. 8, 25.

піднести значення Чернігова до рівня Києва, а то й перевищити його. Разом із чернігівським полковником (з 1672 р.), генеральним обозним (з 1685 р.) Василем Дуніним-Борковським, щедрим жертводавцем, спираючись на підтримку та допомогу гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи, архієпископ Лазар Баранович відіграв вирішальну роль у відбудові Чернігова, його стародавніх храмів і монастирів, у спорудженні нових, зокрема величного Троїцького собору.

У 1679 р. архієпископ Лазар перевів до Чернігова друкарню, яку заснував у Новгороді-Сіверському 1671 р.³²⁹ Лазар Баранович був знаним бароковим письменником, поетом, проповідником, який залишив багату різнопланову літературну спадщину. Енергійний та освічений владики не лише сам плідно займався літературною творчістю, але й підтримував, заохочував до творчої праці чимало талановитих літераторів і митців, які гуртувалися навколо знаменитого архієрея: це Іоанкій Галятовський, Антоній Радивилівський, Дмитро Туптало (майбутній митрополит Ростовський), Тимофій Богданович, Олександр Бучинський-Яскольд, Інокентій Щирський, Лаврентій Крщонович, Іван Величковський, Іван Орновський. Ще за життя й особливо після його смерті сучасники писали про архієпископа Лазаря як про визначну особистість, за «яким плакала вся Русь». Дмитрій Туптало називав його «великим стовпом Церкви».

Помер Лазар Баранович 3 вересня 1693 р. Його склеп влаштували у середній частині північної нави собору в проміжку між центральним і західним стовпами (на схемі Іл. 4. гробниця № 2) (Іл. 28). Він мав склепіння в одну цеглу, шириною 160 см і був складений із червоної жолобчастої цегли розмірами 29х17х5 см³³⁰.

Склеп Лазаря Барановича заважав дослідженню стародавньої споруди, яку виявив М. Холостенко у північній наві, оскільки північна стіна склепа стояла на краю стіни цієї споруди XI ст. Було вирішено склеп розібрати. У жовтні 1956 р. в присутності комісії відбулося розкриття гробниці архієпископа Лазаря Барановича³³¹ (Іл. 29). Гробниця великих розмірів лежала на двох півкруглих брусах, обтягнутих шовком. Після того як гробницю витягли, її відкрили, точніше, під час виносу провалилася кришка — там лежав прах архієрея. Від кісток та черепа нічого не залишилося — лише жмут рудуватого волосся бороди. На голові була одягнена оксамитова камилавка без усяких прикрас³³². Покійник покладений в облаченні — савані без рукавів (як вважав М. Холостенко, це була мантия), під ним — темний каптан також без прикрас, який погано зберігся. На ногах — залишки панчо, причому ноги були зв'язані паском, який теж погано зберігся. На плечах мантиї вишиті шовком і добре збереглися прямокутні скрижалі: на правому — ви-

³²⁹ Травкіна О. «Премудрий і боговгодний муж, милостивий пастор, невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт» (до офіційного відзначення 400-річного ювілею архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 60.

³³⁰ Архів Холостенка М. В. Щоденник археологічної експедиції 10–27 жовтня 1956 р. Борисоглібський собор в м. Чернігові. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КП-5261/33. Арк. 7 зв.

³³¹ Там само. Арк. 25.

³³² Там само. Арк. 26.

Іл. 28. Архієрейські склепи у північній наві Борисоглібського собору. На першому плані — склеп чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.

Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».

Фотодокументальний фонд.

Інв. № КН-152/41 Ф-1-7.

Іл. 29. Розкриття склепу чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».

Фотодокументальний фонд.

Інв. № КН-152/42 Ф-1-7.

шите зображення Ісуса Христа на повний зріст із хрестом у лівій руці, обабіч вишита монограма ІС ХС. У верхній частині, навколо фігури Христа вишитий напис: «Азь есмь воскресеніє і животь». Ці слова промовив Ісус Христос до сестри праведного Лазаря Марфи, коли прийшов його воскресити (Іоан. 11:25). На лівому скрижалі була вишита фігура патронального святого архієпископа Лазаря — на повний зріст із посохом у єпископському облаченні. Обабіч святого напис: «СТ ХСВ ЛАЗАР ЕПКОП КИТИЙСКИ» (Святий Христов Лазар єпископ Кітійський). Внизу фалд мантиї — вишиті квадратні наріжники: на правому — крупна тюльпаноподібна квітка з дрібними пелюстками, а знизу букви «АЕ» і «Ч» (Архієпископ Чернігівський), на лівому — така ж квітка і букви «Л» і «Б» (Лазар Баранович) (Іл. 30).

Серед облачення Лазаря Барановича — параман, невеликий чотирикутний плат, атрибут чернечого одягу, що носитья під одягом на шнурах, які пришиті до його кутів³³³. На ньому вишитий восьмикінцевий голгофський хрест із підніжжям, внизу череп та кістки Адама з буквами Г А («глава Адама»), обабіч — спис та палиця з губкою. Вгорі букви — Ц С («Царь Славы»). На верхньому рамені — ініціали Христа: И Н Ц І («Иисусь Назарянинь Царь Іудейский»), нижче, обабіч хреста, — монограма Ісуса Христа,

³³³ Архів Холостенка М. В. Щоденник археологічної експедиції 10–27 жовтня 1956 р. Арк. 26.

далі букви К Г («Крестъ Голгофский»), НИ КА (перемога), К («копие»), Т («трость»), М Л («место лобное»), Р Б («распят бысть»), Г Г («гора Голгофа»).

На грудях покійника, поверх мантиї лежав дерев'яний благословенний хрест у «мідній бронзовій оправі». На лицевому боці хреста вирізьблено Розп'яття з пристоячими Марією та Іоаном Богословом, на бічних раменах — поясні зображення двох святих жінок, зверху та знизу — євангелісти, на зворотному боці — «Хрещення», на бічних раменах зображено двох ангелів (?), зверху та знизу — євангелісти³³⁴ (Іл. 31). Нині цей хрест зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського. На ручці він має напис «Лука» та інші нерозбірливі букви. Відомо, що світське ім'я Барановича було Лука.

Іл. 30. Фрагменти мантиї та параману чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-823/1 Ф-3-588.

Іл. 31. Благословенний та наперсний хрести з поховання чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Національний заповідник «Софія Київська». Фотонегативний фонд. Інв. № КН-5261/793.

Під мантиєю Лазаря Барановича лежав нагрудний срібний хрест. Він належить до наперсних хрестів-мощевикив, які до XVIII ст. мали право носити тільки архієреї. Хрест наперсний з вушком, чотирикінцевий, кінцівки якого мають трипелюсткоподібні завершення, що нагадують гербовий хрест Лазаря Барановича. На лицевому боці хреста вигравіюване Розп'яття, обабіч на бокових раменах — зображення Діви Марії та Іоана Богослова, зверху — голуб, символ Святого Духа. На зворотному боці — знаряддя страстей: у

³³⁴ Архів Холостенка М. В. Щоденник археологічної експедиції 10–27 жовтня 1956 р. Арк. 26.

центрі — терновий вінець, а також сорочка (одяг Ісуса Христа), драбина, різки, торбина з грошима, молоток, меч, півень на стовпі, спис та губка на палиці, рука, глек і ліхтар.

Із поховання Лазаря Барановича Чернігівському історичному музею були передані мантия, хрест ручний (благословенний), хрест наперсний, шапка (камилавка)³³⁵. Зотлілі залишки облачення та гробу перенесли в північну абсиду Борисоглібського собору, де й були поховані. Вони покладені зверху залишків поховання чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича, склеп якого розібрали раніше (про це див. далі). Після перенесення поховання склеп розібрали³³⁶.

Наступника Лазаря Барановича по чернігівській кафедрі, архієпископа Феодосія Углицького, який помер 5 лютого 1696 р., поховали у південній наві. Його склеп облаштували в проміжку між південно-західним стовпом і південною стіною нави. Стіни склепу були складені із червоної цегли розміром 29х17х4,5 см.

Феодосій Углицький народився в 1630-х рр. на Поділлі у священницькій родині, освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. Можливо, брав участь у Національно-визвольній війні українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким, перебуваючи в його війську. Приймавши чернечий постриг, Феодосій Углицький був ієродияконом у Софійському соборі м. Києва, намісником митрополичого кафедрального дому, ієромонахом Крупиницького Микільського, Онуфріївського монастирів, із 1664 р. — ігумен Видубицького монастиря в Києві. Феодосій Углицький багато зусиль приклав для відродження та процвітання цього монастиря. У 1687 р. його висвячено на архімандрита чернігівського Єлецького монастиря. 1692 р., ще за життя архієпископа Лазаря Барановича та за його бажанням Феодосій Углицький був хіротонізований в архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського. У 1695 р. в Чернігові він освячував Троїцький собор, побудований за ініціативи Лазаря Барановича. Після смерті архієрея почалося вшанування його мощей. Чернігівський архієпископ Іоан Максимович, який, за переказами, отримав зцілення від мощей свт. Феодосія, міг влаштувати вхід до склепу. У будь-якому разі, згідно з документальним свідченням 1781 р., сходи до склепу Феодосія Углицького на той час уже існували³³⁷. Вочевидь, стараннями Іоана Максимовича в склепі, до якого був відкритий доступ і він мав вентиляцію, були створені умови для муміфікації тіла Феодосія Углицького. Гарну збереженість муміфікованого тіла підтвердила комісія лікарів, археологів під час його обстеження в 1921 р.³³⁸ За звичаєм XVII ст., біля гробниці архієпископа висів його портрет із гербом у верхній частині (Іл. 32). На портреті — віршована епітафія, написана Іоаном Максимовичем³³⁹.

³³⁵ Архів Холостенка М. В. Щоденник археологічної експедиції 10–27 жовтня 1956 р. Арк. 27.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 102.

³³⁸ Вскрытие мощей Феоdosия Черниговского. (Протокол осмотра врачебной комиссии). *Известия Черниговского Губернского Исполнительного Комитета*. 1921. 24 февраля. № 41/596. С. 2.

³³⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1. С. 62.

Невідомо, коли в склепі Феодосія Углицького з'явилася гробниця чернігівського єпископа Амвросія Дубневича (1742–1750 рр.): одразу після його похорон, чи пізніше, після розширення склепу в XIX ст. Можна припустити, що гробниця Амвросія Дубневича знаходилася навпроти гробниці Феодосія Углицького. Епітафія Амвросія Дубневича на металевій дошці була розміщена на північній стороні склепу. На ній прозою описувався життєвий шлях єпископа, у нижній частині дошки містився його герб. Між двома гробницями знаходилися, до розширення склепу та влаштування входу до нього ззовні у 1855—1856 рр., гвинтоподібні сходи, які з храму вели до склепу³⁴⁰.

Амвросій Дубневич народився 1688 р. в селі Підгур'є (Західна Україна) у родині шляхтича, навчався в Києво-Могилянській академії. Після закінчення академії — її викладач, згодом ректор. По собі Дубневич залишив декілька латиномовних рукописних курсів філософії. Із середини 1730-х рр. Амвросій Дубневич — один із найкращих викладачів Києво-Могилянської академії, очолював Кодифікаційну комісію з підготовки першого українського кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», в якій були задіяні кращі інтелектуальні сили тогочасної України. З академії неодноразово надходили прохання замінити його в комісії іншою особою, бо відчувався брак високопрофесійного викладача «в виде происходящих чрез его отсутствие затруднений в преподавании богословия»³⁴¹.

У 1737 р. Амвросій висвячений на ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, з 1739 р. — настоятель Троїцько-Сергієвої лаври під Москвою. 8 вересня 1742 р. Дубневич хіротонізований у єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського.

Освічений єпископ велику увагу приділяв Чернігівському колегіуму. У 1749 р. він запровадив тут курс філо-

Іл. 32. Феодосій Углицький, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський (1692–1696 рр.). Світлина XIX ст.

³⁴⁰ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священноисторические памятники – храмы XI века, их прошлое и современное состояние. С. 152.

³⁴¹ Теличко И. Очерки кодификации малороссийского права до введения свода законов. *Киевская старина*. 1884. № 10. С. 439.

софії, який викладали, через нестачу приміщень, у монастирській трапезній кафедрального Борисоглібського монастиря (нині відома як частина будинку Чернігівського колегіуму), потіснивши ченців. Амвросій Дубневич турбувався про забезпечення колегіуму учнями та їх матеріальне утримування. Він упорядкував збір грошей та продуктів з монастирів і церков, який ішов на потреби малозабезпечених учнів. За часів єпископства Амвросія Дубневича Чернігівський колегіум переживав період розквіту. Із введенням курсу філософії Чернігівський колегіум можна було вже віднести до навчального закладу вищого рівня.

1746 р. єпископ Амвросій Дубневич організував засвідчення чудес ікони «Охтирська Богородиця». Єпископ здійснив ревізію церков у Чернігівській єпархії — з описом стану церков та церковного майна, ведення прибутково-витратних книг.

Помер Амвросій Дубневич раптово в м. Глухові 15 лютого 1750 р., де був присутній на церемонії обрання гетьмана Кирила Розумовського. Його поховали в Борисоглібському соборі, у південній наві, де покоївся Феодосій Углицький. У 1915 р. Я. Жданович повідомляв, що в Чернігівському музеї українських старожитностей знаходиться хрест (енколпійон) Амвросія Дубневича. Хрест був срібний, позолочений, з литим рельєфним зображенням: з одного боку — Розп'яття і святих, а з іншого — Богородиці з Немовлям і святих; при ньому частина срібного ланцюга. Цей хрест належав небіжчику і був узятий в музей з праху єпископа зі склепу, що завалився³⁴². Місцезнаходження хреста на сьогоднішній день невідоме.

Іл. 33. Феофіл Ігнатович, єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський (з 1785 р. — Чернігівський і Ніжинський (1770–1788 рр.)

У північній наві, окрім поховання Лазаря Барановича, знаходилися ще два склепи з єпископськими гробницями. У склепі між східним і середнім пілоном (на схемі Іл. 4 — гробниця № 1), найвірогідніше, був похований єпископ Феофіл Ігнатович (Іл. 33).

Феофіл (в миру Федір Кирикович) Ігнатович народився 1726 р. в родині священника, у сотенному містечку Білоцерківка (тепер Великобагачанський район Полтавської обл.). З 1738 р. навчався в Києво-Могилянській академії. Був викладачем риторики в Казанській семінарії, із 1751 р. — ректор семінарії. У 1765 р. Феофіл Ігнатович висвячений на архімандрита Звенигородського Савино-Сторожевського монастиря Московської єпархії. 17 жовтня 1770 р. хіро-

³⁴² Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время». Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. Чернигов: Тип-я Г. М. Веселой, 1915. Вып. XI. С. 135.

тонізовай у єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського (з 1785 р. — Чернігівського і Ніжинського).

Єпископ значну увагу приділяв Чернігівському колегіуму. Він впроваджував порядки та правила внутрішнього розпорядку, які панували у великоросійських семінаріях, посилюючи свій нагляд за закладом і регламентуючи всі сторони колегіумського життя. У жовтні 1770 р. недалеко від колегіуму, у бондарні кафедрального монастиря, почалася епідемія чуми. Феофіл Ігнатович здійснив низку енергійних заходів, які, на його думку, могли припинити епідемію: відновив культ святих князя Михаїла Чернігівського та боярина Феодора, організував хресні ходи тощо. Єпископ, як зазначалося вище, активно займався перебудовою Борисоглібського кафедрального монастиря, спорудив новий архієрейський будинок, перевів Чернігівський колегіум із монастиря до колишнього маєтку наказного гетьмана Павла Полуботка.

За єпископства Феофіла Ігнатовича розпочато ремонт найстарішого храму Чернігова — Спасо-Преображенського собору. Помер Феофіл Ігнатович 26 вересня 1788 р. в Чернігові. Про це свідчить, зокрема, напис на верхній дощці гробниці з поховання Феофіла Ігнатовича, яку, певно, виявив М. Холостенко в його склепі (Лл. 34). Вона мала напис:

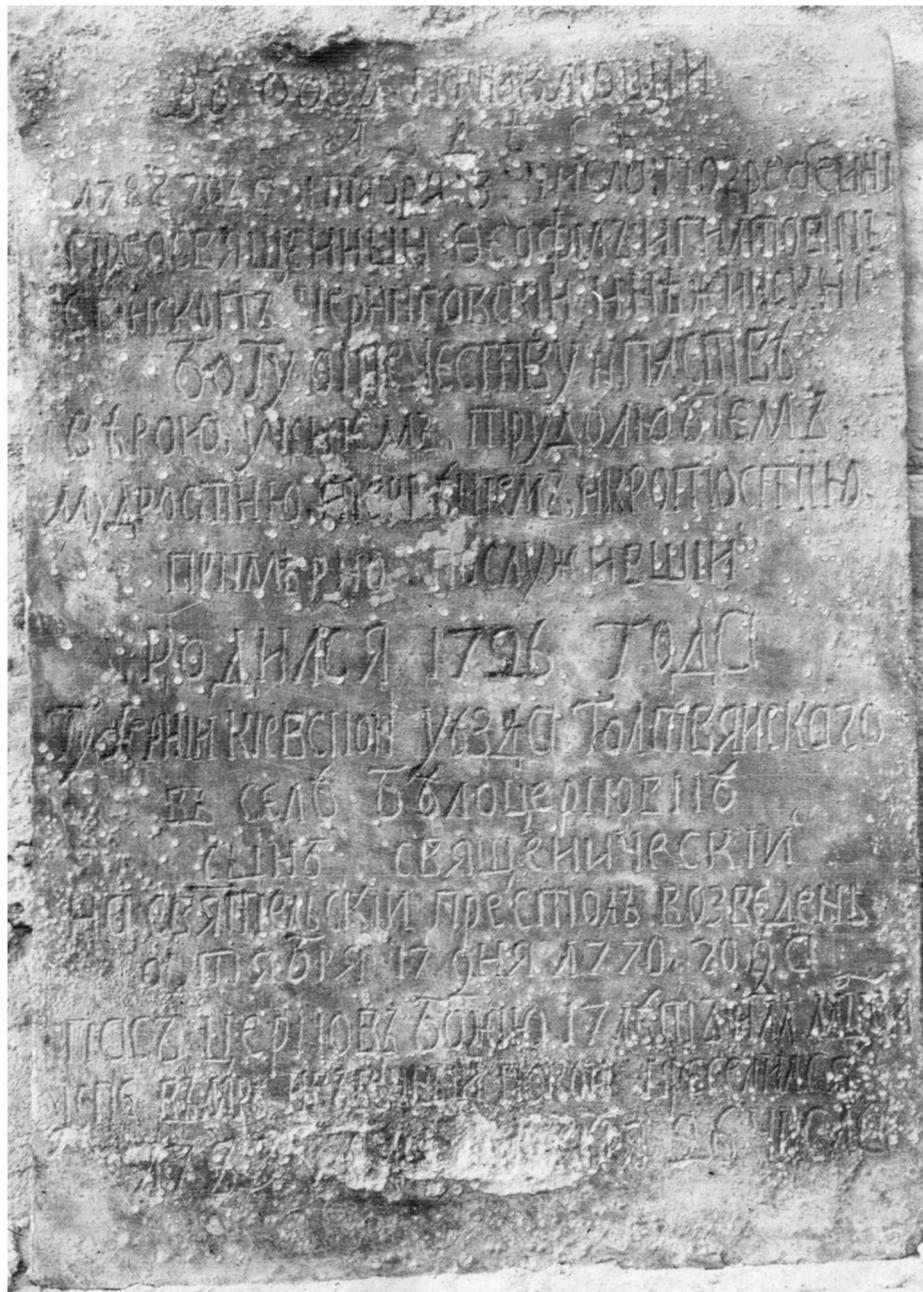
«Во Бозі почивающий здесь
1788 года сентября число 30 (?) погребенный
преосвященный Феофиль Игнатовичъ
епископ Черниговскій и Нѣжинскій
Богу Отечеству и паствѣ вѣроу, ученіемъ, трудолюбіемъ, мудростию,
терпеніемъ (?) и кротостию
примѣрно послуживши
Родился 1726 года Губерніи Кіевской уѣзда Голтвянскаго
в селѣ Бѣлоцерковкѣ,
сынъ священнической
На святельскій престоль возведенъ
октябрю 17 дня 1770 года
пас церковь Божию 17 летъ и 11 (?) месяци (?)
...въ мру (миру?) въ (?) вѣчный (?) покой преселился
178... 26 числа»³⁴³.

На сьогоднішній день місцезнаходження плити невідоме. Вочевидь, ця плита разом із залишками поховання Феофіла Ігнатовича була перенесена в північну абсиду в травні 1956 р., як свідчив М. Холостенко, а склеп, де було поховання, розібрали³⁴⁴. Опису його не виявлено, невідомо і про речі, з якими архієрей був похований. Звертає на себе увагу світлина з архіву М. Холостенка, на якій зображено благословенний хрест у металевій оправі, що експонувався у вітрині Борисоглібського собору як хрест Лазаря Барановича; поруч емалева іконка (панагія) із зображенням святителя Дмитрія

³⁴³ Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/48, Ф-1-7.

³⁴⁴ Архів Холостенка М. В. Щоденник археологічної експедиції 10–27 жовтня 1956 р. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Арк. 17.

Туптала (Ростовського) та ще один невеликий, очевидно емалевий, наперсний хрест (Іл. 35). Правдоподібно, що ці предмети знаходилися на одній світлині не випадково й походять із одного поховання. Ікона із зображенням святого Дмитрія Туптала може датуватися не раніше 1757 р., коли

Іл. 34. Дошка з поховання чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/48 Ф-1-7.

його канонізували. Отже, ці предмети були з поховання другої половини XVIII ст. і могли походити з гробниці Феофіла Ігнатовича. Імовірно, співробітники Чернігівського історичного музею, коли передавали речі з поховання Лазаря Барановича Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику, переплутали предмети з поховання Лазаря Барановича з речами із гробниці Феофіла Ігнатовича.

Іл. 35. Хрести та паная з поховання чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича (?). Національний заповідник «Софія Київська». Фотонегативний фонд. Інв. № КН-5261/738.

Третя гробниця була виявлена М. Холостенком у північно-західному кутку північної нави, біля сходів на хори собору. У травні 1957 р. розпочалося розбирання склепу³⁴⁵. Виявилося, що склеп свого часу розкривався, оскільки обвалене склепіння впало всередину, і його замінили новим, яке склали з половинок цегли XIX ст. Після розчищення будівельного сміття була відкрита гробниця із соснового дерева, яка «містила поховання священнослужителя, очевидно за типом і набором облачення єпископа»³⁴⁶. Від поховання збереглося лише декілька окремих кісток і частина черепа,

³⁴⁵ Архів Холостенка М. В. Щоденник експедиції 1957 р. Борисоглібський собор. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/34. Арк. 15

³⁴⁶ Вскрытие склепа-гробницы, расположенной у входа на лестницу на хоры Борисоглебского собора в г. Чернигове. Акт від 28 травня 1957 р. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фондова документація. Арк. 1.

яка лежала окремо в кутку. Серед предметів облачення виявлена бронзова іконка овальної форми розміром 17x13 см з олійним живописом із зображенням св. Варвари, а також «ручний хрест, бронзовий, з закладеним в ньому дерев'яним різьбленим хрестом»³⁴⁷. «Різьба тонка, мініатюрна», — зазначав М. Холостенко³⁴⁸. «На хресті в бронзовій орнаментативній вмонтовані 4 камені: — два білих і два зелених. Розмір хреста з крученою ручкою (28,5x10 см)»³⁴⁹. На лицевому боці хреста — зображення «Розп'яття», на зворотному боці — сцени із життя св. Варвари³⁵⁰ (Іл. 36). Зберігся також набір єпископського облачення³⁵¹. Після розбирання поховання були відібрані Чернігівським історичним музеєм і передані його представникові Мотроні Попудренко предмети у складі:

- «1. Хрест ручний бронзовий зі вставкою дерев'яного різьбленого хреста.
2. Ікона бронзова з олійним живописом.
3. Дві ручки від гроба.
4. Єпитрахиль.
5. Ланцюг від іконки.
6. Зразки оборок одягу з частиною облачення.
7. Шнур»³⁵².

Інші залишки поховання поклали в західну частину склепу й поховали під сходами. Гробниця повернута паралельно західній стіні³⁵³. М. Холостенко зазначав, що відкрите ним поховання належало єпископу, датував його кінцем XVII — початком XVIII ст. Проте відомо, що в цей період у Борисоглібському соборі були поховані чернігівські архієпископи Лазар Баранович і Феодосій Углицький. Поховання Лазаря Барановича було виявлено в 1956 р., а Феодосій Углицький, як відомо, був похований у південній наві. Там же був похований і чернігівський єпископ Амвросій Дубневич, який помер 1750 р.

Іл. 36. Благословенний хрест із зображенням св. Варвари з поховання чернігівського єпископа Кирила Ляшевецького (?). Національний заповідник «Софія Київська». Фотонегативний фонд. Інв № КН-5261/723.

³⁴⁷ Вскрытие склепа-гробницы, расположенной у входа на лестницу на хоры Борисоглебского собора в г. Чернигове. Арк. 1.

³⁴⁸ Холостенко М. В. Щоденник експедиції 1957 р. Борисоглібський собор. Арк. 16.

³⁴⁹ Там само.

³⁵⁰ Вскрытие склепа-гробницы, расположенной у входа на лестницу на хоры Борисоглебского собора в г. Чернигове. Арк. 2.

³⁵¹ Архів Холостенка М. В. Щоденник експедиції 1957 р. Борисоглібський собор. Арк. 16.

³⁵² Акт передачі предметів, виявлених при вскритті склепа-гробницы, расположенной у входа на лестницу на хоры Борисоглебского собора в г. Чернигове. Акт від 29 травня 1957 р. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фондова документація. Арк. 1.

³⁵³ Холостенко Н. В. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 197.

Отже, залишається невідомим поховання єпископа Кирила Ляшевецького, який помер 14 травня 1770 р. і був похований в Борисоглібському соборі (Іл. 37). Можна припустити, що М. Холостенко розкрив його поховання, помилившись із датуванням.

*Іл. 37. Кирило Ляшевецький,
єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський (1761–1770 р.)*

Кирило (світське ім'я — Федір Олександрович) Ляшевецький народився 1718 р. у с. Глинське (тепер Зіньківський район Полтавської обл.) в сім'ї священника. З 1735 р. навчався в Києво-Могилянській академії. У 1742 р. був призначений викладачем у Троїцько-Сергієву семінарію, потім був її префектом і ректором, із 1753 р. — намісник Троїцько-Сергієвої лаври. У 1758 р. він — архімандрит московського Новоспаського монастиря, і в цей же рік був висвячений на єпископа Воронежського і Слеського, у 1761 р. призначений єпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським. У 1765 р. Кирило Ляшевецький закінчив будівництво Чернігівської духовної канцелярії на території кафедрального Борисоглібського монастиря, яке було розпочато його попередником, чернігівським єпископом Іраклієм Комаровським³⁵⁴.

Кирило Ляшевецький був одним із найосвіченіших людей свого часу, знаним проповідником. Яскраві проповіді його носили викривальний характер: він таврував зловживання в тогочасному суспільстві, судову тяганину, давав поради батькам стосовно виховання дітей тощо. Сучасники високо цінили його проповіді: «Кирило Ляшевецький не ввійшов у славу, бо багато хто, догоджаючи декому, його хулив. Але цього поважного чоловіка всі ду-

³⁵⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1. С. 101.

ховні любили»³⁵⁵. Високоосвічений Кирило Ляшевецький опікувався Воро- незькою семінарією та Чернігівським колегіумом. Він залишив бібліотеці Чернігівського колегіуму чимало книг. Після його смерті залишилося 555 книг церковнослов'янською мовою, 380 — іноземними мовами, а також небагато грошей (95 рублів) і речей. Більша частина книг пішла на виплату боргів і повернення витрат на поховання³⁵⁶. Є відомості, що його смерть прискорив нещасний випадок, коли на сплячого архієрея впала запалена свічка й одяг загорівся. Єпископ отримав опіки і невдовзі помер.

Отже, під час архітектурно-археологічних досліджень та відновлення Борисоглібського собору в його первісних формах у повоєнний час, архієрейські склепи буди розібрані, рештки поховань чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича перепоховали у північній абсиді, чернігівського єпископа Кирила Ляшевецького — під сходами, які ведуть на хори собору.

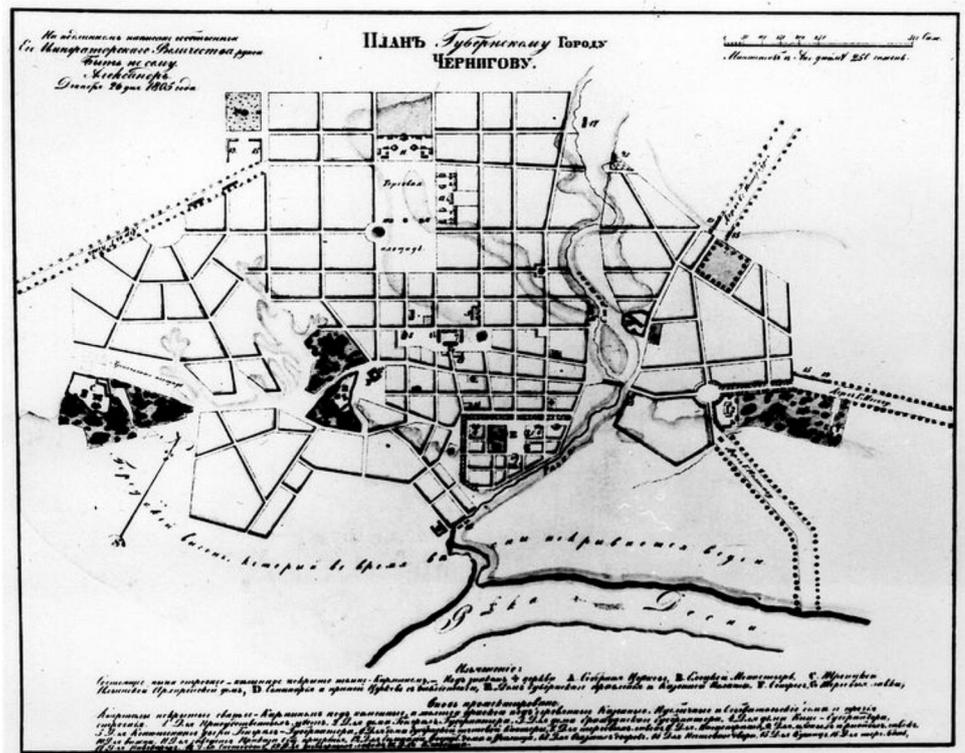

³⁵⁵ Андрущенко М. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. Київ: Українська книга, 1999. С. 188.

³⁵⁶ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1. С. 101.

IV. Ліквідація споруд кафедрального Борисоглібського монастиря, перебудови та ремонту Борисоглібського собору в XIX — на початку XX ст.

Закриття кафедрального Борисоглібського монастиря, ліквідація його споруд та перебудови собору були пов'язані не лише з секуляризаційною реформою 1786 р., але також із проведенням адміністративно-територіальної реформи з метою інкорпорації устрою Гетьманщини до загальноросійського та скасуванням колишніх прикордонних фортець. У 1781 р. було ліквідовано політичну автономію Гетьманщини та полково-сотенний устрій, а натомість створено троє намісництв: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське; у 1796 р. утворена Малоросійська губернія з губернським містом Черніговом, а 1802 р. — Чернігівська губернія. Чернігів як губернське місто підлягав переплануванню відповідно до планів 1803, 1805 рр. на принципах регулярної забудови з прямими вулицями та прямокутними кварталами (Іл. 1).

Іл. 1. План регулярної забудови м. Чернігова. 1805 р.

Споруди ліквідованого Борисоглібського монастиря, який знаходився в самому адміністративному центрі Чернігова, на території його фортеці, збудовані ще на початку XVIII ст. у стилі бароко, та їх розташування на монастирській садибі не відповідали засадам регулярної забудови, формуванню

тут площі з будинком генерал-губернатора, спорудженого в нових традиціях класицизму, і підлягали знесенню.

До того ж, у зв'язку із втратою Черніговом військового значення через захоплення Російською імперією Правобережної України та відсунення кордонів імперії на захід, у 1799 р. відбулася ліквідація чернігівської фортеці. Були знесені її укріплення, засипані рови та розкопані вали, у тому числі й ті, що з північної сторони становили частину укріплень кафедрального Борисоглібського монастиря. Збереглися лише фрагменти валу під будинком Чернігівського колегіуму та частково біля нього.

Ліквідація споруд колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря відбувалася поступово. Так, у 1791 р. за наказом генерал-губернатора М. Кречетнікова почали розбирати кам'яний мур монастиря. Цеглу використали для будівництва південно-західної вежі Спаського собору, ремонт та реконструкція якого відбувалися в цей час: «Приказано отъ меня губернскому архитектору притворъ при соборе, и въ показанныхъ ему местахъ каменную помянутого кафедрального монастыря ограду, сломать, кирпичъ изъ онаго въ кладке, обратитъ на устроение въ симетрію колокольни соборной съ другой стороны церкви зданія, или такъ сказать башни»³⁵⁷ (Іл. 2).

Іл. 2. Спасо-Преображенський собор. XI ст. м. Чернігів. Світлина початку XX ст.

Після того як чернігівські архієреї перебралися до Троїцько-Іллінського монастиря, монастирські споруди, як зазначалося вище, окрім власне Бори-

³⁵⁷ ДАЧО. Ф. 132. Оп. 2. Спр. 226. Арк. 102–102 зв.

соглібського собору, у 1796 р. передали в казенне відомство, про що свідчив опис споруд колишнього монастиря, за яким вони були передані, укладений того ж року³⁵⁸.

Частину монастирських корпусів використали для розміщення в них державних установ. Зокрема, у колишньому будинку чернігівських архієреїв розмістили губернське правління, казенну палату, приказ громадського піклування. У зв'язку з плануванням нової площі перед будинком губернатора, архієрейський будинок у 1802—1804 рр. реконструювали за проектом архітектора А. Карташевського: пандус і галерею із західного боку розібрали, головним став східний фасад, який виходив на площу, на місці ганку збудували шестиколонний портик іонічного ордеру, який завершувався трикутним фронтоном (Іл. 3) (нині тут знаходиться Державний архів Чернігівської області).

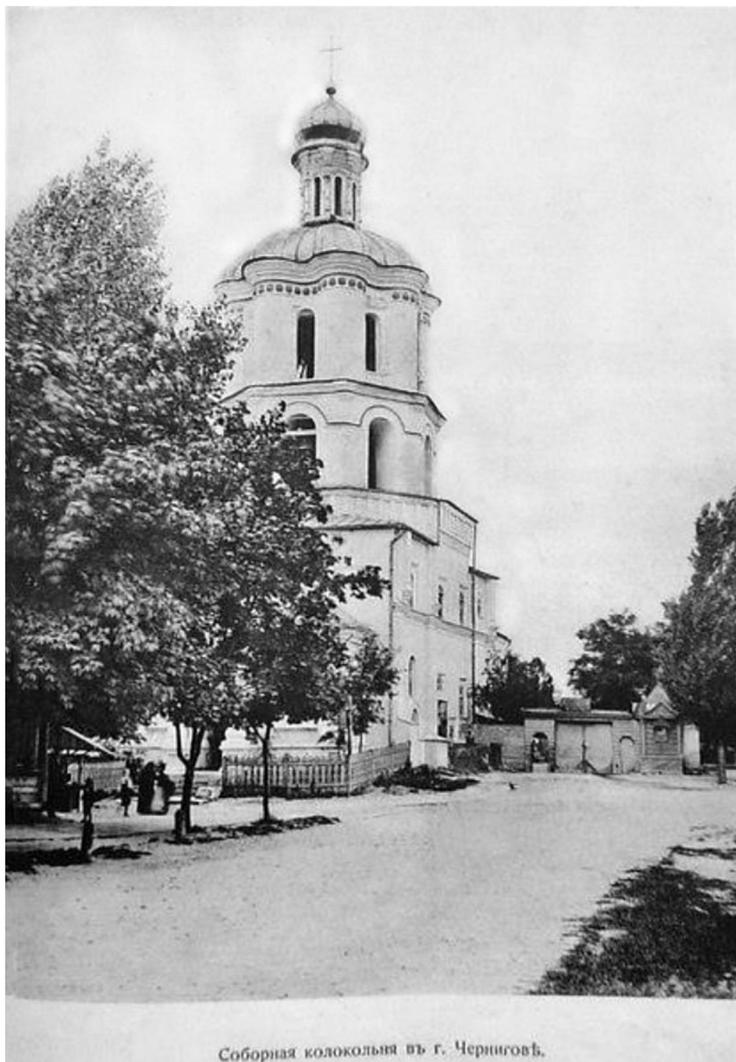
Іл. 3. Будинок архієпископа. XVIII ст. Губернське правління. Листівка початку ХХ ст.

Колишню двоповерхову монастирську трапезну із дзвіницею (будинок Чернігівського колегіуму) використали для розміщення в ній губернського казначейства з грошовою коморою, оскільки вони мали чималі підвали з товстими стінами, зручні для зберігання грошей. На другому поверсі розмістили архіви губернського правління та казенної палати. У кінці XVIII — на початку ХІХ ст. були проведені ремонтні роботи будинку Чернігівського колегіуму для пристосування його під державні установи: перекрили дах, знесли дві бані трапезної церкви Всіх Святих, встановили міцні металеві двері з засовами, на вікнах — залізні ґрати³⁵⁹. Після того, як у 1846 р. губернське казначейство перемістили в інше приміщення, а колишню монастирську трапезну з дзвіницею повернули духовному відомству, на другому поверсі розташовувалися квартири церковного причту, на нижньому —

³⁵⁸ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 1 а. Спр. 1515. Арк. 16.

³⁵⁹ Травкіна О. І. Будинок Чернігівського колегіуму: маловідомі сторінки історії (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 17–29.

просфірня. Упродовж XIX ст. будинок Чернігівського колегіуму неодноразово ремонтувався, переобладнувався в залежності від вимог та смаків. Бароковий декор фасадів, який не відповідав новим естетичним уподобанням, оскільки на зміну бароко прийшов класицизм зі стриманим декором, був поступово знищений: збиті наличники, сандрики, усі рельєфні частини, заклали ніші, стіни рівно затинькували, заклали гранчасту абсиду церкви Всіх Святих (Іл. 4). Декор будинку Чернігівського колегіуму був відновлений уже під час повосенної реставрації.

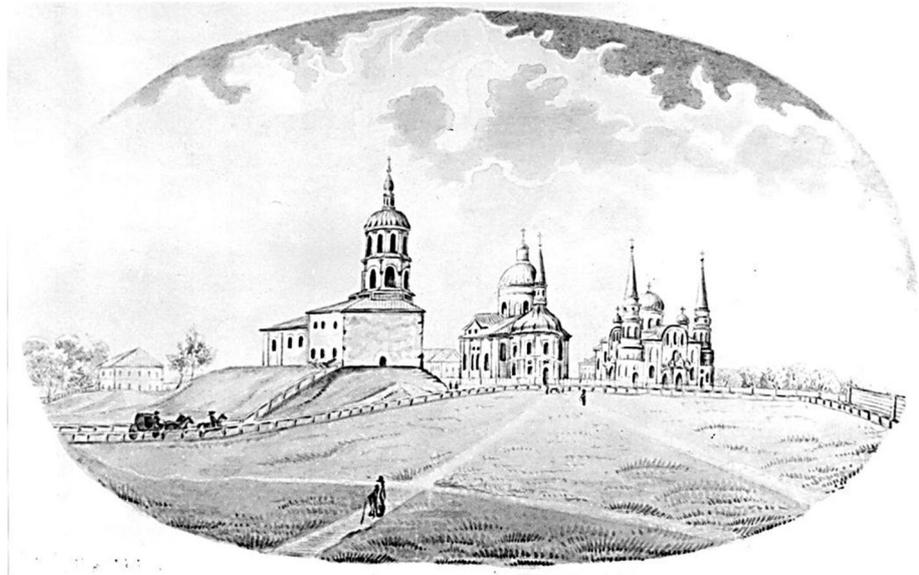
Іл. 4. Соборна дзвіниця. Листівка XIX ст.

Якщо монастирська трапезна із дзвіницею уцілила, бо в них розмістили губернські установи — казначейство та архіви, то інші споруди колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря з часом розібрали: це західний корпус, який прилягав до дзвіниці й тягнувся до монастирських і фортечних Любецьких воріт, у тому числі й приміщення, де розміщувалися школи (класи) Чернігівського колегіуму, а також духовна дикастерія (канцелярія)

зі сходу. Був розібраний і південно-західний корпус, в якому раніше знаходилася бурса-гуртожиток, а потім розміщувалися господарські приміщення. Існувала точка зору, що причиною ліквідації монастирських споруд був їх занепад і розорення через те, що вони після передавання в казенне відомство залишилися без догляду, прийшли в незадовільний стан і їх довелося зламати³⁶⁰. Проте, як зазначалося, розбирати монастирські мури почали в 1791 р., ще до передачі монастирських споруд у казенне відомство.

Перед Борисоглібським та Спасо-Преображенським соборами утворилася вільна від монастирських забудов площа, яка стала носити назву Соборна. На початку XIX ст. задля упорядкування території обидва храми обнесли чотирьохстороннім парканом³⁶¹, який відгороджував собори від площі, де влаштовували військові паради та урочистості (Іл. 5).

Видъ Соборныхъ Церквей отъ площади.

Іл. 5. Видля соборних церков від площі. Гравюра першої половини XIX ст.

Після ліквідації кафедрального Борисоглібського монастиря Борисоглібський собор увійшов до складу Спасо-Преображенського собору, який указом Синоду 1799 р. став називатися кафедральним³⁶². Храми мали спільний штат священнослужителів і причетників та одну соборну дзвіницю, якою стала колишня монастирська дзвіниця (дзвіниця будинку Чернігівського колегіуму). На верхньому поверсі дзвіниці висіли дзвони й вона функціонувала як соборна, а нижні два її поверхи до середини XIX ст. були зайняті під архіви губернських установ.

³⁶⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Кн. 4: Женские и закрытые монастыри. С. 112.

³⁶¹ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. Москва: Университетская тип-я, 1847. С. 18.

³⁶² Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская тип-я, 1874. Кн. 5: Губернский город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. С. 55.

Зміна статусу Борисоглібського собору призвела до чергових перебудов і ремонтів храму.

Оскільки два храми розташовувалися поряд та мали спільний штат, було вирішено Борисоглібський собор перетворити у «теплий» храм для проведення богослужінь в холодні місяці, а Спасо-Преображенський собор до кінця XIX ст. не опалювався і служби там проходили в теплі пори року³⁶³. У тогочасних письмових джерелах Борисоглібський собор називався «зимовою» або «теплою» церквою³⁶⁴.

Для проведення цих робіт, які здійснювалися під керівництвом будівельної експедиції, виділено «з будівельного капіталу» 10 400 рублів³⁶⁵. У 1805 р. з метою утеплення Борисоглібського собору в ньому влаштували пласку стелю, яка закрила підкуполний простір храму, його склепіння та арки, а також вікна до середини їх висоти, відтак його інтер'єр став менш освітленим і невисоким. Через пониження стелі довелося розібрати верхні яруси високого, з позолоченим різьбленням, старого іконостасу, залишився тільки один, нижній ярус³⁶⁶. На нову позолоту іконостасу «по голубому полю» та поновлення ікон було витрачено 2000 руб.³⁶⁷ Стіни та стеля покриті жовтою фарбою³⁶⁸. Напевно, на той час Борисоглібський собор не мав настінних розписів.

Для опалення собору влаштували три кахляні печі³⁶⁹. Вочевидь, проведені роботи не були капітальними і торкнулися лише змін та декоративного опорядження інтер'єру. У той період Борисоглібський собор був покритий білим залізом, пофарбованим, як і бані, зеленою фарбою.

У 1818—1820 рр. провели чергові ремонтні роботи Спасо-Преображенського собору, до якого прибудували три притвори-тамбури у псевдоготичному стилі, а також Борисоглібського собору та соборної дзвіниці. Як свідчать опис і кошторис робіт стосовно Борисоглібського собору, вони, в основному, полягали у ремонті та фарбуванні даху, закладанні тріщин в арках, тинькуванні та побілці зовнішніх стін, заскленні вікон, настиланні нової дерев'яної підлоги замість старої, яка згнила, підняття підлоги та дверей у бічних приділах, що примикали до вівтаря й були набагато нижчі, ніж у вівтарі, ремонті огорожі та дверей до склепу свт. Феодосія Углицького і печей, заміні дверей, які вели на хори собору. Згідно з кошторисом, усього на ремонтні роботи мали витратити 5 083 руб.³⁷⁰

Звертає на себе увагу ремонт залізного покриття на північному та південному фронтонах, які були обрамлені трьома главками із сьйвами замість хрестів, так само й на двох главках західного фасаду. Частина з цих сьйв

³⁶³ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. С. 18.

³⁶⁴ Ханенко А. И. Святитель Феодосий Углицкий. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1868. № 11. С. 516; Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской архивной комиссии.* Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1902. Вып. 4: 1900–1902. Отд. 2. С. 21; ДАЧО. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 15 та ін.

³⁶⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 112.

³⁶⁶ Там само.

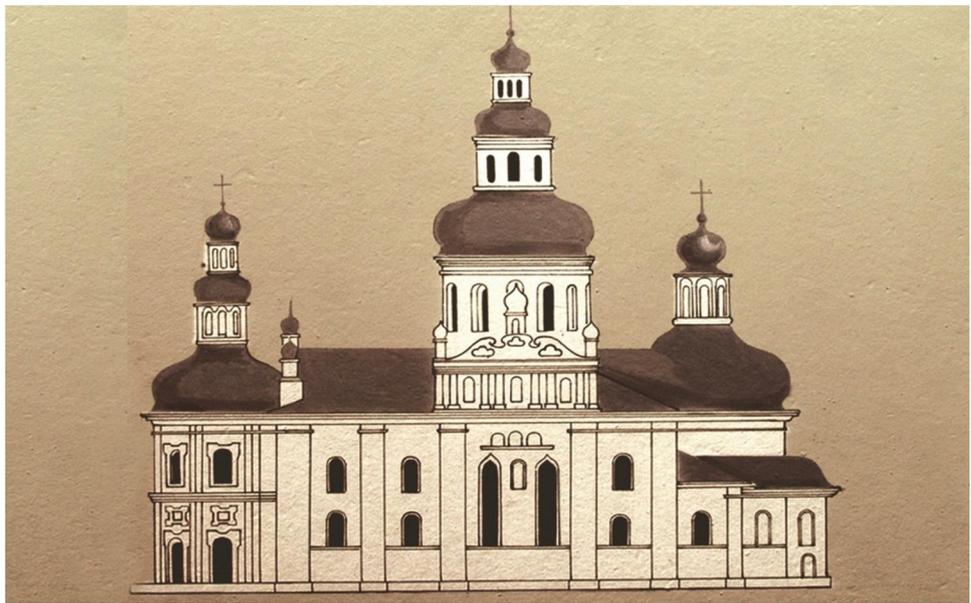
³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. 1847. С. 18.

³⁶⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. С. 113.

³⁷⁰ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 1 а. Спр. 685. Арк. 2–3 зв., 6–8.

впала, а одне треба було зробити заново. Це була перша письмова згадка про фронти Борисоглібського собору, відома на сьогоднішній день. Їх вигляд зафіксовано на рисунку фасаду Борисоглібського собору середини XIX ст. (Іл. 6). Наразі не встановлено, коли їх звели. Деякі дослідники називають ці архітектурні деталі аттиками (видовжена горизонтальна стінка над карнизом, часто прикрашена рельєфами) і припускають, що вони могли бути зведеними ще католиками-домініканцями, коли ті перетворили Борисоглібський собор у костел і оздобили ними південний, північний та західний фасади³⁷¹. Аттики у верхній частині прикрашені двома симетричними волютами, у центрі яких височить главка із сыйвом. Можливо, через волюти, які завершують аттики, вони отримали оформлення, характерне для барокових фронтонів, і тому ці архітектурні деталі стали називати фронтонами. Оздоблення фасадів бароковими фронтонами, які були популярні в Європі, в Україні набуло значного поширення в XVII—XVIII ст. У Чернігові ними прикрашені фасади Троїцького собору, зведеного, як припускають, Іваном Баптистом, який також міг перебудовувати Борисоглібський собор у XVII ст. Барокові фасади увінчували в цей час і П'ятницьку церкву.

Іл. 6. Фасад Борисоглібського собору. Рисунок середини XIX ст.

Поточні ремонтні роботи Борисоглібського собору проводилися, вочевидь, і в наступні десятиліття, проте вони не вирішили основні проблеми храму: вологість і, як вважали священнослужителі, його тісноту³⁷². Через пониження стелі зменшився об'єм храму, він був недостатньо освітлений, влаштування печей не зменшили вологу в соборі, оскільки, імовірно, він не

³⁷¹ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Чернігівські старожитності*. 2015. Вип. 2 (5). С. 106–107.

³⁷² Ванжула О. Ремонтні роботи в Чернігівському Борисоглібському соборі в першій половині XIX ст. *Чернігівські старожитності*. 2015. Вип. 2 (5). С. 204–205.

мав відповідного мощення навколо цоколя й ґрунтові води потрапляли всередину. До того ж, склеп свт. Федосія Углицького був тісний, вхід до нього зсередини храму затрудняв прохід для паломників, які відвідували гробницю святителя³⁷³. Вирішення цих проблем привели вже до капітальних перебудов Борисоглібського собору в середині XIX ст., які стосувалися його конструктивних частин.

Для збільшення об'єму Борисоглібського собору кафедральне керівництво в 1855 р. запропонувало навіть кардинальну реконструкцію, а саме розібрати стовпи храму. Проте це виявилось дуже сумнівним і небезпечним, оскільки вони підтримували 11 склепінь, а знищивши склепіння, необхідно було розібрати й дах та влаштувати новий — «висячу ферму крокв, так як не буде основної опори для них, зламати фронтони, бокові частини яких спираються на арки, а ті на склепіння»³⁷⁴ і т. д. Обмежилися стесуванням первісних стовпів собору, що й виявив М. Холостенко, обстежуючи інтер'єр храму в 1947 р.: на західних пілонах — на східній стороні, на центральних — на західній³⁷⁵. Зняли також пласку стелю, влаштовану 1805 р., а нову зробили вище, що дало можливість відкрити вікна, які були закриті наполовину, а також арки та склепіння³⁷⁶. Та все ж нова стеля продовжувала закривати підкупольний простір, про що свідчив М. Холостенко: «До пожежі 1941 р. барабан був знизу підшитий стелею, яка вигоріла»³⁷⁷.

Для зменшення вологості в соборі пропонувалося розібрати «зовні зроблені навколо вівтаря його контрфорси і прибудови, і якщо буде потрібним, прибудувати круглу стіну зі східної сторони», а також «насипану землю навколо церкви зняти на три аршина (2,1 м) в ширину, а на півтора в глибину похило, так, щоб дощова вода могла через канаву стікати за соборну огорожу»³⁷⁸. Виявилось, що ззовні, у східній частині Борисоглібського собору, були влаштовані контрфорси (опори у вигляді частини стіни або виступаючих ребер для підсилення тримальних конструкцій споруд), які, вірогідно, слугували опорами для вівтарної стіни храму. Коли вони були влаштовані, невідомо, зазначалося лише: «як старожили запевняють, прибудовані з часом»³⁷⁹. Контрфорси набули широкого поширення в романській та готичній архітектурі, у Західній Україні — в костелах. У Чернігові в Троїцькому соборі (1679–1695 рр.) вони також підтримують стіни бічних абсид храму (Іл. 7).

Можна припустити, що контрфорси Борисоглібського собору були споруджені Іваном Баптистом під час перебудов за архієпископа Лазаря Барановича, або ж іще раніше — за польського володарювання домініканськими ченцями у 20–30-ті рр. XVII ст.

³⁷³ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 25. Спр. 66. Арк. 1–1 зв.

³⁷⁴ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 25. Спр. 66. Арк. 3.

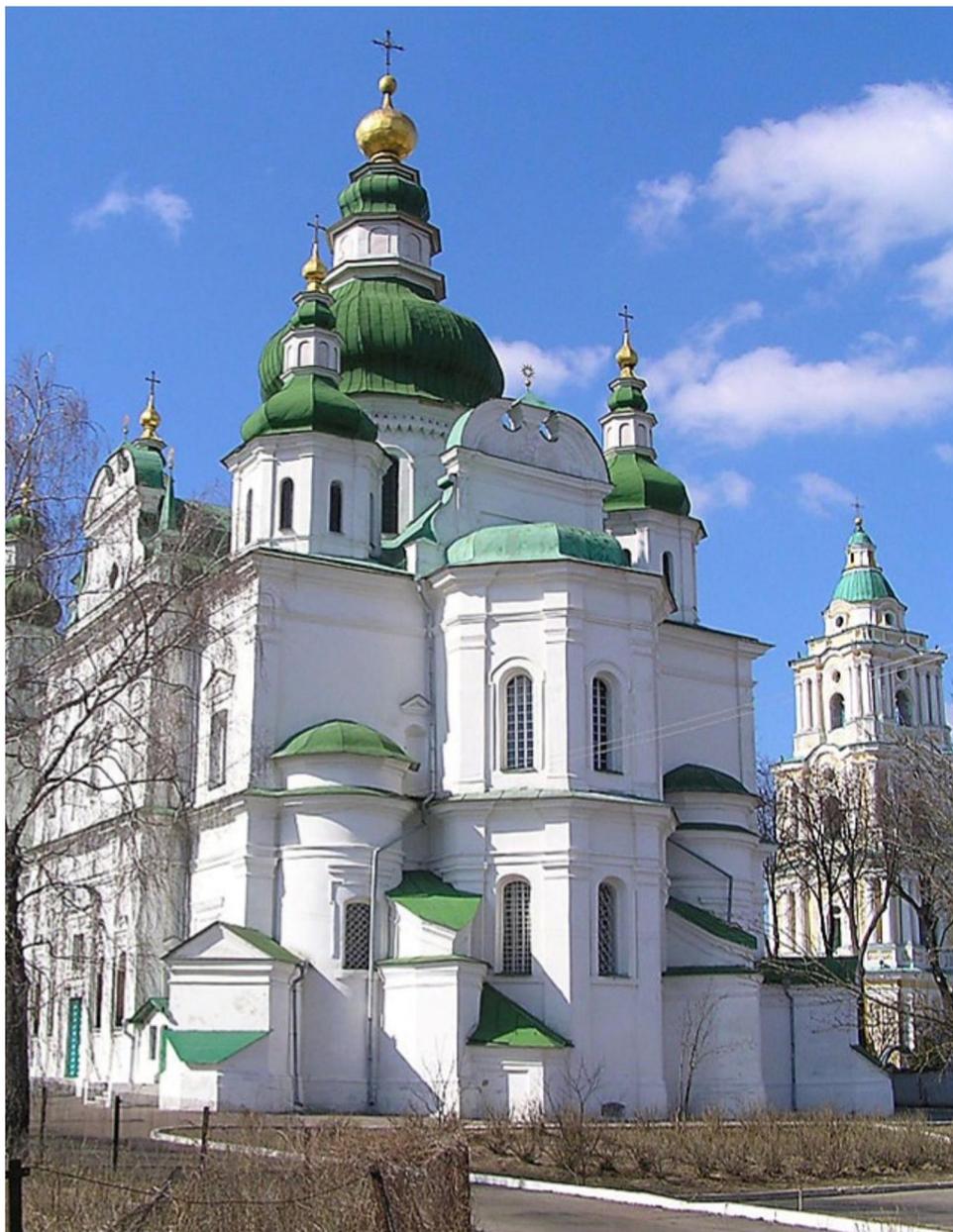
³⁷⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/36. Арк. 37.

³⁷⁶ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 14.

³⁷⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 50.

³⁷⁸ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 25. Спр. 66. Арк. 1–1 зв.

³⁷⁹ Там само. Арк. 4.

Лл. 7. Троїцький собор. XVII ст. м. Чернівці. Східний фасад. Сучасний вигляд.

Під час обстеження вівтарної частини Борисоглібського собору встановили, що стіни муровані із «цегляного щебеню — залитого вапном облицюванням цеглою, — маси досить рихлої, що легко піддається руйнуванню»³⁸⁰. Очевидно, гранчаста абсида Борисоглібського собору була мурована в техніці, близької до романської, а саме «в ящик», коли проміжок між двома стінками, правда не з цегли, а гладенько обтесаних і підігнаних каменів, заповнювався дрібними каменями, а у випадку з Борисоглібським собо-

³⁸⁰ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 14 зв.

ром — облицювання з цегли заповнювалося щебенем та розчином. На жаль, у джерелах середини XIX ст. відсутні розміри цегли, з якої були муровані стіни вівтарної частини собору, і це утруднює її датування. Як зазначалося, М. Холостенко вважав, що вівтарна абсида була споруджена під час перебудови Борисоглібського собору в католицький костел (1627–1628 рр.)³⁸¹. Слід звернути увагу на зауваження М. Холостенка про використання в середині мурування вівтарних поперечних стін Борисоглібського собору в якості забутовки у невеликій кількості пісковика, валунів, які інколи виходили на поверхню, тобто, вочевидь, застосовувалася також техніка «в ящик». При цьому розміри плінфи були 32x27x4,5 см і 32x13x4,5 см (для перев'язки)³⁸².

У ході подальшого обстеження вівтарної частини виявилось, що «... (?) решти частини існують (?) без фундаменту, а підтримуються тільки в стійкому положенні великими контрфорсами, зазначеними на затвердженому у 1855 р. кресленнику і залізними вгорі “зв'язками”, і що існування цієї частини за наявності у ній тріщин дуже ненадійно в стійкості у майбутньому»³⁸³.

Вважаючи незадовільним стан стін вівтарної частини Борисоглібського собору, а також з метою збільшення площі храму, у 1859 р. остаточно було прийнято рішення розібрати його гранчасту абсиду й звести нову, півкруглу, відсунувши її на схід, і в ній влаштувати вівтар³⁸⁴ (Іл. 8). Півкругла абсида була споруджена дещо вищою за основну частину храму й членована пілястрами. У ній влаштували два вікна. Простір, де розташовувався старий вівтар, став частиною храму, яка розміщувалася перед вівтарем. Собор мав уже не шість, а вісім стовпів. Пара додаткових східних стовпів утворена, вочевидь, у результаті вирубування їх із бічних внутрішніх вівтарних стін. Новий вівтар був площею 10,65x5,7 м³⁸⁵. Перебудували й два бічні, північний та південний, прямокутні приділи східної частини: збільшили їх висоту до рівня основного об'єму храму, вони мали з ним спільний карниз. У них зробили великі вікна, що забезпечило більшу освітленість храму³⁸⁶ (Іл. 9).

Звісно, на нове місце, тобто вглиб собору, був відсунутий іконостас і відкриті хори, де знаходилася ризниця³⁸⁷.

На всі ці роботи, згідно кошторису, передбачалося витратити 14 тисяч 328 руб.³⁸⁸

Такі кардинальні перебудови східної частини Борисоглібського собору не могли не привести до заміни його даху. Над новою абсидою та бічними східними приділами була змінена форма покрівлі. Абсида отримала нове за-

³⁸¹ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 208.

³⁸² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 40–41.

³⁸³ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 14 зв.–15.

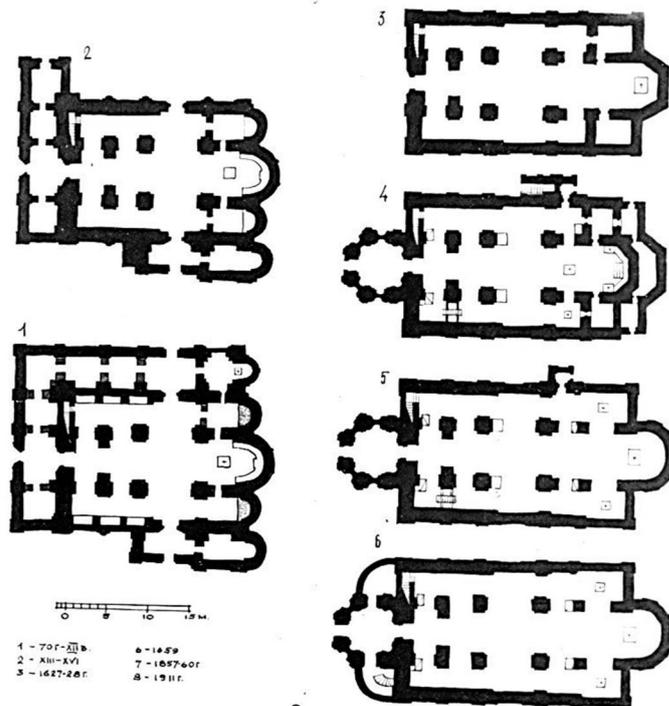
³⁸⁴ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 15.

³⁸⁵ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники – храмы XI века, их прошлое и современное состояние. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1910. Вып. 2, 3 и 4. С. 122.

³⁸⁶ Там само.

³⁸⁷ Там само. С. 143.

³⁸⁸ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 14–15.

Пл. 8. Плани перебудов Борисоглібського собору за М. Холостенком.
 Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
 Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/36 Ф-1-7.

Пл. 9. Борисоглібський собор. Південно-східний фасад. Світлина початку ХХ ст.

вершення. Порівняння її гранчастого верху на рисунку середини ХІХ ст. (до перебудов) і на світлині другої половини ХІХ ст. свідчить, що він став пів-

сферичним, увінчаним ліхтариком. Подібне завершення отримала й центральна баня собору: із грушоподібного, триярусного, характерного для барокових українських церков, воно було перебудоване на півсферичне з ліхтариком. Відповідно змінена була двоярусна главка й над притвором-ротондою, вона стала одноярусною з видовженим ліхтариком та стрільчатим навершям. Очевидно, під час цих перебудов барокові фронти на північному та південному фасадах Борисоглібського собору були замінені на трикутні, притаманні стилю класицизму, про що свідчать світлини другої половини XIX — початку XX ст. Зовнішній вигляд храму набув еkleктичних рис: західний притвор-ротонда, споруджений у стилі українського бароко, верхи собору, фронти, східна вівтарна частина були наближені до класичних форм. Ці зміни призвели до ще більшого спотворення стародавніх форм та пропорцій і не наблизили храм до його первісного вигляду (Іл. 10).

Іл. 10. Борисоглібський собор. Південно-західний фасад. Світлина початку XX ст.

У цей час було вирішено також розширити склеп свт. Феодосія Углицького, і вхід до нього перенести із собору на зовні³⁸⁹. Вхід до склепу влаштували, пробивши отвір у південній частині західного фасаду Борисоглібського собору (Іл. 11) й оформили його у вигляді півкруглої, низенької прибудови з вікном, розмістивши її між кутом притвору-ротонди та стіною храму. Симетрично їй, з лівої сторони собору була влаштована аналогічна прибудова для комори. Ззовні, до входу в собор, який вів через притвор-ротонду, прибудували низенький гранчастий тамбур (Іл. 12).

Збільшення розмірів склепу свт. Феодосія відбулося, вочевидь, ще в 1824 р., коли меценат купець-старовір О. Горбунов, перейшовши із розколу

³⁸⁹ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 25. Спр. 66. Арк. 1–1 зв.

в офіційну православну віру, вирішив спорудити нову гробницю для святого, при цьому було дозволено розширити склеп «в ширину не більше як на півтора аршина (1 аршин — 71 см — *О. Т.*), або менше, а в довжину на п'ять чвертей (1 чверть — 17,78 см — *О. Т.*)»³⁹⁰.

*Лл. 11. Вхід до печери
свт. Феодосія Углицького на західному
фасаді Борисоглібського собору.
Світлина В. Кошмала.*

У 1855—1856 рр. склеп свт. Феодосія Углицького був знову розширений. На початок ХХ ст. його розміри склали: 12 аршин довжини (приблизно 8,5 м), 3 аршина з чимось (приблизно 2,1 м) ширини та до 3 аршин висоти³⁹³ (склеп не зберігся, був розібраний під час реставрації Борисоглібського собору в 1950-ті рр.). Цікаво, що під час розширення склепу, імовірно, наштовхнулися на якісь поховання більш раннього часу³⁹⁴.

Масивна гробниця збереглася до наших часів і знаходиться в експозиції Борисоглібського собору. Вона зроблена із дубових дошок, оббитих мідними посрібленими пластинами (Лл. 13). Її розміри — 210x103x71 см. Внизу напис, який засвідчує, що гробниця виготовлена 1824 р. на заводі купця І. Кувшиннікова. На лицевому торці в овальній рамці, обрамленій дубовим листям, могло бути зображення свт. Феодосія Углицького. На правому, короткому знаходився герб святого у вигляді серця з двома крилами обабіч (втрачений) (Лл. 14), навколо — його монограма. Кути гробниці прикрашені голівками ангелів і херувимів, торці — шестикутними зірками. Перша гробниця святого з кипарису не збереглася. Друга гробниця 1772 р., зроблена з липового дерева, оздоблена дерев'яним накладним різьбленням рослинного орнаменту та херувимами, на початку ХХ ст. знаходилася у вівтарі собору.

³⁹⁰ Добровольський П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. С. 22.

³⁹¹ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопретображенский и Борисоглебский священноисторические памятники – храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 142–143.

³⁹² Там само. С. 123.

³⁹³ Там само. С. 146.

³⁹⁴ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопретображенский и Борисоглебский священноисторические памятники – храмы XI века, их прошлое и современное состояние. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1908. Вып. 1. С. 52.

Лл. 12. Притвор-ротонда Борисоглібського собору. Північно-західний фасад.
Світлина початку ХХ ст.

До склепу з низенького південного притвору вели 14 сходів. Ліворуч розташовувалася ніша розмірами 4 аршина (приблизно 2,8 м) довжини, $2\frac{1}{4}$ аршина (більше 1,5 м) ширини та майже 2 аршина (1,4 м) висоти, в якій знаходилася гробниця свт. Феодосія, відокремлена металевою огорожею³⁹⁵ (Лл. 15). Поряд, праворуч, висів його епітафійний портрет з гербом. Як зазначалося, у склепі недалеко від гробниці Феодосія Углицького розміщувалася також гробниця чернігівського єпископа Амвросія Дубневича з епітафією та гербом. Склеп прикрашали численні ікони, зокрема з верхнього ярусу іконостасу, спорудженого в 1861 р., який зняли 1890 р., лампади, свічники³⁹⁶ тощо. Підлога склепу, як виявив М. Холостенко, була з чавунних плит³⁹⁷.

³⁹⁵ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 146.

³⁹⁶ Там само.

³⁹⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 157.

*Лл. 13. Гробниця свт. Феодосія Углицького. 1824 р.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Інв. № КН-590, М-81.*

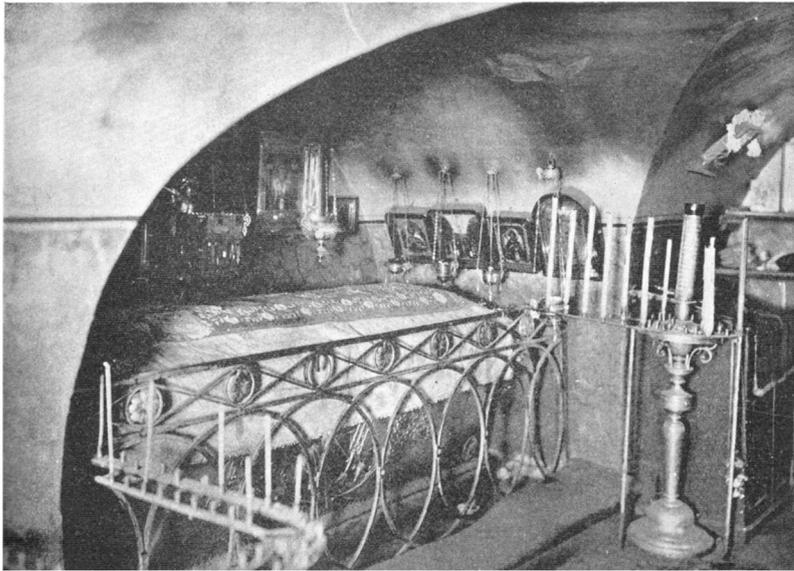
*Лл. 14. Герб свт. Феодосія Углицького. ХІХ ст. Походження невідоме.
За припущенням – з гробниці свт. Феодосія Углицького 1824 р.*

Напевно, у склепі була влаштована вентиляція (імовірно, продуховини), її виявив у 1947 р. під час дослідження Борисоглібського собору М. Холостенко³⁹⁸. Для підтримання належного температурно-вологісного режиму в склепі та соборі було важливо зменшити вологість у храмі. З цією метою навколо собору, вірогідно, був знятий ґрунт та відкритий цоколь, зроблені продуховини, розтесані внизу вікна³⁹⁹. Про це свідчить і повідомлення 1883 р.: у 60-ті роки ХІХ ст. навколо Борисоглібського та Спасо-Преображенського соборів на відстані близько п'яти аршинів (приблизно 3,5 м) від стін знята земля на три чверті аршина (приблизно півметра) глибини з невеликим нахилом від стін до країв виїмки. Це зроблено для того, щоб убезпечити стіни храму від вологи та застою води близько самих стін восени, весною та під час великих літніх дощів⁴⁰⁰.

³⁹⁸ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 21.

³⁹⁹ ДАЧО. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 15 зв.

⁴⁰⁰ Кибальчич І. Новая археологическая находка в Чернигове. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1883. № 5. С. 241.

Лл. 15. Склеп свт. Феодосія Углицького з гробницею 1824 р. –
«Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». С. 91.

Наступним кроком стало спорудження нового іконостасу, ініційованого Філаретом Гумілевським, який тільки-но став чернігівським архієпископом (1859–1866 рр.). Старий, мазепинський іконостас, а може ще й часів Лазаря Барановича, у 1818 р., як зазначалося, через влаштування пласкої стелі в соборі був частково демонтований: верхні яруси зняті, залишився один намісний ряд. На жаль, не збереглося ні його опису, ані світлин. Імовірно, іконостас був створений у стилі українського бароко й міг нагадувати іконостас Успенського собору Єлецького монастиря, спорудженого на кошти генерального обозного Василя Дуніна-Борковського в 80–90-ті рр. XVII ст. Він був високий, оздоблений позолоченим різьбленням, його намісні ікони «Ісус Христос» і «Богородиця» та храмова ікона «Свв. Борис і Гліб» прикрашали срібні позолочені шати. Проте, українське бароко, яке мало яскраво виражені національні риси, не цікавило духовенство, виховане на пануючому в той час стилі академізму, вони, вочевидь, вважали його застарілим. Старий іконостас був проданий 2 січня 1862 р. березинському козаку Михайлу Кияшку (майстру іконописних справ) за 90 руб.⁴⁰¹ Подальша доля іконостасу невідома. Від нього залишилися тільки мазепинські царські срібні ворота, які були реставровані (зокрема, «знову позолочені»), добавлений в нижній частині бордюр із низькопробного срібла⁴⁰².

Натомість був замовлений новий іконостас, його спроектував академік, архітектор Д. Єфимов (1811–1864), випускник Петербурзької академії мистецтв, знавець єгипетської архітектури, який, вийшовши у відставку, оселився в Седневі, займався проектами церков і будинків; у Чернігові він спроектував будинок Дворянського зібрання.

⁴⁰¹ Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. С. 40.

⁴⁰² Платонов И. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности. *Черниговские епархиальные известия. Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1892. № 17. С. 704.

Іконостас був чотириярусний і мав сорок п'ять ікон. Ще три ікони виготовили для віттаря⁴⁰³. Дерев'яна основа іконостасу, його різьблення та позолота виконані майстрами з посаду Клімово Новозибківського повіту Чернігівської губернії батьком Герасимом та сином Олександром Єгоровими⁴⁰⁴.

Іконостас до нашого часу не зберігся. Світлина початку ХХ ст., де він зафіксований як півтораярусний (після зняття в 1890 р. верхніх ярусів), засвідчує, що іконостас мав досить лаконічні, класичні форми (Іл. 16). Центральна частина являла собою трилопасну арку, яка обрамляла царські ворота. Подібні трилопасні обрамлення, що спиралися на кручені колонки, мали також ікони першого, верхнього ярусу та іконостаси бічних віттарів⁴⁰⁵. Легкості конструктивним формам іконостасу надавало його тло, вирішене у вигляді наскрізних хрестоподібних ґраток.

Іл. 16. Центральна та віттарна частини інтер'єру Борисоглібського собору. – «Картини церковної життя Черниговской епархии из IX вековой ее истории». С. 23.

Іконографічну програму іконостасу склав архієпископ Філарет Гумілевський. Він включив у його склад місцеві чудотворні ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця», «Єлецька Богородиця», поряд з храмовими іконами «Свв. Борис і Гліб», також ікони «Св. Ігор Чернігівський», «Свв. Михаїл і боярин Феодор». Вочевидь, особиста точка зору архієрея відображена в його побажанні замість апостольського ряду зобразити видатних святих церковних діячів, богословів: Іринея Ліонського, Григорія Двоєслова, Климента Римського, Діонісія Олександрійського, Григорія Ніського та ін.

⁴⁰³ Добровольський П. С. Архив Черниговского кафедрального собора. С. 33–40.

⁴⁰⁴ Там само. С. 33.

⁴⁰⁵ Там само. С. 40.

Ікони для іконостасу, за рекомендацією Д. Єфимова, виготовлені в одній із відомих тогочасних петербурзьких іконописних майстерень Пешехонових. Її власник М. Пешехонов, якому замовили писати ікони для Борисоглібського собору, мав звання придворного іконописця. Вважалося, що ікони написані у візантійському стилі, але, звичайно, вони мали мало спільних рис із візантійським мистецтвом. Фактично це була спроба подолати кризу традиційного російського іконопису, який через консервативність застиг у своєму розвитку й переживав період стагнації. «Пешехонівський стиль» — поєднання традиційних канонів і техніки давньоруського письма, які намагалися зберегти в старообрядницькому іконописі (Пешехонові — вихідці зі старовірів), та деяких елементів академізму. Для ікон залишається характерною площинність зображення, статичність, застиглість образів, у той же час обличчя святих прагнули писати в більш реалістичній, академічній манері. Іконам властива декоративність, посилена щедрим використанням золота — листкового, полірованого на тлі й твореного — в одязі, та кольорового орнаменту «під емалі» на берегах.

Сухість, шаблонність, нівелювання образів, написаних у дусі російського іконопису, що переживав період занепаду та регресу — риси, які, вочевидь, були характерні й для цього іконостасу.

В цілому, іконостас Борисоглібського собору, встановлений у 1861 р. — яскраве свідчення того, як поступово з наростанням впливу академічної течії у мистецтві та російського іконопису, що насаджували офіційні православні кола, витіснялися іконостаси, ікони, створені в традиціях українського ікономалярства та різьбярства, які були позначені самобутніми, національними рисами.

Спорудження нового іконостасу обійшлося в 6 060 руб.⁴⁰⁶

У зв'язку зі святкуванням у 1888 р. 900-річчя хрещення Русі, зросла увага до стародавніх храмів, зокрема й чернігівських. Чернігівський губернатор О. Анастасьєв, який був церковним старостою кафедральних соборів, оголосив збір коштів на ремонті Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, а також соборної дзвіниці⁴⁰⁷. Борисоглібський собор, який на той час не мав настінного живопису, вирішили розписати у «візантійському стилі XII ст.»⁴⁰⁸.

Імовірно, стародавні фрески храму впродовж століть були, в основному, втрачені, хоча достеменно невідомо, скільки ще уцілілих фрагментів залишилося під шаром пізнього тиньку. Очевидно, що спроб їх відшукати та розкрити тоді не робилося. Під час руйнувань Борисоглібського собору в роки Другої світової війни, як свідчать світлини, тиньк на значній площі зі

⁴⁰⁶ Добровольський П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. С. 33–40.

⁴⁰⁷ Объявления. *Черниговские епархиальные известия. Черниговские епархиальные известия. Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1889. № 19. С. 238; Воззвание, с кратким сообщением об исторической судьбе Черниговского кафедрального собора церковью Спасова Преображения и Борисоглебской. *Черниговские епархиальные известия. Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* 1890. № 17. С. 132–137.

⁴⁰⁸ Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. 2-е изд., доп. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1890. С. 22.

стіні осипався й разом з ним, можливо, і фрагменти фрескового розпису, які ще могли зберігатися під шаром живопису XIX ст.

У цей час у Володимирському соборі в Києві, спорудженому до 900-річчя хрещення Русі, під керівництвом знаного мистецтвознавця, професора А. Прахова здійснювалися настінні розписи відомими художниками: В. Васнецовим, М. Нестеровим, М. Врубелем, П. Сведомським, В. Котарбінським, а також учнями Київської рисувальної школи М. Мурашком, М. Пимоненком, С. Костенком, В. Замирайлом, С. Яремичем, О. Курінним та ін. Розписи Володимирського собору авторитетними митцями могли вплинути й на рішення створити настінний живопис і в Борисоглібському соборі Чернігова. Про це свідчать розписи храму, виконані 1889 р.

У центральній абсиді вівтаря Борисоглібського собору розмістили на золоченому тлі в повний зріст зображення Богородиці з немовлям — копію образу Богородиці В. Васнецова з Володимирського собору, який справляв велике враження на глядачів. Наслідуючи розписи Володимирського собору, усі площини Борисоглібського собору прагнули розписати живописними композиціями, зображеннями святих. Вільні від живопису місця щедро прикрасили орнаментальними розписами, скопійованими з книги Г. Гагаріна «Собрание византийских и древнерусских орнаментов» (1887 р.) та Софійського собору в Києві⁴⁰⁹. Огорожі хорів розписали, імітуючи, вочевидь, стародавні пірофілітові плити парпетів, різьблений по каменю, плетений орнамент яких складався з трьох медальйонів⁴¹⁰ (Іл. 17).

Орнаментальні рами обрамляли композиції та зображення святих: у центральній частині вівтаря — Бога Отця та святих, у південній — Св. Трійці, у північній — Зняття Спасителя з хреста, виконане за рисунком професора Петербурзької академії мистецтв В. Верещагіна (Іл. 18). На арці, розташованій над центральними царськими воротами, у медальйонах було зображення Деїсуса: «Богородиця, Ісус Христос та Іоан Предтеча», на північній арці — Преображення Господнє, на північному склепінні — Різдво Христове, на південній арці — Воскресіння Христове, на південному склепінні — Вознесіння Христове. На стовпах розміщувалися зображення святих: рівноапостольних князя Володимира та княгині Ольги, преподобного Миколи Святоші, мученика Ігоря Чернігівського, преподобних Антонія та Феодосія Києво-Печерських, апостола Андрія Первозваного та інших. Велика композиція «Вбивство князя Михайла та його боярина Феодора у Золотій Орді», копія з рисунка Ланіна, знаходилася на західній стіні, яка відокремлювала центральну частину храму від нартексу. Нижню частину стін собору оформили у вигляді панелі: пофарбували під мармур, у притворі панель зробили під дуб⁴¹¹.

⁴⁰⁹ Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. С. 22–23.

⁴¹⁰ Світлична Н. О., Оляніна С. В. Інтер'єр Борисоглібського собору Чернігова до руйнувань Другої світової війни. *Могиланські читання* / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Київ, 2013. С. 296.

⁴¹¹ Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. С. 22–23.

Лл. 17. Північно-західна частина інтер'єру
Борисоглібського собору. АУДНДП.
Борисоглібський собор у Чернігові.
Світлина 1910–1912 рр. № 3.

Лл. 18. Картина В. Верещагіна
«Зняття з хреста».
70-ті роки XIX ст.
Храм Христа Спасителя в Москві.

Насиченість строкатими орнаментальними розписами, знов-таки за зразком Володимирського собору, доповнені ліпниною з позолотою, надавали храму барвистої декоративності та «килимного» вигляду.

Попри явне прагнення наслідувати настінний живопис Володимирського собору, розписи Борисоглібського собору далеко поступалися йому за якістю та оригінальністю виконання. Володимирський собор, споруджений у XIX ст., розписували відомі художники-творці, які шукали й виробляли нові стилі: тут були перші прояви модерну, символізму, неоромантизму. А в Борисоглібському соборі було лише копіювання образу Богородиці В. Васнецова, копія рисунка академіста В. Верещагіна та копії, вочевидь, подібних йому художників; образи святих, наскільки можна судити з декількох світлин інтер'єру, були написані або в академічній, або в традиційній іконописній манері.

Та й узагалі, питання доречності такого роду живопису в стародавньому Борисоглібському соборі XII ст., певно, на той час навіть не ставилося.

Усіма ремонтними роботами в кафедральних соборах та дзвіниці керував губернатор О. Анастасєв, який зібрав велику як на ті часи суму в 50 тисяч рублів, ні перед ким, вірогідно, про її використання не звітував⁴¹².

Втім, протоіерей кафедрального собору О. Єфимов, описуючи настінні розписи Борисоглібського собору, «які справляють приємне враження на

⁴¹² Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. С. 58.

глядача соковитістю та яскравістю фарб, різного роду колоритом, перемішаного зі сріблом і золотом», все ж бажав відновлення старовини в Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах «у строго візантійському стилі XI–XII ст.»⁴¹³.

Треба зазначити, що розписали Борисоглібський собор у техніці клейового живопису, в якій сполучною речовиною є тваринний або рослинний клей. Клейовий живопис дає можливість добиватися декоративних ефектів, але він не тривкий, розкладається та осипається від вологості. Тому в 1900 р. настінний живопис Борисоглібського собору змушені були поновити, переписавши його олійними фарбами⁴¹⁴.

Щоб високий іконостас Борисоглібського собору, споруджений 1861 р., не закривав настінні зображення, насамперед образ величної Богородиці з немовлям у центральній абсиді, верхні яруси його розібрали. У цьому теж був вплив Володимирського собору, в якому зробили нетрадиційний для тих часів одноярусний іконостас з огляду на велике зображення Богородиці у вівтарі, вірогідно, й на інші зображення у цій частині храму. Іконостас Борисоглібського собору та кіоти заново позолотили. Усі роботи виконував київський іконостасних справ майстер О. Мурашко⁴¹⁵ (Іл. 19).

Олександр Іванович Мурашко (1842–1910 рр.), виходець із Чернігівщини, володів майстернею з виготовлення іконостасів та ікон, брат художника і педагога Миколи Івановича Мурашка (1844–1909 рр.), засновника й керівника відомої Рисувальної школи в Києві, з якої вийшло чимало знаних художників, вітчим (батько) знаменитого українського художника Олександра Олександровича Мурашка (1875–1919 рр.). У 1870–1871 рр. О. І. Мурашко реставрував іконостас Спасо-Преображенського собору в Чернігові⁴¹⁶. Дізнавшись про опоряджувальні роботи у Володимирському соборі, перебрався до Києва, де взяв участь у виготовленні дерев'яних частин іконостасу Володимирського собору, церковних меблів, підготовці стін під розписи. Водночас проводив оздоблювальні роботи також і в Борисоглібському соборі Чернігова. У 90-ті рр. XIX ст. майстерня О. Мурашка виготовляла кіоти для чернігівського Спасо-Преображенського собору⁴¹⁷.

1890 р. у Борисоглібському соборі на північно-західному стовпі влаштували бронзову дошку, на якій зазначили імена князів Давида Святославича та його сина Ізяслава Давидовича, похованих у соборі⁴¹⁸. Судячи зі світлини інтер'єру храму початку XX ст., на стовпі було дві дошки (на західній та південній сторонах); на одній із них, імовірно, був напис про поховання архієпископа Лазаря Барановича, склеп якого знаходився у північній наві. Як

⁴¹³ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 121–122.

⁴¹⁴ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1908. С. 42.

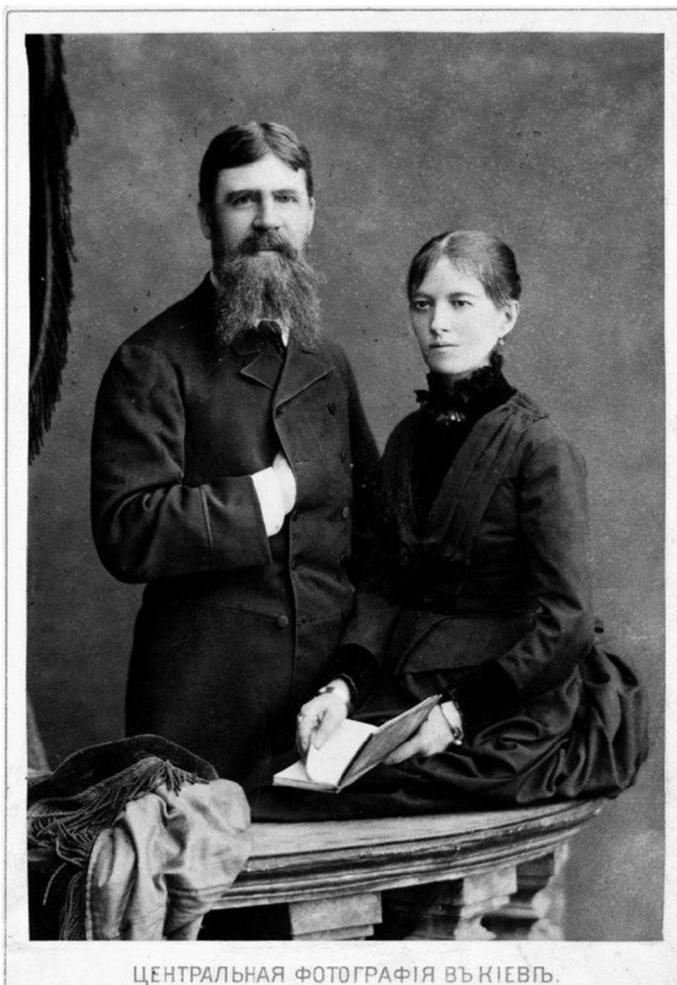
⁴¹⁵ Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. С. 25.

⁴¹⁶ Добровольский П. С. Архив Черниговского кафедрального собора. С. 40–41.

⁴¹⁷ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 69–70.

⁴¹⁸ Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. С. 21.

зазначалося, поховання архієпископа Феодосія Углицького та єпископа Амвросія Дубневича розміщувалися в склепах у південній наві. Відомостей про склепи єпископів Кирила Ляшевецького та Феофіла Ігнатовича, які знаходилися у північній наві, вочевидь, на той час не мали.

ЦЕНТРАЛЬНАЯ ФОТОГРАФИЯ ВЪ КІЕВѢ.

Іл. 19. О. І. Мурашко з дружиною М. І. Крачковською. 1889 р.

Національний художній музей України. Документально-архівний фонд. Ф. 12. Од. зб. 12.

У 1890—1891 рр. Борисоглібський собор був відремонтований також і ззовні. Ніші на фасадах, ніші притвору-ротонди та її главки заповнені зображеннями святих на позолоченому тлі⁴¹⁹.

1891 року до західної сторони соборної дзвіниці, яка, нагадаємо, до кінця XVIII ст. входила до складу кафедрального Борисоглібського монастиря, за ініціативи того ж таки губернатора О. Анастасьєва прибудували ганок у стилі російської архітектури XVII ст. Прибудову ганку здійснили без дозво-

⁴¹⁹ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1908. С. 42.

лу Синоду, який вимагав складання проєкту та світлин для розгляду і отримання відгуку Імператорського московського археологічного товариства⁴²⁰.

Вочевидь, ігноруючи ці вимоги, — хоча О. Анастасьєв і їздив до Петербургу, імовірно, для владнання цього питання, — була пробита західна стіна дзвіниці з метою влаштувати прохід у приміщення для облаштування в ньому іконно-книжкової крамниці, що призвело до появи тріщини та вивалу трикутника муру стіни⁴²¹. Для пристосування дяківської квартири під крамницю, її капітально перебудували, влаштувавши високі вікна у північній та південній стінах. До західної стіни дзвіниці прибудували одноповерхове, прямокутне в плані приміщення, перекрите двосхилим дахом із кілевидним фронтоном та вікнами, обрамленими сандриками у вигляді кокошників⁴²². Ганок, який служив входом до крамниці, має чотири масивні фігурні стовпи з арочними отворами та «диньками», увінчаний шатровим дахом з кокошниками. По кутах його прикрасили двоголовими позолоченими орлами⁴²³. Верхній ярус дзвіниці був оздоблений колонками та живописом, купол позолотили⁴²⁴ (Іл. 20).

Іл. 20. Соборна дзвіниця з прибудованим танком у XIX ст. Світлина початку XX ст.

⁴²⁰ Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора. С. 53.

⁴²¹ Говденко М. Чернігівський колегіум. *Архітектурна спадщина України*. Київ: НДІТІАМ, Головкивархітектура, 2002. Вип. 5. С. 158.

⁴²² Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 158.

⁴²³ Там само. С. 157.

⁴²⁴ Там само. С. 158.

Окрім найбільшого дзвону «Борис» роботи майстра І. Коробкіна (1772 р.) та ще одного великого дзвону 1773 р., на дзвіниці висів третій дзвін, який мав вагу 110 пудів, був вилитий 1865 р. Никифором Котлярем із с. Митченки Конотопського повіту (нині Бахмацький район) стараннями соборного старости купця Олексія Сорокіна⁴²⁵. За цього старости був влаштований і «станок», на якому висів дзвін «Борис». До речі, Н. Котляр вилив дзвін у самому Чернігові, його освятили 1 серпня після хресної ходи для освячення води на р. Десні⁴²⁶. На початку ХХ ст., окрім цих дзвонів, було ще 8 дзвонів, які висіли в середньому ярусі дзвіниці.

9 вересня 1896 р. у Чернігові відбулася канонізація архієпископа Феодосія Углицького, на яку прибуло декілька тисяч паломників. На кошти українського підприємця та мецената М. Терещенка, за проектом А. Прахова на ювелірній фабриці П. Овчиннікова виготовили срібну позолочену гробницю (вагою більше 16 пудів, вартістю 35 тисяч руб.), в яку перемістили мощі святителя⁴²⁷. Гробниця була пишно прикрашена фризом рельєфних карбованих щитоподібних орнаментованих накладок, які обрамляли випуклі круглі медальйони, розташовані в центрі торців. На внутрішній стороні кришки гробниці згодом розмістили дороговартісну ікону свт. Феодосія на повний зріст, у позолочених срібних шатах, виготовлену коштом М. Терещенка⁴²⁸ (Іл. 21).

Іл. 21. Срібна гробниця Феодосія Углицького з мощами святителя. 1896 р. – «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». С. 86.

⁴²⁵ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 155.

⁴²⁶ Заметка о современном. Колокольный мастер. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление*. 1865. 1 сентября. С. 546.

⁴²⁷ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 91–92.

⁴²⁸ Там само. С. 92.

Після проведення парового опалення та ремонтів у Спасо-Преображенському соборі в кінці XIX — на початку XX ст., мощі свт. Феодосія Углицького остаточно перемістили зі склепу Борисоглібського собору до Спасо-Преображенського. У південній наві для гробниці влаштували мармуровий поміст і над ним сінь у вигляді конусоподібного, сітчастого металевого намету, оздобленого зірками та хрестами⁴²⁹.

Інтер'єр Борисоглібського собору на початку XX ст., окрім строкатого настінного живопису, прикрашали ікони, деякі в коштовних срібних шатах та позолочених рамах і кіютах, які жертвували або дарували до храму, у тому числі, і з нагоди різних подій та ювілеїв. Біля центральних стовпів симетрично розташовувалися два кіюти з кілевидними верхами, спроектованими Д. Єфимовим. У кіюті праворуч розміщувалася ікона «Ріпкинська Богородиця», яка раніше знаходилася над воротами іконостасу приділу Різдва Богородиці (точніше, її копія, оригінал ікони після проведення опалення в Спасо-Преображенському соборі перемістили у цей храм)⁴³⁰. У кіюті ліворуч — мозаїчна ікона «Свт. Миколай» у позолоченій срібній рамі — свідчення підлабузництва чернігівського дворянства, яке в 1851 р. з нагоди 25-річного царювання Миколи I замовило художнику О. Сіверсу (1828–1879) в Римі дві мозаїчні ікони в досить незвичній для іконопису техніці (другу — для костромського Іпатіївського монастиря)⁴³¹ (Іл. 22).

Біля південної стіни між настінними зображеннями преподобних Антонія і Феодосія Києво-Печерських знаходилася велика ікона «Преп. Антоній», виконана на золоченому карбованому тлі, у золоченій різьбленій рамі, — від жителів Любеча, батьківщини прп. Антонія, — з нагоди 900-річчя Чернігівської єпископської кафедри (1892 р.). На протилежній, північній стіні — старовинна ікона «Всіх Святих» у срібних шатах, прикрашених камінням та в золоченій рамі — дар одновірців, колишніх старовірів Чернігова. Ця ікона привернула увагу учасників XIV Археологічного з'їзду 1908 р., як і велика ікона XVII ст. «Свт. Миколай» у карбованих срібних шатах та кіюті із золоченим різьбленням (можна припустити, також старообрядницького письма), що знаходилася біля південно-західного стовпа при вході до храму⁴³². Навпроти, біля північно-західного стовпа, розміщувалася копія епітафійного портрета Феодосія Углицького, що висів у його склепі, написана на полотні з гербом святителя та віршами в нижній частині. Від Товариства купців м. Чернігова в 1855 р. для Чернігівської дружини державного ополчення була виготовлена й подарована ікона-складень з Христом Спасителем у центрі, та обабіч — свв. Георгієм й Іоаном-Воїном у срібних барвистих золочених шатах, що висіла праворуч біля аркового проходу під хорами. Далі, праворуч, — ікона «Охтирська Богородиця» у срібних шатах⁴³³.

⁴²⁹ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 96–97.

⁴³⁰ Там само. С. 140.

⁴³¹ Там само. С. 129–130.

⁴³² Там само. С. 131–132.

⁴³³ Там само.

Іл. 22. Мозаїчна ікона «Св. Миколай».
XIX ст. О. Сіверс. –
«Картины церковной жизни Черниговской
епархии из IX вековой ее истории». С. 22.

У Борисоглібському соборі знаходилися ікони, писані, у тому числі, місцевим іконописцем, священником Терентієм Шклярем (1853–1919 рр.). У вівтарі, жертovníку розміщувалася велика ікона його роботи «Ісус Христос, який благословляє хліб і вино» на золоченому тлі в золоченому кіюті, а також тут висіла ще одна ікона роботи Т. Шкляра: «Св. Феодосій Углицький» — поясне зображення святителя на полотні⁴³⁴.

Терентій Шкляр, як писав він у автобіографії, походив з родини живописця, навчався в Київській іконописній майстерні й написав чимало ікон для чернігівських церков і монастирів, а також церков навколишніх сіл. Викладав малювання та іконопис у Чернігівському духовному училищі та семінарії. Будучи дияконом чернігівського кафедрального собору, жив із сім'єю три роки в приміщенні під соборною дзвіницею⁴³⁵. Т. Шкляр та його майстерня, де працювало 9 живописців, після канонізації свт. Феодосія

Углицького, за словами майстра, написали ікони святителя для всіх церков і монастирів Чернігова, інших міст, для американської алеутської церкви та посольських церков Франції і Швейцарії⁴³⁶. У Спасо-Преображенському соборі над срібною гробницею свт. Феодосія висіла велика ікона, написана священником Т. Шклярем на полотні, де були зображені свтт. Феодосій Углицький, Дмитрій Туптало (Ростовський), свв. кн. Михаїл і боярин Федор, прпп. Микола Святоша та Антоній Печерський. Загалом у соборі було чимало ікон, що належали пензлю Т. Шкляра⁴³⁷. Важко судити про художні якості ікон о. Терентія Шкляра з Борисоглібського собору, оскільки вони не збереглися. Вочевидь, це були традиційні для провінційного іконопису кінця XIX — початку XX ст. зразки ікономалярства, в яких так чи інакше дотримувалися основних тенденцій тогочасного іконописного мистецтва: зберігаючи в основному іконографічний канон, насамперед статичність образів, прагнули, у залежності від ступеня майстерності, до більш реалістичного зображення святих, що вирізняло український іконопис від

⁴³⁴ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1910. С. 122–123.

⁴³⁵ Описание многотрудной жизни священника-живописца Терентия Тихоновича Шкляра. Автобиография. Машинопис. Копію автобіографії Т. Шкляра (в неповному обсязі) автору передали його нащадки.

⁴³⁶ Там само.

⁴³⁷ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы... 1910. С. 98.

російського. Стосовно ікон свт. Феодосія Углицького, то, вочевидь, на його зображення вплинув епітафійний портрет, який висів у склепі й міг зберігати характерні риси святителя (Іл. 23).

Іл. 23. Ікона «Свт. Феодосій Углицький». Початок XX ст.
Дерево, золочення, розпис «під емаль». Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній». Інв. № КН-293/9, II-1-86.

Таким чином, опорядження Борисоглібського собору наприкінці XIX — на початку XX ст., окрім настінного живопису, складали різного часу та ґатунку ікони, навіть інших конфесій, зокрема старовірів.

На початку XX ст. для підтримки Борисоглібського собору в належному стані проводилися поточні ремонти даху, отинькування та побілка стін, була позолочена главка центральної бані з хрестом, поновлений живопис у нішах на фасадах, притвору-ротонди та його главки, а також очищення інтер'єру від кіптяви та пилу⁴³⁸. У 1903 р. установлена підземна дерев'яна осмолена труба від Борисоглібського до Спасо-Преображенського собору

⁴³⁸ Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века, их прошлое и современное состояние. 1908. С. 42–42.

для відведення дощової води, довжиною 25 аршин (приблизно 17,5 м)⁴³⁹. Під час дослідження території навколо Борисоглібського собору в 1957 р. М. Холостенко виявив навпроти абсиди «цегляний канал, який зв'язував Борисоглібський собор зі Спаським. Канал був пустим із червоної цегли ... і йшов у нову абсиду (XIX ст.)»⁴⁴⁰. Можна припустити, що цей канал слугував для відведення води від собору.

Біля Спасо-Преображенського та Борисоглібського кафедральних соборів знаходився цвинтар, де ховали переважно священнослужителів цих храмів. М. Холостенко під час дослідження території навколо Борисоглібського собору виявив біля його східного та південного фасадів гробниці XIX ст.: «Навпроти колишніх абсид (XIX ст.) розібрали декілька склепів XIX ст.»⁴⁴¹; «Південна половина абсиди, північна її частина пробита склепом XIX ст.»⁴⁴²; «Залишки тамбура-паперті, який лежав навпроти південного порталу і прилягав до західної стінки каплиці, три, що лежали поспіль, пізні поховання відскли її мурування»⁴⁴³.

Відомо, що з правого боку від вівтарної частини Борисоглібського собору був похований кафедральний протоієрей Є. М. Пучковський, який помер 23 січня 1883 р.⁴⁴⁴ Під час копання могили для поховання протоієрея 24 січня «з правої сторони вівтаря, на відстані двох аршинів від стіни храму ... на глибині півтора аршина ... відкрили людський скелет без всяких ознак гробу», біля голови скелета був знайдений скарб, який складався з коштовних ювелірних прикрас часів Київської Русі. Про знахідку в «Черниговских епархиальных известиях» повідомив кафедральний священник І. Кибальчич⁴⁴⁵. А вже в грудні цього ж року відспівували й І. Кибальчича, який раптово помер у віці 48 років. Його також поховали на соборному цвинтарі⁴⁴⁶. Скарб, який складався з двох довгих срібних ланцюгів, що закінчувалися зміїними голівками, двох золотих медальйонів (вочевидь, колтів) з перлами, одинадцяти трибусинних золотих сережок та срібного гачка, як повідомляв священник Т. А. Стефановський, вимагали передати до Московського історичного музею, який був відкритий 1883 р.⁴⁴⁷, а за свідченням Д. Самоквасова — «до Імператорської архівної комісії і нею переданий до Ермітажу»⁴⁴⁸.

⁴³⁹ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 4 зв.

⁴⁴⁰ Архів М. В. Холостенка. Щоденник експедиції 1957 року. Борисоглібський собор. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/34. Арк. 5.

⁴⁴¹ Архів М. В. Холостенка. Щоденник експедиції 1957 року. Борисоглібський собор. Арк. 4.

⁴⁴² Там само. Арк. 21.

⁴⁴³ Там само. Арк. 24.

⁴⁴⁴ Ванжула О. Священнослужителі Чернігівського Спасо-Преображенського собору XIX – початку XX ст. *Чернігівські старожитності*. 2017. Вип. 1–3. С. 250.

⁴⁴⁵ Кибальчич І. Новая археологическая находка в Чернигове. С. 241.

⁴⁴⁶ Ванжула О. Священнослужителі Чернігівського Спасо-Преображенського собору XIX – початку XX ст. С. 253.

⁴⁴⁷ Стефановский Т. Раскопки на погосте Черниговского кафедрального собора в 1883 г. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1883. № 22. С. 1162.

⁴⁴⁸ Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли // Описание археологических раскопок и собрание древностей профессора Д. Я. Самоквасова. *Труды Московского комитета по устройству Черниговского археологического съезда*. Москва: Синодальная тип-я, 1908. С. 267.

Дізнавшись про знахідку скарбу, відомий на той час археолог, дослідник чернігівських курганів, зокрема кургану Чорна могила, професор Д. Самоквасов прибув до Чернігова і 12–13 серпня 1883 р. провів біля поховання Є. Пучковського розкопи, заклавши їх у трьох місцях. Було знайдено 9 поховань та 1 склеп із «цегли стародавньої форми, зв'язаних дуже міцним вапняним цементом»⁴⁴⁹, в якому знаходилося 8 черепів і багато людських кісток, збережених у безладі. Із 20 черепів, відкритих у 3 розкопах, цілими виявилися тільки 4⁴⁵⁰. Ніяких скарбів Д. Самоквасов не знайшов.

Другу частину скарбу, знайденого у 1883 р., виявив М. Холостенко в 1957 р. Він складався з 19 ювелірних прикрас: «Під час розкопок західніше південного порталу [Борисоглібського собору] було відкрито поховання XIX ст. (вочевидь, Є. Пучковського — О. Т.), яке лежало паралельно південній стіні паперті, на відстані 0,35 м від стіни, на рівні стародавнього мощення, був знайдений скарб», який лежав «на самому краю могили XIX ст.»⁴⁵¹.

На соборному цвинтарі поховали і дружину протоієрея Є. М. Пучковського Марію Григорівну (1886 р.), нині надгробок з її могили знаходиться біля будинку Чернігівського колегіуму. Тут були поховані священники П. К. Карпинський (1887 р.), Т. А. Стефановський (1909 р.), В. С. Митькевич (1908 р.) з дружиною Євлампією Андріївною (1910 р.), протоієрей С. Т. Дорошенко (1883 р.), В. П. Кизимовський (1884 р.), з північно-західного боку Спаського собору — Г. П. Діаконов (1889 р.)⁴⁵².

Кафедральні священнослужителі, які склали один штат для Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, зокрема протоієреї, належали до вищого кліру чернігівського парафіяльного духовенства, були викладачами в Чернігівській духовній семінарії та духовних училищах, головами й членами різних церковних комітетів, братств, товариств, а головне — брали участь у дослідженні церковної історії краю, у тому числі й Борисоглібського собору. І хоча праці протоієреїв І. Платонова та О. Єфимова про чернігівські кафедральні собори, в основному, носили компілятивний та описовий характер, вони містили конкретні факти про ремонти, оздоблення Борисоглібського собору в XIX — на початку XX ст.

Протоієреї схвально відгукувалися про перебудови Борисоглібського собору в XIX ст., зроблені з метою пристосування храму до потреб богослужіння, та про настінний живопис як такий, що, вочевидь, відповідав їх смакам і уподобанням⁴⁵³.

Проте, у цей же час під впливом розвитку наукових знань, суспільно-політичної думки відбуваються значні зміни у сфері збереження та рестав-

⁴⁴⁹ Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли. С. 267–268.

⁴⁵⁰ Там само.

⁴⁵¹ Холостенко Н. В. Клад у Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 238.

⁴⁵² Ванжула О. Священнослужители Чернігівського Спасо-Преображенського собору XIX — початку XX ст. С. 257.

⁴⁵³ Платонов И. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1892. № 16. С. 677–678; Ефимов А. Н. Черниговские кафедральные соборы ... храмы XI века их прошлое и современное состояние. 1908. С. 43.

рації стародавніх пам'яток. Створюється система державних і громадських організацій, зокрема археологічні комісії, археологічні з'їзди, які почали практично займатися вивченням старожитностей, здійснюються спроби відновлення храмів у їх первісному вигляді, хоча, імовірно, й не зовсім науково обгрунтованому. Синод забороняє перебудови старовинних храмів без погодження, у тому числі, з археологічними комісіями. Тут слід згадати відкриття й розчистки окремих стародавніх мозаїк і фресок А. Праховим у Софійському соборі (1883–1884 рр.) та Кирилівській церкві (1881–1882 рр.) в Києві, в Успенському соборі Єлецького монастиря (1892 р.) у Чернігові; відбудови пам'яток часів Київської Русі: Успенського собору (1896–1900 рр.) у Володимирі (Волинська область), церкви Спаса на Берестові (1903–1904 рр.) у Києві, Василівської церкви (1908–1912 рр.) в Овручі. Увага до, як вважалося, візантійських пам'яток була викликана й офіційною доктриною про Росію — спадкоємицю Візантії, що стала особливо актуальною під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Виникає т. зв. псевдо-візантійський стиль в архітектурі та мистецтві.

Як би там не було, вчені, історики архітектури та мистецтва дійшли невтїшного висновку, що Борисоглібський собор XII ст. був значно перебудований, аж «до невпізаного вигляду». Про це зазначав професор П. Лашкарьов⁴⁵⁴, а особливо гостро — відомий дослідник стародавньої архітектури та мистецтва, професор Д. Айналов, якому перебудований Борисоглібський собор нагадував «видовжену споруду у вигляді будинку з фронтонами»⁴⁵⁵. Негативно про перебудови собору висловлювалися на початку ХХ ст. також В. Модзалевський і П. Савицький: «Реставрація 90-х років ХІХ ст. позбавила храм його українського вигляду, і, не повернувши візантійського, залишила пам'ятником великого несмаку епохи»⁴⁵⁶.

Борисоглібський собор перебудовували багато разів. Як вважав М. Холостенко, перші ремонти відбулися ще в ХІІ ст.⁴⁵⁷ Його відновлювали після монголо-татарської навали 1239 р. У ХVІІ ст., у першій та другій його половині, собор зазнав реконструкцій принаймні двічі: після перебудови в католицький костел та коли він набув характерних рис українського барокового храму за часів архієпископа Лазаря Барановича. Після перебудов середини ХІХ ст. Борисоглібський собор взагалі мав еkleктичний вигляд.

Однією з причин таких серйозних реконструкцій, імовірно, могли бути значні ушкодження Борисоглібського собору, які призвела, на думку М. Холостенка, пожежа під час монголо-татарського нападу, коли обвалилися соборні склепіння⁴⁵⁸. Друга причина — необхідність перебудови храму для здійснення богослужінь іншою конфесією та його, як не парадоксально,

⁴⁵⁴ Лашкарев П. А. Церкви Чернигова и Новгорода-Северского. *Труды XI-го Археологического съезда в Киеве 1899*. Москва: Тип-я Г. Лиснера и А. Гешеля, 1902. Т. 2. С. 153.

⁴⁵⁵ Айналов Д. В. Архитектура Черниговских храмов. *Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове*. Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1908. С. 172.

⁴⁵⁶ Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка. *Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячених 1300 річчю Чернігова*. Чернігів, 1992. С. 122.

⁴⁵⁷ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 207.

⁴⁵⁸ Там само. С. 208.

статус кафедрального собору, що теж спричиняло додаткові реконструкції. Це очевидно в порівнянні з близьким до нього Успенським собором Єлецького монастиря, первісні форми якого збереглися набагато краще, у тому числі до нашого часу вціліли в ньому значні фрагменти фрескового розпису XII ст. Порівняно менше зазнав реконструкцій і Спасо-Преображенський собор XI ст., який знаходиться поруч. З поміж трьох чернігівських соборних храмів XI—XII ст., які дійшли до нашого часу, Борисоглібський собор виявився найбільш перебудованим. Таким він і увійшов у XX ст. — добу великих катаклізмів, потрясінь і катастроф.

V. Доба катаклізмів, потрясінь та катастроф. Борисоглібський собор у 20-х — на початку 40-х років ХХ ст.

Після жовтневого перевороту 1917 р. та приходу до влади в Росії більшовиків, Борисоглібський собор, хоча й не одразу, спіткала така ж доля, як і тисячі інших церков, що були закриті як діючі храми, поруйновані або знищені, у кращому випадку — перетворені на сховища та склади.

22 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», в якому вслід за аналогічним декретом Раднаркому РСФРР від 23 січня 1918 р. зазначалося, що ніякі церковні та релігійні товариства не мають права володіти власністю. Усе майно існуючих в Україні церковних і релігійних товариств оголошувалося народним надбанням. Споруди та предмети, які призначалися виключно для богослужбових цілей, передаються, за особливими постановами місцевої влади або центральної державної влади, у безоплатне користування відповідних релігійних товариств⁴⁵⁹.

У 1919 р. згідно з цим декретом у Чернігові при кафедральному соборі була організована «соборна православна парафіяльна громада», якій були передані в користування з усім церковним майном Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори⁴⁶⁰. Це була місцева громада пануючої на той час православної російської Церкви, в якій у 1917 р. було відновлено патріаршество. У зв'язку з реєстрацією громади, у квітні 1919 р. була укладена:

«Опись Священныхъ предметовъ и вещей
Черниговскихъ Кафедральныхъ соборовъ.

А. Борисоглебский собор

Ценности изъ серебра.

№ 1. Серебряная рака со Св. Мощами.

2. Серебр. (без пробы) Царскія Врата.

3. Образъ Св. Николая Чудотворца въ серебр. раме.

4. Образъ Богоматери Репицкой въ серебр. шате.

5. Образъ Св. Николая Мирликійскаго въ серебр. шате.

6. Образъ Знаменія Курской Богоматери въ серебр. шате.

7. Икона складень въ серебр. шате.

8. Икона Ахтырской Богоматери въ серебр. ризе.

9. Антиминсь украшен. золотымъ шитьемъ.

10. Икона Казанской Богоматери въ серебр. ризе.

11. Икона Радости всехъ скорбящихъ въ серебр. ризе.

12. Две... (?) иконы Спасителя и Богоматери въ серебр. ризахъ передъ Царскими Вратами.

13. Такія же две иконы большаго размера для поклоненія передъ ними въ неделю Православія.

⁴⁵⁹ Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1941 рр. Збірник документів: У 2 т. Київ, 1959. Т. 1: 1917 – червень 1941 рр. С. 28–30.

⁴⁶⁰ ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 16–17 зв.

14. Двадцать иконъ в серебр. шатахъ.
15. Серебряныхъ лампадъ въ Соборе всехъ 170.
16. Серебр. позлащенныхъ потировъ для ежедневн. служенія 4 шт.
и для Архіерейскаго служен. 2 шт.
17. Крестовъ напрестольныхъ 10 шт.
18. Евангелій въ серебр. окладахъ и съ украшен. изъ серебра 10 шт.
19. Дискосовъ и звездиць 3 шт.
20. Лжиць 3 шт.
21. Копій 2 шт.
22. Проскомидійныхъ тарелочекъ 6 шт.
23. Сосудовъ для Теплоты 5 шт.
24. Дарохранительницъ 3 шт.
25. Кадильницъ 5 шт.
26. Рипидъ 2 шт.
27. Дикирій 1 шт.
Трикирій 1 шт.
28. Архіерейск. посоховъ 3 шт.
29. Панагій 3 шт.
30. Наперсныхъ крестовъ 1 шт.
31. Архіерейск. митрь для Св. Феодосія 8 шт.
Архіерейск. митрь для Богослуженія 7 шт.
32. Архіерейск. облаченій разноцветныхъ 22 шт.
33. Мантий архіерейск. 3 шт.
34. Облаченій разноцветъ. священническихъ 16 шт.
Облаченій діаконыхъ 7 шт.
35. Облаченій Престоловъ и жертвенниковъ 6 шт.
36. Покрываль для Престоловъ обоихъ Соборовъ 21 шт.
37. Покрываль на Мощи Св. Феодосія 40 шт.
38. Покрываль аналойныхъ для обоихъ Соборовъ 25 шт.
39. Покрываль для Св. Даровъ 103 шт.
40. Св. плащениць 2 шт.
41. Завесь для Царскихъ Врат обоихъ Соборовъ 9 шт.
42. Сосудовъ для водоосвященія 4 шт.
43. Сосудъ для освященія хлебовъ 1 шт.
44. Блюдь и умывальницъ металлическ. 5 шт.
45. Хоругви 3 шт.
46. Крестовъ выносныхъ 2 шт.
47. Облаченій Св. Феодосія въ особом шкапу 2 шт.
Там же священныя предметы въ Его же время употреблявшіеся.
48. Воинскихъ Знаменъ двенадцатаго года 18 шт.
Воинск. Знамя 1855 года 1 шт.
(все находятся в Спасо-Преображенском соборе).
49. Кунтушей для певчихъ сменъ зимнихъ 2 шт.
Летнихъ 1 шт.
50. Металлическихъ подсвечниковъ 10 шт.
51. Паникадиль 1 шт.
52. Ковровъ 15 шт.

Б. Пещера Св. Феодосія

№ 1. Одинъ металлич. гробъ 1 шт.

2. Серебр. лампадъ 20 шт.

3. Образовъ въ серебр. шатахъ 2 шт.

Вне соборной ограды на северо-западъ отъ соборныхъ храмовъ находится соборная колокольня о четырехъ ярусахъ, сооруженная в 1701 году; на ней находится одиннадцать колоколовъ:

- Большой колоколъ “Борисъ” весь 855 пудовъ.

- Весь колокола “Горовой” неизвестенъ.

- Третій колоколъ 110 пудовъ 31 фунтъ.

- Четвертый колоколъ безъ обозначенія веса.

- Пятый колоколъ весь 16 пудъ 36 фунтовъ.

- Шестой около пяти пудовъ веса.

- Седьмой три пуда.

- Восьмой полтора пуда.

- Девятый одинъ пудъ съ лишнимъ.

- Десятый 39½ фунтовъ.

- Одиннадцатый 22 фунта [Арк. 59 зв.].

Председатель Соборнаго приходского Совета (Соборной Общины)

Кафедральный протоіерей Александръ Ефимовъ.

Члены Совета, товарищъ Председателя (підписи)

Дополнительная опись: кн. № 2

№ вещи. Подробное описание каждой вещи. Время поступления.

Въ Борисоглебскомъ соборе

1) Икона складень: средняя Успения Пр. Богородицы съ одной стор. Архистратиг Михаил и св. ап. Петр; съ другой св. великомуч. Георгий Победон. и св. ап. Павел в серебр. золоч. ризахъ высота 16½ в, шир. 16½ в.

4 января 1918 г. пожертвована [нерозбірливо].

2) Икона складень: средняя Спаситель; боковыя с одн. стор. Распятіе, с другой Крещеніе Господа. Икона в серебр. ризе, на боковыхъ серебр. золоч. сиянія. Высота иконы 13 в, ширина 8 в.

3) Икона складень: средняя трехъ Святителей Вас. Вел., Григ. Бог и Иоанна Златоустаго; с бок. стор. Воскресеніе Христово; с другой Преображеніе. Все в серебр. сияніяхъ, средняя икона в сияніяхъ святыхъ выложена камнями. Высота 13 в. шир. 8 в.

4) Икона складень: средняя П. Богородицы; с боковой ... патр. Іакова, с другой первосв. Аарон. Средняя серебр. вызол. на боковыхъ изобр. Золоченныя сиянія. Высота 13 в. шир. 8.

5) ... архиерейское облачение ... цветами (?) серебр. парчи с крестами.

(Примітка праворуч: 11 13/ апр. 19 г. Зом (?)).

6) Блюдо серебряное чеканной работы для архіерейского служения. Весу 1 ф. 78 зол.

7) Умывальница серебряная для архіерейского служения. Весу 2 ф. 27 з.

8) Кадило серебряное. Весу зол. 80.

9) Панагія круглая серебряная с изобр. Воскресения Христова съ прос-тыми камнями (стразами). Весу 35 зол.

- 10) Панагия сереб. о 12 лучах съ изобр. Спасителя. Весу 55 зол.
- 11) Наперсный сереб. крест съ изображ. Распятия Господня, осыпанный камнями. Весу 18 зол.
- 12) Крест серебряный с коронкою с изображением Распятия Господа. Весу 17 зол.
- 13) Шесть сереб. чашечек для теплоты. Весу во всех 1 ф. 36 зол.
- 14) Двенадцать сереб. чашечек с ручками для теплоты весу 71 зол.
- 15) Бокал серебряный вызол. с подножием в виде ананаса для архиер. богослужения. Весу 95 зол.
- 16) Лжица продолговато овальная с ажурною сеткою. Весу в ней 7½ зол. (Примітка праворуч: 18 апр. 19 г.)
- 17) Евангелие мал. размера с сереб. вызолоч. наугольниками в дубовом футляре.
- 18) Крест серебряный вызолоченный 84 пробы.
- 19) Потир, дискос, звезда, лжица, копие, ковшик, две бронз. тарелочки.
- 20) Дароносица бронзовая и кадила медные.
- 21) Три медных подсвечника.
- 22) Риза белой серебряной парчи съ принадлеж. камнями к ней для священнослужения.
- 23) Требник в 2 ч.
- 24) Завеса церковная, ... на аналой (?), св. плащеница олеографическая и воздуха.
- 25) Риза... (?) с епитрахилью.
- 26) Триодь постная, требник и другие богос. книги (всех 6 кн.).
- 27) Пять малых литых лампадок и две хоругви без древок»⁴⁶¹.

Опис культових предметів, які знаходилися в Борисоглібському соборі та окремих у Спасо-Преображенському, їх коротка характеристика, а також дзвонів соборної дзвіниці містить цінну інформацію про склад, у тому числі, вартісного церковного начиння, оскільки незабаром вони будуть вилучені, розпорошені, а то й знищені. Серед них: мазепинські царські срібні ворота 1702 р., старовинні ікони та Євангелія в срібних шатах, дарохранильніці, потири — вклади відомих діячів козацької доби, срібна гробниця свт. Феодосія Углицького.

Так, 18 лютого 1921 р. у процесі загальнодержавної кампанії щодо відкриття та вилучення мощів святих, яка проводилася з метою викорінення їх шанування, був здійснений огляд останків свт. Феодосія Углицького лікарями, патологоанатомами, археологами⁴⁶². Мощі святителя без облачення виставили в етнографічному музеї, а 1922 р. відправили до Москви, у кінці 1920-х рр. — до Ленінграда. Срібна гробниця свт. Феодосія, яка, згідно з описом⁴⁶³, на початку червня 1921 р. знаходилася в Борисоглібському соборі, 31 жовтня 1921 р. за розпорядженням Чернігівського губвиконкому від

⁴⁶¹ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 59 зв., 62, 66.

⁴⁶² Вскрытие мощей Феодосия Черниговского. (Протокол осмотра врачебной комиссии). *Известия Черниговского Губернского Исполнительного Комитета*. 1921. 24 февраля. № 41/598. С. 2.

⁴⁶³ ДАЧО. Ф. Р-2867. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–4.

7 жовтня № 4713, «вагою 10 пуд. 19 ф., оцінена в 41 млн. 900 тис. крб.», була вилучена, зрахована в дохід казни й відіслана «до центру»⁴⁶⁴. Доля срібної гробниці свт. Феодосія Углицького на сьогоднішній день невідома.

Радянська влада вирішила скористатися масовим голодом у Поволжі та інших регіонах (1921–1923 рр.), спричиненим вилученням продовольства у населення, що співпало з посухою, повоєнною розрухою. Під гаслом «допомоги голодуючим» розпочалося вилучення із церков коштовностей з дорогоцінного металу та дорогоцінного каміння. У Чернігові кампанія з конфіскації церковних цінностей розпочалася в березні 1922 р.⁴⁶⁵ Так, зі Спасо-Преображенського собору забрали: «срібла всякого 6 пудів 33 фунта». Із Борисоглібського собору: два Євангелія в масивній срібній оправі, 4 чаші срібні, 2 хрести, анненський хрест, 73 лампади срібні, 33 шматки лому срібла, срібний глек для води, дарохранильницю та одну срібну ложку. Із крамниці (колишня єпархіальна): чаш срібних 20, тарілок срібних 54, дискосів 15, звіздич 18, лжиць 18, копіє 1, коробок срібних 2, 2 срібні ризи з камінням, 5 вінців, 2 ікони з футлярами, 23 срібних шийних образки і 2 каблучки, коробку срібла — лому, наперсний хрест, настільний хрест, малих посудів — 2, п'ять ковчегів, срібний личман з дорогоцінним камінням (рубіном)⁴⁶⁶.

На 5 травня 1922 р. з Борисоглібського собору вилучено: 1 пуд, 22 фунтів, 54 золотника срібла; зі Спасо-Преображенського собору: 6 пудів, 17 фунтів, 26 золотника срібла⁴⁶⁷. На 9 травня повідомлялося, що з Борисоглібського собору надійшло срібла вже 4 пуди, 18 фунтів, 34 золотника, «1 м. с алм. и ж.» (імовірно, одна митра з діамантами та перлинами), золота: 1 золотник, 72 долі. Зі Спасо-Преображенського собору: срібла 9 пудів, 15 фунтів, 95 золотників⁴⁶⁸ (Іл. 1). Усього на 20 травня 1922 р. із церков Чернігова конфісковано: срібла 35 пудів, 31 фунт, 03 золотника; золота 4 фунтів, 25 золотника, 58 долей⁴⁶⁹ (Іл. 2). Вилучення церковних цінностей продовжувалося й у наступні роки.

Із Борисоглібського собору Чернігівському губернському музею⁴⁷⁰ з початку кампанії до 9 травня 1922 р. було передано цінностей: 9 фунтів, 07 золотника⁴⁷¹.

Музейні працівники ще в 1920 р., писав В. Шугаєвський, працювали над описами речей художньо-історичного значення, які знаходилися в чернігів-

⁴⁶⁴ Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Державний архів Чернігівської області; [відповідальний редактор Р. Б. Воробей; упорядники: А. В. Морозова, Н. М. Полетун]. Чернігів, 2010. С. 312.

⁴⁶⁵ Блакитний М. Вилучення церковних цінностей радянською владою на Чернігівщині: кампанія 1922 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 40.

⁴⁶⁶ Помощь по Черниговщине. Что дают церкви Чернигова. *Красное знамя*. 1922. № 72. 2 апреля. С. 2.

⁴⁶⁷ Помощь по Черниговщине. *Красное знамя*. 1922. № 97. 5 мая. С. 2.

⁴⁶⁸ Помощь по Черниговщине. *Красное знамя*. 1922. № 104. 13 мая. С. 2.

⁴⁶⁹ Сводка о количестве изъятых церковных ценностей по Черниговской губернии (с начала кампании по 20 мая 1922 г.). *Красное знамя*. 1922. № 112. 23 мая. С. 2.

⁴⁷⁰ Скорочено – Губмузей, створений для керівництва музеями губернії на підставі рішення колегії відділу народної освіти Чернігівського губвиконкому від 20 травня 1919 р. у його складі.

⁴⁷¹ Помощь по Черниговщине. *Красное знамя*. 1922. № 104. 13 мая. С. 2.

ських Борисоглібському та Спасо-Преображенському соборах⁴⁷². При цьому музейникам довелося вести боротьбу за збереження та передавання церковних цінностей до чернігівських музеїв, чинити спротив рішенням губерньської комісії з вилучення цінних історичних предметів з музею, врятування їх від утилізації⁴⁷³. Втрутилася Всеукраїнська Академія наук, яка 8 квітня 1922 р. заявила протест голові Чернігівського губвиконкому з приводу відсторонення музейних працівників Губмузею від роботи та вилучення з музею раритетів доби Київської Русі, Євангелія Дуніна-Борковського⁴⁷⁴ тощо.

Помощь по Черниговщине.

Сведения

о поступивших в Губ. Приходо-Расходную Кассу Черниговского Губфинотдела ценностях, изъятых из церквей, синагог и др. молитвенных домов по гор. Чернигову.

С начала кампании по 9 мая 1922 г.

	Золота.			Серебра.			Драг. матер.
	ф.	з.	д.	п.	ф.	з.	
Борисоглебский собор	—	1	72	4	18	34	1 м. салм. и ж
Спасо-Преображ. собор	—	—	—	9	15	95	—
Екатер-Покровск. церковь	—	—	—	—	7	03	—
Воскресенская церковь	—	—	—	—	23	85	—
Вознесенская »	—	—	—	—	20	06	—
Ильинская »	—	—	—	—	7	48	—
Каголич. костела	—	—	—	—	8	15	—
1-й евр. синагоги.	—	—	—	—	8	78	—
2-й »	—	—	—	—	4	48	—
3-й »	—	—	—	—	3	45	—
5-й »	—	—	—	—	3	90	—
6-й »	—	—	—	—	8	36	—
7-й »	—	—	—	—	4	88	—
Николаевская церковь	—	—	—	2	21	15	—
Петропавловская »	—	—	—	—	4	41	—
Казанская церковь	—	—	—	—	4	56	—
Воздвиженская церковь	—	—	—	1	19	67	—
Пятницкая »	—	05	—	—	16	82	—
Троицкий монастырь	3	44	84	3	35	81	3 м. салм. и же
Елецкий монастырь	—	—	—	—	34	19	—
Всего	3	51	60	25	26	72	4 м. салм. и ж

СВЕДЕИЯ

Лл. 1. Відомості стосовно вилучення цінностей із церков м. Чернігова з початку кампанії і по 9 травня 1922 р. Газета «Красное знамя». 1922. № 104. 13 травня. С. 2.

⁴⁷² Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського (Хто був військовий товариш Юрій Касперович Дунин-Борковський). *Науковий збірник: Записки Українського наукового товариства*. Київ, 1929. С. 53.

⁴⁷³ Блакитний М. Вилучення церковних цінностей радянською владою на Чернігівщині: кампанія 1922 р. С. 43.

⁴⁷⁴ ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 116.

С в о д к а

о количестве изъятых церковных ценностей по Черниговской губернии (с начала кампании по 20 мая 1922 г.).

Уезды.	Золота.			Бриллиант.	Жемчуга.			Драг. мат.	Серебра.		
	ф.	з.	л.		ф.	з.	л.		п.	ф.	з.
г. Чернигов .	4	26	58	2 1/2 карат.	—	—	—	10 м. сал. и ж.	35	31	03
у. Черниговск.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	08	14
» Сосницкий	—	—	—	—	—	—	—	—	3	34	—
» Городнянск.	—	3	70	—	—	—	—	—	3	22	85
» Борзенский	—	4	60	—	—	—	—	—	9	07	30
» Конотопск.	—	4	66	—	—	—	—	—	6	20	49
» Глуховский	—	9	24	4 бр. 2 ам. в ср. опр.	1	нитка	3	барх. покр.	35	21	08
								шит. зол. и ж.			
» Кролевецк.	3	09	86	—	—	—	—	—	28	06	86
» Шостенск.	—	49	41	—	—	8	92	—	7	03	19
» Новгородс.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	21	85
» Нежинский	—	39	—	3 1/2 карат.	1	04	54	—	41	25	48
» Остерский	—	1	85	—	—	—	—	—	5	24	01
» Козелецкий	—	—	45	—	—	—	—	—	3	10	20
Всего .	8	53	55	6 карата	1	13	50	10 м. сал.	182	36	64

и отдельно 4 и одна и жем. и 3 барх.
брилл. и 2 ам. нитка. покр. ш. зол.
в сер. оправе. и жемчуг.

Предгубискома БЕНЧИН.

Гл. 2. Відомості про кількість вилучених церковних цінностей по Чернігівській губернії (з початку кампанії по 20 травня 1922 р.). — «Красное знамя». 1922. № 112. 23 травня. С. 2.

30 квітня 1922 р. представниками Чернігівського державного музею було взято на облік 12 цінних предметів старовини в Борисоглібському соборі⁴⁷⁵. Імовірно, серед них — 10 предметів, які будуть зазначені в акті від 24 березня 1924 р., зокрема мазепинські срібні ворота 1702 р.⁴⁷⁶

24 жовтня 1923 р. держмузеєм, окрім 12 цінних предметів, зареєстровані, за підписом завідувача музфондів при Чернігівському державному музеї В. Дроздова, такі пам'ятки старовини в Борисоглібському соборі:

«1. Стекланний крест с рельефным распятием. Фигуры матовые, обрамления стороны граненные. XIX в. (Размеры): 8 1/4 x 4 1/2 (вершков).

2/3. Фелонь и епитрахиль зеленого шелка с крупным рисунком с э... (?) просветами. XIX в.

4/8. Три ризы золотой парчи, протканые крупными светло-синими цветами; к ним две епитрахили. XVIII—XIX в.

9. Мозаичная икона Николая Чудотворца в рост с боковыми изображениями Богородицы и Спасителя, с надписью внизу: «Милосердному Богу в 25 лет царствов. Императора Николая I. Приношение дворянства Чернигов. губ.». XIX в. (Размеры): 15 x 9 3/4 (вершков).

10/11. Две иконы Феодосия Углицкого на холсте с крестом и посохом в руке. С надписью внизу. В багетной раме. (Размеры): около 4 x 2 аршина.

⁴⁷⁵ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 44.

⁴⁷⁶ ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 203—203 зв.

12. Антиминс Михаила Десницкого (чернігівський архієпископ у 1803–1818 рр. — *О. Т.*) с его подписью, с расписною серединою Положение во Гроб.

13. Крестик кипарисный в металлической оправе с изображ. распятия, крещения (часть крещения под слюдой). Размер крестика $2\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ (вершков) с подножием 6 (вершков).

14. Икона на доске Александра Невского с боковыми изображениями Христа и Богородицы в чеканной металлической ризе, с надписью “Мастеръ Гавріил Ів. Аниканкинъ 1860 года”. XIX в. (Размеры): $7\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{4}$.

15. Икона на доске сем отроков Эфесских с металлич. оправой. $7\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{4}$ в.

16. Икона на доске “Образ восхождения пророка Иліи”. В серебряной чеканной ризе, золоч. 84 пробы 1840 х годов. 7×6 в.»⁴⁷⁷.

24 березня 1924 р. із Борисоглібського собору було вилучено:

«1. Риз серебряных из икон 16 (шестнадцать).

2. Риз -//- 2 (две).

3. Лампад серебряных 26 (двадцать шесть).

4. Дарохранительница серебряная 1 (одна).

5. Три серебряные крышки с Евангелий.

6. Пять напрестольных крестов серебряных.

7. Две чаши серебряные.

8. Пять дисковов серебряных.

9. Четыре звезды.

10. Одна ложка серебряная.

11. Семь серебряных тарелок.

12. Два сосуда (?) для... (?).

13. Одно кадило.

14. Одна митра.

15. Две чарки серебряные.

16. Одно Евангелие»⁴⁷⁸.

Окрім цього, Губмузеєм взяті на облік і повинні йому бути передані за першою вимогою такі предмети:

«1. Серебряные Царские Врата 1702 года.

2. Серебряная риза на иконе Николая (імовірно, срібна шата ікони “Св. Миколай” XVII ст. — *О. Т.*).

3. -//- Всех Скорбящих (вочевидь, срібна шата ікони “Богородиця всіх скорботних радість”, яку купець Горбунов подарував у 1824 р. до Борисоглібського собору — *О. Т.*).

4. Серебряная на М. икона Богородицы 17 в.

5. Евангелие московской печати 17 в.

6. -//- 1657 (возможно, книга “Евангелие” 1657 р. — *О. Т.*).

7. -//- 1764.

8. Крест напрестольный серебряный 1648.

9. Серебряный архиерейский посох (Феодосия).

10. Серебряная дарохранительница 1776»⁴⁷⁹.

⁴⁷⁷ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Стр. 33. Арк. 44–44 зв.

⁴⁷⁸ ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 5. Стр. 11. Арк. 203–203 зв.

⁴⁷⁹ Там само.

Отже, працівники музею взяли на облік мазепинські срібні ворота 1702 р. з Борисоглібського собору, які влада повинна були передати музею за першою вимогою. Таким чином вони вціліли під час тотального вилучення та нищення предметів культового мистецтва. Відомо, що під час Другої світової війни царські срібні ворота були евакуйовані до м. Оренбург (нині Російська Федерація), а після війни їх повернули до Чернігівського історичного музею⁴⁸⁰.

В. Шугаєвський зазначав, що Чернігівський губмузей домігся одержати для чернігівських музеїв великої кількості предметів історично-художнього значення, вилучених із чернігівських церков⁴⁸¹. У 1928 р. В. Дроздов описав деякі предмети з Борисоглібського собору, що знаходилися у фондах Чернігівського державного музею: це Євангеліє 1644 р., надруковане у Вільно, що його надав до Благовіщенської церкви м. Чернігова в 1683 р. переяславський полковник Леонтій Полуботок, у срібній оправі, яке надійшло у фонди 17 травня 1922 р. із Борисоглібського собору⁴⁸²; архієрейський посох свт. Феодосія Углицького, срібний, золочений, надійшов до музею 22 червня 1926 р. з Борисоглібського собору⁴⁸³.

На сьогодні в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігаються принаймні три Євангелія у срібних оправах, які належали кафедральному Борисоглібському собору.

1701 р. генеральний писар Карп Мокрієвич з дружиною надали до Борисоглібського собору Євангеліє 1689 р., срібна оправа якого виконана в м. Аугсбурзі (Німеччина), за нього заплачено 1000 золотих⁴⁸⁴ (Іл. 3–4).

У цей час в Аугсбурзі були виготовлені на замовлення гетьмана Івана Мазепи срібні царські ворота іконостасу Борисоглібського собору, про що свідчить його герб на платівці в нижній частині та дата: 1702 р. Можливо, через цей збіг обставин і щоб не вказувати на жертводавця-«зрадника» І. Мазепу, в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии», слідом за О. Шафонським, зазначалося, що царські ворота були виготовлені зі срібного ідола, знайденого під час риття фундаменту під дзвіницю, а більше всього — на пожертви чернігівського полкового судді Карпа Мокрієвича, що буцімто і його герб знаходиться на платівці воріт з буквами К.М.⁴⁸⁵

Проте Г. Милорадович у 1890 р. спростував це твердження, вказавши, що на воротах знаходиться герб гетьмана Івана Мазепи з його монограмою⁴⁸⁶.

⁴⁸⁰ Травкіна О. І. Мазепина брама. Чернігів, 2018. С. 16.

⁴⁸¹ Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського. С. 55.

⁴⁸² Дроздов В. Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали* / Під редакцією М. Грушевського. [Київ]: Державне вид-во України, 1928. XII. Записки Української Академії Наук. Історична секція. Т. 23. С. 326.

⁴⁸³ Там само. С. 345.

⁴⁸⁴ Арендар Г. Срібні оклади Євангелій XVII–XIX століть із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Каталог. Київ: Вид-во «Київське товариство Купола», 2021. С. 116–121.

⁴⁸⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Кн. 4: Женские и закрытые монастыри. С. 101.

⁴⁸⁶ Милорадович Г. А. Описание черниговских соборов... С. 17.

*Лл. 3. Євангеліє. 1689 р. Срібна оправа. 1701 р. м. Аугсбург (Німеччина).
Внесок до кафедрального Борисоглібського собору генерального писаря Карпа Мокрієвича.
Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № Ал-185.*

*Лл. 4. Євангеліє. 1689 р. Срібна оправа. 1701 р. м. Аугсбург (Німеччина).
Внесок до кафедрального Борисоглібського собору генерального писаря Карпа Мокрієвича.
Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського.
Зворотній бік, внизу герб К. Мокрієвича. Інв. № Ал-185.*

Ще одне Євангеліє 1703 р., у срібній золоченій оправі, надав 1720 р. до кафедрального Борисоглібського собору чернігівський архієпископ Антоній Стаховський⁴⁸⁷ (Лл. 5–6). Євангеліє в срібній, карбованій оправі «в Святую обитель святых страстотерпец Бориса и Глеба катедры Черниговской» надав у XVIII ст. ієросхимонах Йосип Левицький⁴⁸⁸ (Лл. 7–8).

Три Євангелія надійшли до Чернігівського музею культів не з Борисоглібського собору, а з ризниці Троїцького собору, оскільки Борисоглібський кафедральний монастир, як зазначалося, закрили в 1786 р., а чернігівські архієреї переїхали до Троїцького монастиря, певно, узявши частину майна Борисоглібського собору, у тому числі й згадані Євангелія.

Срібну дарохранительницю Борисоглібського собору, вочевидь, ієромонаха Малуєвича XVIII ст., вагою більше 16 кг, музей отримав у 1933 р.⁴⁸⁹

Під час Української революції 1917–1921 рр. виникла Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), оформлення якої відбулося в жовтні 1921 р.: проголошено незалежність Української Церкви від керівництва інших помісних Церков, богослужбовою мовою оголошувалася українська.

⁴⁸⁷ Арендар Г. Срібні оклади Євангелій XVII–XIX століть із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. С. 138–139.

⁴⁸⁸ Там само. С. 224–225.

⁴⁸⁹ Блакитний М. Вилучення церковних цінностей радянською владою на Чернігівщині: кампанія 1922 р. С. 44.

Іл. 5. Євангеліє. 1703 р. Срібна оправа з емалевими вставками. Внесок до кафедрального Борисоглібського собору чернігівського архієпископа Антонія Стаховського. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № Ал-191.

Іл. 6. Євангеліє. 1703 р. Срібна оправа. Зворотній бік. Внесок до кафедрального Борисоглібського собору чернігівського архієпископа Антонія Стаховського. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № Ал-191.

Ще в травні 1921 р. була створена чернігівська громада УАПЦ, яка прагнула мати свій храм для проведення богослужінь⁴⁹⁰.

Попри спротив російської соборної православної громади, у вересні 1921 р. Борисоглібський собор був переданий українській православної парафії⁴⁹¹. Між двома громадами було також розділене майно колишнього єпархіального складу, який на той час розміщувався у крамниці та підвалах соборної дзвіниці, та інше майно⁴⁹². Під час перереєстрації та укладання договору з парафією УАПЦ у квітні 1923 р.⁴⁹³, був складений «Опис майна собору святих Бориса та Гліба в Чернігові»:

«1. Собор в ім'я Свв. Бориса та Гліба, кам'яний, збудований на початку XII століття.

2. Дзвіниця при соборі, кам'яна, з 14 дзвонами (у спільнім користуванні обох соборів).

⁴⁹⁰ Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках XX століття. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 117–118.

⁴⁹¹ Там само. С. 118; ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 10.

⁴⁹² Ванжула О. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 101.

⁴⁹³ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 2.

Лл. 7. Євангеліє. Середина XVIII ст. Срібна оправа. Внесок до кафедрального Борисоглібського собору ієросхимонаха Йосипа Левицького. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № Ал-126.

Лл. 8. Євангеліє. Середина XVIII ст. Срібна оправа. Внесок до кафедрального Борисоглібського собору ієросхимонаха Йосипа Левицького. Зворотній бік. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № Ал-126.

3. Кам'яний на два поверхи дім при дзвіниці (у спільнім користуванні обох соборів).
4. Будинок за для співанок півчої, кам'яний (у спільнім користуванні обох соборів).
5. Помешкання при паровім огріванню (дерев'яне) одно.
6. Будка шельовочна одна.
7. Кладова в кам'яній будівлі одна.
- В соборі:
8. Позолочений іконостас, краї якого споруджені з хрещатої решітки, образи мальовані на золотому тлі один.
9. Царські двері, срібні (на учоті) одні.
10. Образ Спасителя на горнім місцю один.
11. Копія образу Ріпицької Божої Матери одна.
12. Образ Курської Божої Матери один.
13. Образ Ахтирської Божої Матери один.
14. Образ св. Миколая в киоті (на учоті) один.
15. Мозаїчний образ св. Миколая (на учоті (?)) один.
16. Образів складнів сім.
17. Інчих образів різного розміру дев'яносто.
18. Антімінс вишитий (як образ) один.
19. Лямпад металювих двісті тридцять.

20. Дарохранительниця нова одна.
21. -//- старовинна (на учоте) одна.
22. Євангелії на престольні (три на учоте) шість.
(напис олівцем: 4 сребр. — *О. Т.*)
23. Хрести на престольні среб. чотири.
24. -//- (на учоте) сер. один.
25. Потір срібний один.
26. Потіри металеві три.
27. Діски і зіздиці срібні один пр.(?)
28. -//- металеві три.
29. Лжиця срібна одна.
30. -//- металевих п'ять.
31. Копій п'ять.
32. Проскомідні тарілки: срібні п'ять.
33. -//- металеві п'ять.
34. Сосудів на теплу воду: срібний один.
35. -//- металевих два.
36. Кадила металеві три.
37. Рипиди дві.
38. Посох св. Тодосія (на учоті) один.
39. Посох за для єпископа один.
40. Панагія єпископська одна.
41. Митри дві»⁴⁹⁴.

А ще підсвічники, корогви, меблі, чимало богослужбового одягу. В опису вказані предмети, які були в цей час взяті музеєм на облік. Як зазначалося, у березні 1924 р. із Борисоглібського собору було вилучено близько 80 срібних коштовностей⁴⁹⁵. Парафія УАПЦ Борисоглібського собору також передала Губархіву 28 липня 1923 р. соборний архів та частину книгозбірні, більше 200 примірників книжок, окрім богослужбових⁴⁹⁶.

Борисоглібський собор став кафедральним собором чернігівської єпархії УАПЦ, при якому діяв «катедральний причет у такому складі: єпископ, два панотці і два диякони»⁴⁹⁷. Популярності українській парафії та собору сприяв і соборний хор, який складався з хористів українського театру⁴⁹⁸. У цей час Борисоглібський собор продовжував функціонувати як теплий храм, опалювався голландськими печами, на відміну від Спасо-Преображенського, опалення якого було пошкоджене, зокрема — зруйнована котельня⁴⁹⁹.

⁴⁹⁴ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 45–46.

⁴⁹⁵ ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 203-203 зв.

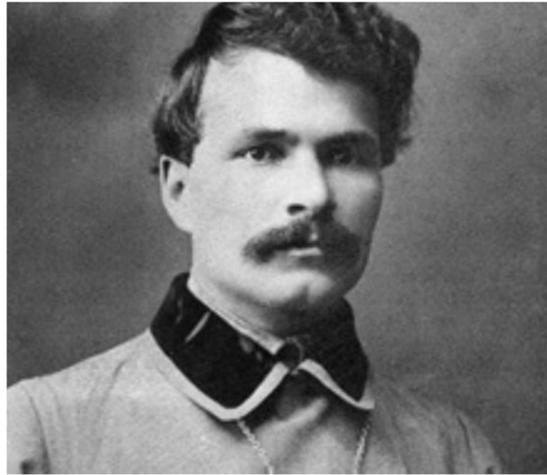
⁴⁹⁶ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 12, 42.

⁴⁹⁷ Глухенький А. Борисоглібський собор як кафедральний храм чернігівської єпархії Української автокефальної православної церкви у 20-х роках ХХ століття. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 5 (8). С. 181.

⁴⁹⁸ Там само. С. 182.

⁴⁹⁹ ДАЧО. Ф. Р-2867. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 5 зв.

Очоловав чернігівську єпископію УАПЦ архієпископ Іван Павловський (1922–1926 рр.), енергійний діяч, який прагнув зміцнити позиції української автокефальної Церкви на Чернігівщині⁵⁰⁰ (Іл. 9).

Іл. 9. Чернігівський архієпископ УАПЦ Іван Павловський (1922–1926 рр.).

У липні 1924 р. в Борисоглібському соборі був проведений Перший крайовий собор УАПЦ Чернігівщини, на якому обговорювалися питання створення нових парафій та підвищення освітнього рівня священників⁵⁰¹.

Проте радянська влада почала надавати підтримку обновленській (синодальній) т. зв. «Живій церкві», яка утворилася 1922 р. у результаті розколу православної російської Церкви й проголосила курс на угодовство з новою владою, співробітництво з Народним Комісаріатом Внутрішніх Справ (НКВС), органами безпеки. Звинувативши парафію УАПЦ в тому, що вона не ремонтувала Борисоглібський собор, губернський адмінвідділ вирішив розірвати з нею договір у листопаді 1924 р.⁵⁰², а на початку 1925 р. Борисоглібський собор був переданий обновленській синодальній громаді⁵⁰³. УАПЦ в користування була надана Миколаївська церква.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. радянська влада, більш-менш утвердившись, перейшла до масового закриття церков. Визначні стародавні храми, які мали історичне, наукове та мистецьке значення, вирішили об'єднати в заповідники, таким чином планувалося забезпечити їм державне утримання, музеєфікацію та охорону. Так, 1929 р. у Чернігові був утворений історико-культурний заповідник, до складу якого увійшли Спасо-Преображенський собор ХІ ст., Успенський собор Єлецького монастиря

⁵⁰⁰ Глухенький А. Архієпископ Іван Павловський як будівничий Української автокефальної православної церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 33.

⁵⁰¹ Глухенький А. Борисоглібський собор як кафедральний храм чернігівської єпархії Української автокефальної православної церкви у 20-х роках ХХ століття. С. 181–182.

⁵⁰² ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 24, 43.

⁵⁰³ Глухенький А. Діяльність синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 1925–1933 рр. *Карнабідівські читання: збірник наукових праць / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і Українського Т-ва охорони пам'яток історії та культури [редколегія: Ю. О. Соболев (голова) та ін.]*. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. Вип. 4. С. 87.

XII ст. і Троїцький собор XVII ст.⁵⁰⁴ Борисоглібський собор XII ст. не включили до складу заповідника, оскільки, можливо через значні перебудови, собор вважали не настільки цінною пам'яткою, щоб утримувати його на державному фінансуванні, яке, до того ж, було дуже обмеженим. На той час в ньому ще проводилися богослужіння.

Пізніше, у 1930 р. вчений охоронець заповідника І. Строкун пропонував включити Борисоглібський собор до складу заповідника, оскільки «ця пам'ятка знаходиться між кол. Спаським собором та прибудовою до Спаської дзвіниці, де улаштовується відділ історії Укр. Архітектури та антирелігійний відділ»⁵⁰⁵. Планувалося «заснувати на терені колишнього Спаського цвинтаря»⁵⁰⁶ музейний городок (Іл. 10). Для здійснення останнього потрібно прилучити до Заповідника і Борисоглібський собор (пам'ятка XII ст.). Борисоглібський собор треба прилучити в незайманому стані, так, як він є натепер, з усім внутрішнім устаткуванням та оздобленням. Йому буде надано

Іл. 10. Цвинтар біля Спасо-Преображенського собору. Світлина 1937 р.

⁵⁰⁴ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 461. Арк. 8.

⁵⁰⁵ Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 112; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1483. Арк. 71.

⁵⁰⁶ У 1938 р. цей цвинтар, – де були, як уже зазначалося, поховані переважно священнослужителі Спаського та Борисоглібського соборів, – директор Чернігівського обласного музею та заповідника А. Датчук пропонував знищити: «неприбрані до сих пір із парка біля соборів напівзруйновані могили, серед яких є могила відомого жандармського генерала Рудова» тощо (ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 4. Спр. 1270. Арк. 59). М. П. Рудов – генерал-майор, начальник Чернігівського губернського жандармського управління, похований поблизу могили протоієрея Є. Пучковського (Блакитний М. Офіцери колишньої російської імператорської армії, поховані в Чернігові (1900–1918 рр.). *Сіверянський літопис*. 2011. № 3. С. 71). Цвинтар остаточно був ліквідований після Другої світової війни.

вигляд монографічного антирелігійного відділу — церкви. Відповідна антирелігійна форма роботи, застосована на монографічних матеріалах церкви, буде правити за найактивнішу методу в антирелігійній роботі»⁵⁰⁷. У плані роботи заповідника на 1932 р. І. Строкун зазначав: «6. Утворивши у кол. Борисо-Глібівському соборі монографічний музей з відповідним релігійним написом та оформленням всього майна і ритуального приладдя церкви. Улаштувати відповідне розставлення манекенів церковного причту (попа, диякона, дяка). 7. Улаштувати антирелігійний куточок»⁵⁰⁸.

Перед цим, у 1930 р. І. Строкун зауважував: «Натепер зазначена пам'ятка знаходиться в занедбаному стані. Піп (синодальник) Колосков, що користується з неї, не в змозі підтримувати її в задовільному стані. Відвідує цей собор 5–10 осіб, переважно старе жіноцтво з колишніх людей. Піп Колосков багацько майна цього собору перекирав»⁵⁰⁹.

Почався тиск на релігійну громаду та священників (які ще деякий час чинили опір) з метою закриття Борисоглібського собору як діючого храму⁵¹⁰.

У цей час припинила функціонування соборна дзвіниця, на якій висіло 14 дзвонів. У результаті вилучення культового майна на потреби індустріалізації країни, дзвони були зняті й відправлені на утилізацію. 30 січня 1930 р., незважаючи на протести музейних працівників, які вказували на велику історичну та художню цінність дзвонів, насамперед відстоювали найбільший дзвін «Борис» або т. зв. «Потьомкінський» майстра І. Коробкіна (1772 р.), його було скинуто з дзвіниці. Від падіння дзвін розбився на три частини — головку та майже дві половинки шатра. Обидві половинки лежали орнаментом до землі. Рудметалторгу було запропоновано відтягти ці частини, щоб не розбити їх під час скидання наступного дзвона. 1 лютого після цілоденних зусиль вдалося відтягти голівку та одну з половинок. Другу так і не змогли зрушити з місця. О 15.30 скинуто другий великий дзвін (1773 р.). Він впав на край частини дзвону «Борис» і розбив її на чотири частки. Опісля усі рештки дзвонів доставили на склад Рудметалторгу⁵¹¹. Існують відомості, що фрагменти дзвону «Борис» — «медальйон» і «серце» — до Другої світової війни зберігалися в Чернігівському історичному музеї. Таким чином, усі 14 дзвонів, включаючи дзвін «Борис», загальною

⁵⁰⁷ Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності. С. 112; ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1483. Арк. 71.

⁵⁰⁸ Ванжула О. «Стати вогнем для спалювання старого світогляду» (До історії Чернігівського історико-культурного заповідника 1929–1933 рр.). *Карнабідівські читання: збірник наукових праць* / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Т-ва охорони пам'яток історії та культури [редколегія: Ю. О. Соболев (голова) та ін.]. Чернігів: Десна Поліграф, 2021. Вип. 5. С. 163; ДАЧО. Ф. Р-730. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 13–17.

⁵⁰⁹ Там само.

⁵¹⁰ Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 64–65.

⁵¹¹ Качан Р. Доля церковних дзвонів Чернігівщини (кінець 20-х початок 30-х років ХХ ст.). *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Матеріали наукової конференції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»*. Чернігів: Нова хвиля, 2002. С. 54.

вагою 1214 пудів 27 фунтів були вилучені з дзвіниці й передані Рудметалторгу⁵¹².

У березні 1933 р. Борисоглібський собор оглянула комісія в складі представників Чернігівської міської ради та вченого охоронця заповідника І. Строкуня й виявила з зовнішнього боку стіни собору багато тріщин. Комісія зазначила, що необхідно терміново розробити проект реставрації собору та, у зв'язку із загрозою руйнації його стіни, припинити доступ до храму відвідувачів⁵¹³. Представники громади звернулися до відділу культів Чернігівської міської ради із заявою про те, що через малочисельність і «матеріальну бідність» вони не в змозі утримувати храм, зробити невідкладний ремонт, і просили відділ культів прийняти культове майно собору⁵¹⁴. У липні 1933 р. Чернігівський обласний оргкомітет підтримав рішення міської ради про закриття Борисоглібського собору; міськрада обіцяла використати його «під культурну установу»⁵¹⁵. 13 вересня 1933 р. президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету затвердила постанову про закриття Борисоглібського собору⁵¹⁶.

Попри обіцянки влади використати Борисоглібський собор під «культурну установу», у 1934 р. Чернігівською міськрадою він був переданий під склад сушених овочів чернігівського «Засолзаводу»⁵¹⁷, а в червні 1938 р. — «Табакторгу» та «Держдрукарні»⁵¹⁸. Відтак будівля Борисоглібського собору «упродовж чотирьох років» використовувалася «під бази та склади різних торгових і збутових організацій» — Борисоглібський собор піддавався руйнуванню, необхідний зовнішній та внутрішній ремонт храму не проводився⁵¹⁹. Директор Чернігівського обласного музею та заповідника А. Датчук писав, що прилегла до соборів територія являє собою проїжджий двір, оскільки тут прокладена головна дорога до Цукротресту та Спиртотресту. Непривабливо виглядав і «житловий будинок біля соборної дзвіниці з двором біля нього, який нічим не відгороджений від парку та навколишнього собору і гірлянди білизни для просушування, матраци, що провітрюються і всілякий хлам доповнюють картину занедбаності парку»⁵²⁰.

Дирекція Чернігівського обласного краєзнавчого музею та заповідника (директор музею виконував обов'язки і директора Чернігівського державного історико-культурного заповідника) неодноразово зверталася до Чернігівського облвиконкому, Чернігівського обкому КП(б)У, Нарсуду та інші інстанції щодо звільнення Борисоглібського собору від складів господарчих організацій⁵²¹. Так, у серпні 1938 р. директор Чернігівського обласного му-

⁵¹² ДАЧО. Ф. Р-67. Спр. 487. Арк. 64.

⁵¹³ Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років ХХ століття. С. 64; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 93. Арк. 2.

⁵¹⁴ Там само; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 93. Арк. 5.

⁵¹⁵ Там само; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 93. Арк. 7, 9.

⁵¹⁶ Там само; ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 93. Арк. 1.

⁵¹⁷ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 4. Спр. 1270. Арк. 11.

⁵¹⁸ Глухенький А. Борисоглібський собор м. Чернігова у 1930-х – 1940-х роках. *Карнабідівські читання: збірник наукових праць*. 2021. Вип. 5. С. 176; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 19.

⁵¹⁹ Там само; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 21.

⁵²⁰ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 4. Спр. 1270. Арк. 58.

⁵²¹ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 4. Спр. 1270. Арк. 11.

зею та заповідника А. Датчук писав у культвідділ Чернігівського обкому КП (б)У, що «розташований недалеко від Спаського собору так званий Борисоглібський собор, який також є цінним пам'ятником архітектури початку ХІІ ст., також упродовж декількох років зайнятий за розпорядженням міськради складами сушених овочів і «союзтабакторгу», які експлуатуючи приміщення цього собору, зовсім не турбуються про проведення найбільш необхідного зовнішнього ремонту, за відсутності якого будівля Борисоглібського собору місцями починає руйнуватися. Між тим, ця будівля цінна, насамперед тим, як пам'ятник початку ХІІ ст., що зберігся, є світлим і сухим приміщенням, досить прийнятним для зберігання у ньому багатих колекцій фондів чернігівського музею, який і на сьогоднішній день за нестачею своїх приміщень змушений зберігати свої багатства у тісних темних і вологих напівпідвальних приміщеннях музею»⁵²². Директор вимагав звільнення Борисоглібського собору від складу «Союзтабакторгу», проведення капітального зовнішнього ремонту собору за рахунок чернігівського «Засолзаводу» і «Союзтабакторгу» та передачі його Чернігівському державному музею для зберігання в ньому багатих колекцій музею⁵²³. Врешті-решт, у 1939 р. прокуратура та Раднарком УРСР зобов'язали Чернігівський облвиконком і міську раду звільнити Борисоглібський собор від складів і баз збутових організацій та передати облуправлінню у справах мистецтв⁵²⁴.

Адміністрація музею ще з 1935 р. пропонувала відкрити в Борисоглібському соборі Чернігівський антирелігійний музей. Приміщення Борисоглібського собору вважалось досить світлим, сухим і теплим⁵²⁵. У 1938 р. директор музею та заповідника А. Датчук писав, що антирелігійний музей повинен мати окремий бюджет, а обласний музей готовий виділити зі своїх фондів до 40% необхідних експонатів⁵²⁶. Вочевидь, на середину 1940 р. антирелігійний музей ще не був створений, оскільки у цей час пропонувалося, щоб він став філіалом історичного музею. Виконувач обов'язків директора Чернігівського державного історичного музею А. Левенко доводив, що антирелігійний музей повинен бути самостійною організацією; було підготовлено проєкт кошторису на утримання музею в розмірі 132 932 крб.⁵²⁷ А. Левенко вважав, що антирелігійному музею необхідно буде докуповувати експонати, оскільки історичний музей мав невелику кількість таких експонатів, що знаходилися в експозиції, а також культові речі у фондах. Проте експонування культових речей в антирелігійному музеї, вважав Левенко, перетворило б його у непотрібну державі виставку культових речей, яка б нагадувала церкву в буквальному значенні слова⁵²⁸.

⁵²² ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 4. Спр. 1270. Арк. 58.

⁵²³ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 4. Спр. 1270. Арк. 60.

⁵²⁴ Глухенький А. Борисоглібський собор м. Чернігова у 1930-х – 1940-х роках. С. 176–177; Сергеева С. Історія будинку Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1919–2022 рр.). *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Чернігів, 2025. Вип. 23. С. 144.

⁵²⁵ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 4. Спр. 1270. Арк. 11.

⁵²⁶ Там само.

⁵²⁷ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 5. Спр. 122. Арк. 37.

⁵²⁸ Там само. Арк. 37 зв.

А. Левенко вважав також недоцільним створення антирелігійного музею на базі Чернігівського державного заповідника, оскільки музею перейдуть усі функції заповідника, а це потягне за собою збільшення фінансування музею, до того ж на це потрібен дозвіл уряду⁵²⁹. Він зазначав, що приміщення Борисоглібського собору лише найслабшою мірою може бути пристосоване під антирелігійний музей, і то після проведення в ньому повного капітального ремонту на суму 40 000 крб.⁵³⁰

Із проекту кошторису на утримання антирелігійного музею дізнаємося, що на той час Борисоглібський собор опалювався п'ятьма голландськими печами⁵³¹, що забезпечувало храму сухість і теплоту, тому, вочевидь, в ньому й розмістили склад сушених овочів і тютюну. Імовірно, проєкт антирелігійного музею в Борисоглібському соборі не встигли реалізувати, оскільки через рік почалася німецько-радянська війна.

У роки Другої світової війни Борисоглібський собор зазнав значних руйнувань. Напевне, під час масового, жакливого бомбардування Чернігова 23—25 серпня 1941 р. одна з бомб влучила у притвор-ротонду собору, пробила його склепіння та дуже пошкодила загальну структуру споруди: як зазначав М. Холостенко, утворилися тріщини на всіх перемичках вікон усіх граней (Іл. 11). Однак ці руйнування підлягають ремонту, відтак за своєчасно прийнятих заходів, вважав дослідник у 1947 р., не викликають необхідності в розбиранні цієї прибудови⁵³². Проте, у зв'язку з реставрацією у піс-

Іл. 11. Руйнування притвору-ротонди Борисоглібського собору під час Другої світової війни. АУДНДПІ. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 13.

⁵²⁹ ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 5. Спр. 122. Арк. 38 зв.

⁵³⁰ Там само.

⁵³¹ Там само. Арк. 40 зв.

⁵³² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 68.

лявоєнний час Борисоглібського собору у формах XII ст., було прийнято рішення розібрати притвор-ротонду, яку М. Холостенко, як зазначалося, називав дуже цікавим пам'ятником архітектури України XVII ст.⁵³³ Вочевидь, у результаті влучання бомби трапилася пожежа, під час якої вигоріли дерев'яні конструкції та покрівля Борисоглібського собору. Про те, що собор погорів, зазначалося в «Списку церков та молитовних будинків м. Чернігів» часів німецької окупації, укладеному міською управою: «Борисоглібський собор був зайнятий під склеп. Погорів»⁵³⁴.

Руйнування Борисоглібський собор міг отримати і у вересні 1943 р., під час оборони німецьких формувань та наступу радянських військ⁵³⁵. Існують відомості, що в результаті руйнації та пожежі Борисоглібського собору в ньому загинуло близько 2,5 тисяч ікон, інших культових предметів, які зберігалися там разом з етнографічними матеріалами, однак джерело цієї інформації, на жаль, не вказано⁵³⁶.

⁵³³ Там само.

⁵³⁴ ДАЧО. Ф. Р-3004. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 10.

⁵³⁵ Леп'явко С. Чернігівські храми під час війни (за німецькими світлинами). *Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу. Матеріали науково-практичної конференції*. Чернігів, 2013. С. 35.

⁵³⁶ Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Придесенні. *Сіверянський літопис*. 1997. № 6. С. 55.

VI. Борисоглібський собор за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка

Після значних руйнувань під час Другої світової війни, у 1950-ті рр. Борисоглібський собор був відбудований у формах XII ст. за проектом архітектора М. Холостенка. Реставраційним роботам передували обміри та дослідження собору, а також навколишньої території, на якій були виявлені прибудови храму та споруди, що передували його будівництву, а також ті, що могли входити до складу ансамблю пам'ятки.

Дослідження розпочалися в 1947 р. і тривали паралельно з відновленням Борисоглібського собору, до якого фактично приступили в 1952 р.⁵³⁷ і яке було завершено підписанням акту державного приймання робіт 29 грудня 1961 р.⁵³⁸

16—17 червня 1945 р. комісія у складі начальника Головного управління з питань охорони та реставрації пам'яток архітектури Комітету у справах архітектури при РНК СРСР архітектора М. Рзянина, члена-кореспондента Академії архітектури СРСР професора Д. Сухова, начальника відділу реставрації Головного управління архітектури П. Барановського, начальника державної інспекції Головного управління архітектури М. Цапенка, начальника відділу охорони пам'яток управління у справах архітектури при РНК УРСР архітектора І. Ігнаткіна й за участю головного архітектора міста Чернігова П. Букловського провела обстеження чернігівських пам'яток архітектури, які знаходилися під державною охороною. Зокрема, стосовно Борисоглібського собору комісія зазначила, що собор дуже потерпів під час бомбардувань Чернігова й знаходиться в аварійному стані (Іл. 1). Пам'ятка вигоріла, зовсім не має даху, верхній карниз споруди в багатьох місцях зруйнований, тиньк осипався, оголивши стародавнє мурування, яке в багатьох місцях ушкоджене уламками бомб, а також руйнується від атмосферних опадів. Двері та вікна відсутні. Комісія у якості невідкладних заходів стосовно збереження пам'ятки вважала за потрібне до осені 1945 р. пробити отвори у зовнішніх стінах на рівні пазухів склепінь для спускання води, з облаштуванням внутрішніх і випускних лотків. Отвори першого поверху закласти цегляним муруванням на глиняному розчині. Провести очищення від сміття в приміщенні собору, а також навколо стін собору з вимощенням для стоку води. У плані відновлювальних робіт на 1946 р. передбачалося влаштування чотирихилого даху з розібранням більш пізніх фронтонів (за проектом відділу охорони пам'яток управління у справах архітектури при Раді Народних Комісарів УРСР)⁵³⁹ (Іл. 2).

За дорученням відділу охорони пам'яток Управління у справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР, у 1947–1949 рр. творчими проектними майстернями треста «Будмонумент» проводилися роботи щодо

⁵³⁷ Акти приймання виконаних робіт 1952–1959 рр. *Комплект документів з реставрації Борисоглібського собору, 50–70-ті роки ХХ ст.* Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд. Інв. № КН-1834/28. ДФ-1179. Арк. 1.

⁵³⁸ ДАЧО. Ф. Р-1046. Оп. 1. Спр. 374. Арк. 2.

⁵³⁹ ДАЧО. Ф. Р-1046. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.

*Іл. 1. Руїнування Борисоглібського собору під час Другої світової війни.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/58 Ф-І-7.*

*Іл. 2. Руїнування Борисоглібського собору під час Другої світової війни. Південний фасад.
Східна частина. АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 9.*

обмірів Борисоглібського собору та дослідження храму з метою обстеження існуючих частин і виявлення в ньому первісних форм і наступних перебудов⁵⁴⁰. Архітектор М. Холостенко був науковим керівником бригади треста, що здійснювала обстеження, автором звітів та проєктів реставраційно-реконструкційних робіт⁵⁴¹.

Були досліджені зовнішні архітектурні елементи храму: пілястри, карнизи, вікна, портали, склепіння й перекриття, центральна баня з куполом, всередині собору — його внутрішня архітектура, а також проведені розвідувальні роботи стосовно виявлення стародавніх абсид пам'ятки⁵⁴² (Іл. 3).

Іл. 3. Руїнування Борисоглібського собору під час Другої світової війни. Північний фасад. Центральна частина. АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 5. 1947 р.

⁵⁴⁰ Остапенко М. А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. З матеріалів Архітектурної ради Управління в справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР. *Архітектурні пам'ятки*. Київ: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1950. С. 64.

⁵⁴¹ Архів М. В. Холостенка. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові та супутні документи. 1948–1950 рр. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/35. Арк. 81.

⁵⁴² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/36. Арк. 1.

Паралельно з цим у 1948 р. почали готувати проєкт реставрації Борисоглібського собору у формах, близьких до перебудов, в яких він зберігся до Другої світової війни⁵⁴³.

Під час архітектурно-археологічного обстеження Борисоглібського собору встановлено, що його центральна частина збереглася в первісному вигляді, східна — абсида — мурована в XIX ст., західний восьмигранний притвор прибудований у XVII ст.

Дослідження собору засвідчили, що баня з куполом, попружні арки, пілони — первісні. Збереглися стародавні стіни собору до карнизів, окрім східної частини храму, у деяких місцях й нижні частини закомар з основами вікон: центральна закомара західного фасаду із залишками трьох вікон, у закомарі північного прясла цього фасаду залишки одного вікна (або ніші)⁵⁴⁴ (Іл. 4). Усі стародавні частини собору складені з плінфи світло-жовтого кольору різного сортаменту як прямокутної, так і лекальної, розмірами 32х28х4,0–4,5 см; 31х27х4,5 см; 29х26х4,0–4,5 см на вапняно-цементовому розчині. Цегляне мурування Борисоглібського собору рівношарове, з односторонньою верхньою підрізкою швів. Цегла має рельєфні тавра на бічних сторонах та знаки на постелі у вигляді букв, князівських тризубців і різноманітних півовальних, вигнутих, перехресних ліній. Дослідивши систему використання таврованої цегли, М. Холостенко висловив думку, що, можливо, у залежності від типу тавр та знаків на плінфі, найбільш відповідальні частини споруди виконувалися основними майстрами, а мурування стін — рядовими⁵⁴⁵ (Іл. 5).

Первісний зовнішній архітектурний декор Борисоглібського собору не зберігся. Вікна, портали також зазнали змін: одні були закладені, інші розтесані. Під час обстеження виявлені стародавні архітектурні елементи храму: за допомогою шурфів (закладених вздовж зовнішнього периметра споруди) і зондажів встановлено, що собор мав двоступінчасті кутові пілястри, другий уступ яких був зрубаний у XVII ст.; на місці існуючих пілястр на фасадах знаходилися пілястри з півколони, які відповідали внутрішньому членуванню собору. Півколони також були зрубані в XVII ст. Їх нижні частини виявлено на південному, західному та північному фасадах. Коли їх знищували, рівень землі навколо храму вже значно піднявся. Тому залишки півколон виявили, заклавши розкопи, на глибині приблизно півметра від поверхні землі. На цій глибині діаметр півколон становив 83–85 см. Складені вони зі спеціальної лекальної плінфи⁵⁴⁶ (Іл. 6).

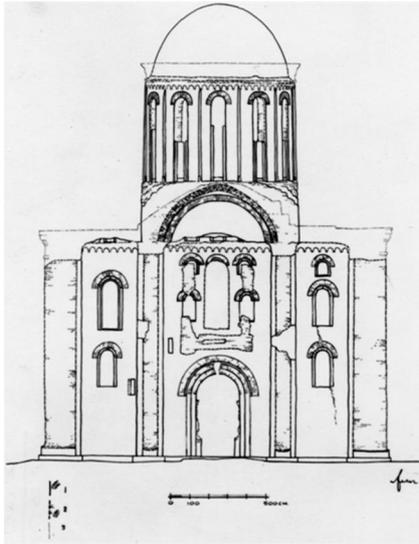
Зондаж існуючого карнизу, який увінчував собор, виявив залишки стародавнього арочного фриза, що проходив нижче закомар і оперізував півден-

⁵⁴³ Борисоглібський собор. Кресленики до проєкту реставрації 1947–1952 рр. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Документальний фонд. Інв. № КН-456/80. Арк. 1, 2, 4, 5.

⁵⁴⁴ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 191; Міхеєнко К. Домонгольські храми Чернігова. *Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 127.

⁵⁴⁵ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 192–193.

⁵⁴⁶ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 7.

Іл. 4. Борисоглібський собор. Західний фасад. Стародавні частини. – Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 2.

Іл. 5. Тавра та знаки на плінфі Борисоглібського собору. – Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 5.

ний, західний та північний фасади. Арочний карниз був зрубаний врівень зі стіною, але оскільки він викладений з лекальної цегли, глибоко зануреної в мурування, ці заглиблені його частини збереглися. Аналогічний арочний карниз, трохи менший за розмірами, оздоблював і баню собору⁵⁴⁷ (Іл. 7).

Іл. 6. Нижня частина півоколони з цоколем, виявлена на південному фасаді. АУДНДПІ. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 28. 1947 р.

Борисоглібський собор мав три портали: центральний — західний, бічні: північний та південний.

Дослідження центрального portalу засвідчили, що він був виразно перспективний, чотиріступінчастий, акцентував головний вхід до храму (Іл. 8). Знайдена закладена в мурування зрублена шиферна плита товщиною 5–6 см, яка слугувала перемичкою для отвору portalу. Під час обстеження цегляного порогу на глибині 2,2–2,25 м виявлений кутовий камінь розміром 40x60 см з вапняку із різьбленим зображенням крилатого звіра зі зміїним хвостом та птаха (за версією М. Холостенка — кутовий камінь portalу)⁵⁴⁸ (Іл. 9).

⁵⁴⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 8–10.

⁵⁴⁸ Там само. Арк. 16; Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198.

*Лл. 7. Баня з куполом. Зондаж збитого арочного карнизу.
АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 25.*

*Лл. 8. Дослідження західного порталу.
АУДНДП.
Борисоглібський собор у Чернігові.
Світлина № 53.*

*Лл. 9. Розкоп біля порогу західного порталу.
Виявлення кутового каменю. АУДНДП.
Борисоглібський собор у Чернігові.
Світлина № 59.*

У результаті дослідження північного порталу встановлено, що він був двоступінчастий, закладений, як вважав М. Холостенко, цеглою XIII ст. на міцному цем'янковому розчині⁵⁴⁹ (Лл. 10).

⁵⁴⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 18.

Південний портал виявився триступінчастим. Він також був закладений (Лл. 11). У цегляній закладці виявлені вісім фрагментів різьблених деталей з вапняка, залитих вапняним розчином із цем'яною великої міцності й ретельно розклинених у муруванні уламками цегли та пірофілітових плит. Як зазначав дослідник, різьблені деталі довелося буквально витягувати із суцільної, перетвореної в монумент закладки отвору. При чому розчин був настільки міцний, що сколювання під час вирубування йшло по цеглі, але ніяк не по розчину. Дослідження показало, що перед тим як потрапити в закладку, різьблені деталі пролежали, вочевидь, деякий час на землі, були забруднені пилом і піском (фрагмент № 4). Про це свідчив і культурний шар, який встиг утворитися за цей час навколо порогу portalу. М. Холостенко вважає, що виявлені різьблені деталі — це дві капітелі з парними звірами, які увінчували півколони на фасадах Борисоглібського собору⁵⁵⁰.

Лл. 10. Замурований північний портал.
АУДНДП. Борисоглібський собор
у Чернігові. Світлина № 41. 1947 р.

Лл. 11. Замурований південний портал.
АУДНДП. Борисоглібський собор
у Чернігові. Світлина № 21. 1947 р.

На думку М. Холостенка, півколони були збиті під час перебудови собору в костел у 20—30-ті рр. XVII ст.⁵⁵¹ Капітелі (які, за версією дослідника, завершували півколони) також, вочевидь, були збиті, розколоті й використані як забутовка цегляного мурування південного portalу Борисоглібського собору задля його укріплення. Portal був серйозно ушкоджений під час розтесування великих вікон католиками-домініканцями. Щоб витягти всі різьблені фрагменти в його закладці, будівельники спочатку змушені були

⁵⁵⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 20–21.

⁵⁵¹ Там само. Арк. 24.

укріпити портал. Відновили вибиті частини склепінь portalу, паралельно ним додатково зробили розвантажувальні арки, пробиті великі вікна заклали в нижній частині на висоту 2,0 м⁵⁵². Після укріплення portalу витягнули ще шість різьблених фрагментів.

Отже, оформлення порталів Борисоглібського собору було різне: західний виявився чотиріступінчастим, північний — двоступінчастим, південний — триступінчастим. Отвори порталів — прямокутні, перекривалися пірофілітовими плитами, зверху них йшла закладка тимпанів горизонтальними рядами, перекладена в XIII ст.⁵⁵³ Як вважав М. Холостенко, найбільш складними є західний та південний портали, оскільки західний був головним входом, а південний — князівським. Дослідник, посилаючись на матеріали Н. Кондакова, зазначав, що «південний вхід слугував для входу князів у храм, якщо не йшли через хори, то заходили через нього і проходили в правий приділ, де слухали службу»⁵⁵⁴.

Були проведені дослідження віконних отворів та ніш собору: зроблені зондажі на всіх перемичках вікон, навколо них і ніш. Над порталом західного фасаду знаходилися дві двоступінчасті ніші з залишками фрескового розпису, нижні частини яких були перерізані карнизом першого ярусу восьмигранного притвору XVII ст. Над ними виявлені три декоративні ніші⁵⁵⁵.

У південному пряслі західного фасаду верхнє вікно було закладене, і там знаходилося зображення свт. Феодосія Углицького (Іл. 12). У північному пряслі цього ж фасаду верхній отвір був більший, ніж аналогічне вікно на південному пряслі. Цей отвір також був закладений і там знаходилося зображення свв. Бориса і Гліба (Іл. 13). Розкриття його закладки з боку хор відкрило стародавній дверний отвір із залізними дверима (Іл. 14), як вважав М. Холостенко — XVI ст. На укосах отвору дверей під шаром тиньку XVII ст. збереглося фрескове зображення «розквітлого хреста» з розвиненим орнаментальним низом — пророслими пагінцями, які зиваються догори, що свідчило про пишне живописно-декоративне оформлення цього входу⁵⁵⁶ (Іл. 15–16). На думку дослідника, таке оздоблення дверей вказувало на те, що цей вхід міг призначатися для потреб князя й вів у князівські приміщення⁵⁵⁷. На стародавньому тиньку виявлені також численні написи поминального змісту, деякі з них датовані: найбільш пізня дата цих написів — 1620–1625 рр.⁵⁵⁸ (Іл. 17–18).

На північному та південному фасадах первісна форма вікон встановлена обстеженням тих, які збереглися або були закладені між великими, готичної

⁵⁵² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор ... Дослідження 1947 р. Арк. 21.

⁵⁵³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 8; Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

⁵⁵⁴ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 26.

⁵⁵⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 7–8.

⁵⁵⁶ Там само. Арк. 8.

⁵⁵⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/36. Арк. 7.

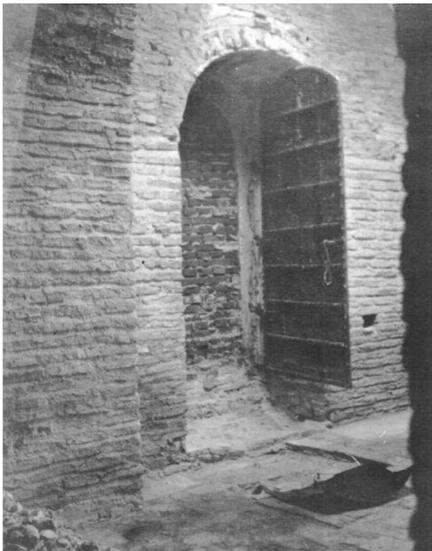
⁵⁵⁸ Остапенко М. А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. С. 65.

Іл. 12. Південне прясло західного фасаду.
Притвор-ротонда. XVII ст. АУДНДП.
Борисоглібський собор у Чернігові.
Світлина № 12.

Іл. 13. Північне прясло західного фасаду.
XVII ст. АУДНДП.
Борисоглібський собор у Чернігові.
Світлина № 10.

Іл. 14. Двері на хорах. АУДНДП.
Борисоглібський собор у Чернігові.
Світлина № 26.

форми, вікнами XVII ст., а також за верхніми частинами перемичок, що уціліли під час розтесування вікон⁵⁵⁹ (Іл. 19). Виявлено, що на всіх фасадах собору знаходилося два ряди вікон, причому характерним було високе розташування вікон першого ряду. Над другим ярусом вікон по вісню кожного вікна розташовувалися двоступінчасті ніші, «заповнені розписом»; на центральному пряслі північного фасаду їх було дві, на південному — три. Виняток становив західний фасад, на якому відсутні вікна верхнього ярусу на центральному та північному пряслах, — окрім верхнього ряду південного прясла. Первісні вікна були досить вузькі, щілопоподібної форми⁵⁶⁰.

⁵⁵⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 29.

⁵⁶⁰ Там само. Арк. 35.

*Лл. 15–16. Фреска на укосах дверей на хорах.
АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина №№ 27–28.*

Обстежуючи та ретельно обміряючи баню з куполом, яка увінчувала Борисоглібський собор і збереглася, як уже вказувалося, у первісному вигляді, М. Холостенко відзначив її своєрідну форму. У нижній частині вона прямокутна із заокругленими краями, вище переходить в овал, близький до кола та спирається на підбанне кільце з пірофіліту. Бочкоподібна баня перекрита куполом в одну цеглину. У розрізі барабан має ентазис до 12 см, який починається на одній третині його висоти. Архітектор звернув увагу на плавність переходу від бані до купола, пластичність їх форм і пропорційність, що свідчило про роботу професійних майстрів, досвідчених у техніці цегляного мурування⁵⁶¹ (Лл. 20).

На момент обстеження чотири вікна бані, які розташовувалися по чотирьом основним сторонам світу, були відкриті, інші — закладені. Встановлено, що вікна стесувалися та закладалися в різні часи, у тому числі й цеглою XII—XIII, XVII, XVIII—XIX ст. Первісно вікон було дванадцять. Збереглися їхні нижні частини. Встановлена стародавня форма вікон: вони були вузькі, щілиноподібні⁵⁶².

Зовні баня мала стримане, але вирішене в стилі всього собору оздоблення: вікна відокремлені одне від одного вертикальними тягами, під самим куполом її оперізував ребристий орнамент, нижче — аркатурний фриз.

Усередині бані виявлені залишки фрескового розпису. Вікна були обрамлені орнаментальними рамками та смугами, між вікнами розміщувалися фігури святих у повний зріст⁵⁶³.

⁵⁶¹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 4.

⁵⁶² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 52; Остапенко М. А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. С. 68.

⁵⁶³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 53.

Іл. 17–18. Написи поминального змісту.
АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлини № 29, № 75.

Баня з куполом всередині храму спирається на чотири пілони, з'єднані між собою чотирма попружними арками, які складаються із двох арок в одну цеглину кожна (29 см) і мають форму півкола. Перехід від арок здійснюється сферичними вітрилами, які викладені ретельними рядами цегляного мурування, що злегка нависають один над одним (Іл. 21). У п'яти вітрил, у місці, де сходяться попружні арки, закладені голосники. На їх місці виявлено отвори, верх голосників був зрубаний видовбленим у них пазом для перекриття балок⁵⁶⁴. Вище, на третині висоти вітрил, закладені по два голосники в кожному вітрилі з двох сторін впритул до попружних арок. Усередину собору вони виходять вузькими отворами. П'яти попружних арок під-

⁵⁶⁴ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор ... Дослідження 1947 р. Арк. 51

креслювалися карнизом із пірофіліту, який був зрубаний⁵⁶⁵. Нижче такий же пірофілітовий карниз проходив на рівні хор собору.

Іл. 19. Центральне прясло південного фасаду. Зондаж центрального вікна. АУДНДПІ. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 7.

Іл. 20. Баня Борисоглібського собору. Вигляд на баню та купол знизу. АУДНДПІ. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 50.

⁵⁶⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 51.

Іл. 21. Вітрило. Південно-східний пілон. АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 48.

Дослідження засвідчило, що всі верхні перекриття храму не збереглися, існуючі закладені значно нижче первісних. Складені вони, зазначав дослідник, зі стародавньої, вживаної цегли й частиною з цегли, подібної до цегли Благовіщенської церкви, покладені на розчин досить поганої якості й більш пізнього походження⁵⁶⁶. Саме в цей час у північно-східній частині Чернігівського дитинця, на березі р. Стрижень Б. Рибаків проводив дослідження залишків храму, ідентифікованого П. Смолічевим у 1920-х рр. як Благовіщенська церква (споруджена 1186 р. князем Святославом Всеволодовичем).

М. Холостенко констатував, що завдяки обстеженням все ж вдалося встановити систему первісних перекриттів Борисоглібського собору. На підбанному кубі збереглися залишки первісного циліндричного склепіння центральної нави й трансепта, які в стародавні часи завершувалися зако-

марами на відповідних фасадах⁵⁶⁷ (Іл. 22–23). Тут також були виявлені залишки склепінь прилеглих частин храму. Встановлено, що над хорами вздовж південного та північного фасадів розташовувалися по два циліндричних склепіння перпендикулярно перекриттю центральної нави, які в XII ст., як вважав дослідник, також завершувалися закомарами на фасадах. Зі східної сторони знаходилося по одному склепінню паралельно перекриттю цієї ж середньої нави⁵⁶⁸.

Отже, робить висновок М. Холостенко, зі східного боку храму дах перекривали три паралельні циліндричні склепіння — це стало підставою для дослідника вважати, що всі три первісні абсиди Борисоглібського собору були однієї висоти.

Залишки цих трьох стародавніх абсид храму архітектор виявив і дослідив: центральної та південної на висоту стін 60–70 см із фрагментами пілястр, які розділяли, зокрема, центральну на три частини. У підвалі під північним вівтарем знайдені та обстежені фундаменти північної абсиди. Відтак

⁵⁶⁶ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 6.

⁵⁶⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 65.

⁵⁶⁸ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 6–7.

встановлено, що Борисоглібський собор первісно був триабсидним храмом⁵⁶⁹.

Іл. 22. Північна попружна арка. Видяд ззовні, з перекриттів собору. АУДНДШ. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 17.

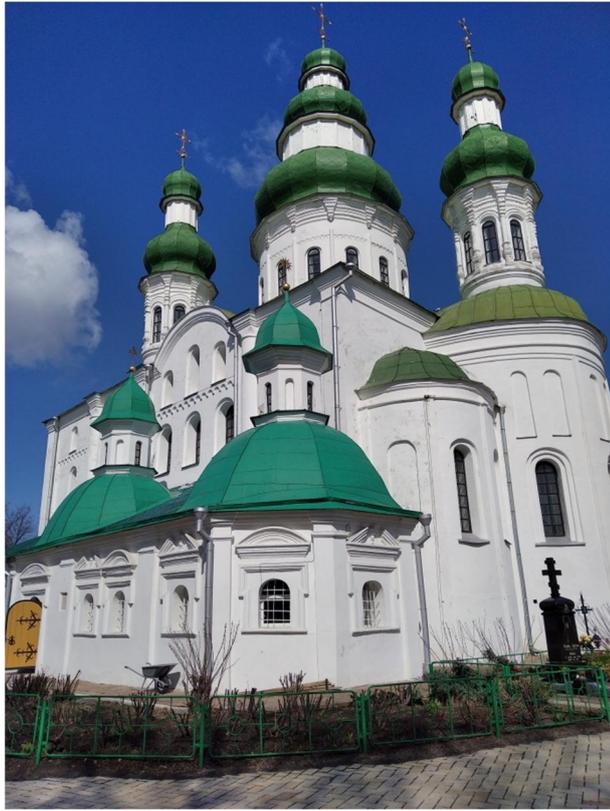

Іл. 23. Баня з попружною аркою. Видяд із заходу. АУДНДШ. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 24.

Прагнучи визначити висоту первісних абсид храму, М. Холостенко звернувся до Успенського собору Єлецького монастиря, який зберігся краще і був, на думку дослідника, близький за архітектурою до Борисоглібського собору, а також до Георгіївського собору (1144 р.) у Каневі. Архітектор зазначив, що в Успенському соборі, на відміну від Борисоглібського, бокові

⁵⁶⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор ... (1947–48–49 рр.). Арк. 2–3.

склепіння зі східного боку були направлені перпендикулярно до його фасадів, що обумовило їх пониження, оскільки вони зі своїми перекриттями не могли бути піднятими вище п'ят цих склепінь⁵⁷⁰ (Іл. 24). Натомість у Борисоглібському соборі всі три абсиди могли бути однієї висоти, як, наприклад, у Георгіївському соборі в Каневі (Іл. 25). Останній і стосовно інших склепінь, вважав дослідник, є повторенням Борисоглібського собору⁵⁷¹.

Іл. 24. Успенський собор Єлецького монастиря. Південний та східний фасади.

Нез'ясованим залишалося питання первісних перекриттів західних компартаментів між раменами просторового хреста, оскільки їх слідів не виявлено. М. Холостенко знову звернувся до Успенського собору Єлецького монастиря. Обстеження його відповідних місць засвідчило наявність на західному фасаді Успенського собору декоративних закомар (бічних) з нішами замість вікон. Таким чином можна припустити, робить висновок дослідник, що перекриття західного фасаду Борисоглібського собору також мало аналогічне вирішення⁵⁷².

Дослідження первісних склепінь Борисоглібського собору дало можливість встановити, що собор належав до хрестовокупольних, закомарних типів храму, коли закомарами на фасадах увінчувалися не лише циліндричні

⁵⁷⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 49.

⁵⁷¹ Там само.

⁵⁷² Там само. Арк. 50.

склепіння рамен просторового хреста, але й бічні компартименти між ними. За версією М. Холостенка, усі фасади Борисоглібського собору завершувалися закомарами як конструктивними, так і декоративними незалежно від конструкції перекриття. Первісні склепіння собору були покриті тонкими свинцевими листами, фрагменти яких та їх розплавлені злитки виявили біля стін собору⁵⁷³.

Іл. 25. Георгіївський собор у Каневі. 1144 р. Сучасний вигляд.

Обстеження Борисоглібського собору засвідчило, що первісно храм був отинькований. Виявлено фрагменти первісного тиньку в деяких місцях: на залишках півколон південного та північного фасадів, на залишках кутових пілястр, на бані, де проходив арочний фриз, на укосі її вікна. Стародавній тиньк мав шорстку поверхню з гладенькими смужками шириною 12–15 мм⁵⁷⁴. На стінах же собору первісного тиньку знайдено не було. Натомість М. Холостенко знову звернувся до Успенського собору Єлецького монастиря. На південній стіні храму, до якої прилягала усипальня Якова Лизогуба XVII ст., на її горищі зберігся первісний тиньк, який мав шорстку поверхню світло-коричневого кольору зі смужками шириною 12–15 мм, що утворювали квадрати з правильною перев'язкою швів. Смужки нанесені іншим, можливо, гіпсовим розчином. Це розчленування тиньку стіни імітувало мурування з каменю. У червні 1951 р. дослідник виявив подібний стародавній тиньк, розчленований «під камінь», на північній стіні Іллінської церкви в Чернігові. Сліди зовнішнього отинькування були виявлені М. Холос-

⁵⁷³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр). Арк. 7–8.

⁵⁷⁴ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Зовнішнє оформлення собору. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд.* Інв. № КН–5261/36. Арк. 164–166.

тенком і на Кирилівській церкві в Києві. Дослідник робить висновок, що покриття зовнішніх поверхонь шорстким тиньком з розбивкою на квадрати, яке імітувало мурування з каменю, було характерним для храмів із рівношаровим муруванням⁵⁷⁵.

Отже, Борисоглібський собор, вважав М. Холостенко, одразу після спорудження був покритий тонким тиньком із розбивкою білим вапняно-алебастровим розчином на квадрати, які імітували мурування з тесаного каменю з правильною перев'язкою швів, а в місцях арок — з розрізкою їх на клиноподібні камені⁵⁷⁶.

Дослідження інтер'єру Борисоглібського собору показало, що він вирізняється характерними та своєрідними рисами. Західна частина храму — нартекс — не виокремлений суцільною стіною і практично зливається з наосом. Його простір об'єднано з центральною частиною храму західною аркою та широкими проходами, які ведуть у бічні нави, що забезпечує круговий обхід по всій західній частині храму, зокрема й у північній та південній навах, у потовщених стінах яких знаходилося по три ніші-аркосолії. М. Холостенко припускав, що ця особливість інтер'єру викликана прагненням об'єднати простір, де розміщувалися ніші-аркосолії, які, вочевидь, слугували для поховань, що підкреслювало призначення Борисоглібського собору як князівського храму-усипальні.

Зроблені ніші-аркосолії у вигляді півциркульних ніш та перекриті подвійною аркою (Іл. 26). Сучасні їх розміри з урахуванням отинькування: довжина — 2,50 м, висота — 2,20–2,25 м, глибина — 0,93 м. Всередині аркосолій нічого не збереглося, вони були отиньковані в XVII–XVIII ст.⁵⁷⁷ Товщина стін у місці, де розташовані аркосолії, ширша (до рівня вікон першого ярусу), так само і в північно-західній частині західної стіни, у якій розміщується внутрішньостінний хід на хори, сягає 1,8–2,25 м. Натомість в інших місцях собору товщина стін — 1,5 м. У цій частині храму внутрішні пілястри (зазвичай пласкі), на які спираються арки, відсутні й вони спираються прямо на обріз потовщеної стіни⁵⁷⁸.

М. Холостенко вважав, що система аркосолій, влаштована в західній, «громадській» частині храму, була домінуючою у визначенні обличчя інтер'єру цієї частини собору.

Вхід-арка із нартексу в центральну частину за висотою та розмірами приблизно дорівнювала аркам аркосолій і була, як і арки аркосолій, подвійною, що підкреслювало, на думку дослідника, особливе значення храму, який мав яскраво виражений меморіальний характер князівської усипальні. Проте після ремонтів з підняттям підлоги первісна арка стала низькою, а відтак її вирубали й склали більш високу арку, тобто вона була перекладена. Біля п'яти існуючої арки виявлено залишки п'яти первісної арки⁵⁷⁹ (Іл. 27).

⁵⁷⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор ... Інв. № КН–5261/36. Арк. 164–166.

⁵⁷⁶ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 194.

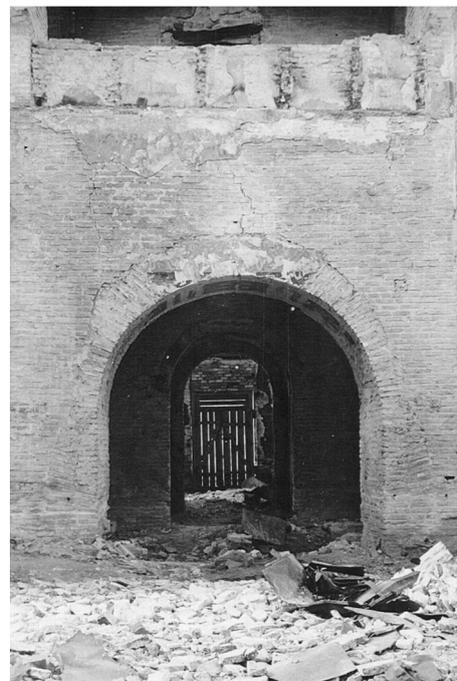
⁵⁷⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 37.

⁵⁷⁸ Там само Арк. 38.

⁵⁷⁹ Там само. Арк. 60–61.

Лл. 26. Аркосолій у західній частині північної нави. АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 37.

Лл. 27. Вхідна арка західної стіни нартексу. Вид із середини храму. АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 35.

Стіну, яка відокремлює нартекс від наосу з перекладеною аркою, фланкують дві пари хрещатих пілонів, обстеження яких показало, що на них були стесані пілястри на рівні зі стіною пілонів на східній стороні, а на центральних стовпах — на західній стороні⁵⁸⁰.

Під час досліджень встановлено, що вхід на сходи, що ведуть на П-подібні хори (у давнину — князівське місце в храмі), які розташовувалися над нартексом і частково над західними частинами бічних нав, у первісному вигляді не зберігся. Він був розтесаний по висоті та ширині. Сходи прокладені у товщі західної стіни й виходять на хори в середній частині цієї стіни над західним порталом. Перекриття сходів виготовлене із пірофілітових плит⁵⁸¹ (Лл. 28). Освітлення сходів здійснювалося через маленькі щілопоподібні віконця. Виявлене віконце, яке зберегло свою первісну форму, аналогічне вікнам Успенського собору Єлецького монастиря⁵⁸² (Лл. 29).

Як показало обстеження, циліндричне переkritтя під хорами вздовж ширини центральної нави збереглося первісним. Обабіч його сторін, на торцях, виявлені пази від опалубків, а в п'ятах — гнізда опалубків від риштувань⁵⁸³.

Первісними виявилися й усі чотири хрещаті склепіння під бічними частинами хор і західними частинами північної та південної нав (Лл. 30). Ребра

⁵⁸⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор ... Дослідження 1947 р. Арк. 37.

⁵⁸¹ Там само.

⁵⁸² Там само. Арк. 32.

⁵⁸³ Там само. Арк. 59–60.

склепінь з 9-го рядка мурування були стесані й покриті ліпниною XVIII—XIX ст., але в нижній третині вони гарно збереглися, зберігся навіть місцями на їх п'ятах первісний тиньк із фресковим розписом⁵⁸⁴.

*Іл. 28. Сходи на хори Борисоглібського собору у товці західної стіни.
Світлина В. Кошмала.*

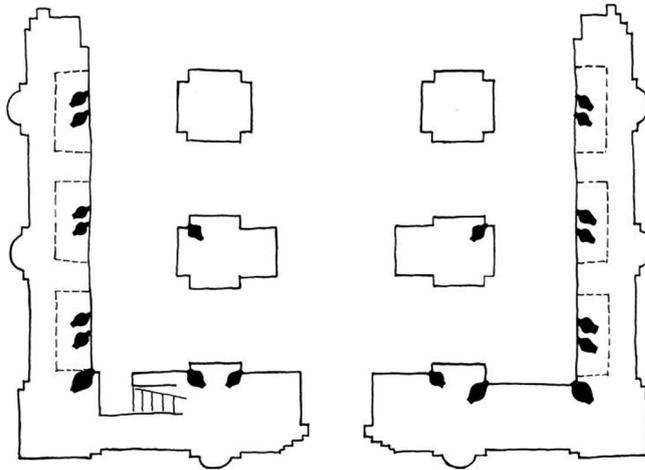
*Іл. 29. Віконце у західній стіні ходу на хори.
Світлина В. Кошмала.*

*Іл. 30. Хрещаті склепіння з отворами голосників у західній частині південної нави.
Світлина В. Кошмала.*

⁵⁸⁴ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 6.

У п'яти хрещатих склепінь закладені голосники, отвори яких виходили всередину храму. Голосники також були вмуровані в кути пілястр західних і центральних стовпів (Іл. 31). Розміри голосників: глибина 36–40 см, ширина 26 см⁵⁸⁵. Подібні голосники у п'ятах хрещатих склепінь виявлені також в Успенському соборі Єлецького монастиря, де склепіння збереглися, в основному, повністю, і це дало можливість наглядно уявити, який вигляд вони мали в Борисоглібському соборі до їх стесування, зазначав М. Холостенко⁵⁸⁶.

Іл. 31. Схема розміщення голосників. – Холостенко Н. В. *Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 7.*

По два голосники були також вмуровані над арками аркосолій та поставлені під кутом, зверненим до вітваря⁵⁸⁷ (Іл. 32).

Іл. 32. Голосники над аркосолієм у південній наві. Світлина В. Кошмала.

⁵⁸⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 66.

⁵⁸⁶ Там само.

⁵⁸⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 7–8.

Обстеження в західній частині храму поверхонь і кутів у місці прилягання хрещатих склепінь і арок між пілонами виявило пази та гнізда в муруванні із залишками трухлявого дерева, що свідчило про закладку колод для риштувань опалубки арок і хрещатих склепінь з голосниками. Це дослідження дало можливість М. Холостенку реконструювати процес мурування хрещатих склепінь⁵⁸⁸.

Як уже вказувалося, первісні верхні перекриття Борисоглібського собору не збереглися. Рамена просторового хреста перекриваються пізнішими циліндричними склепіннями, але поставленими значно нижче первісних (Іл. 33). М. Холостенко встановив, що нові склепіння були зроблені на відстані між стінками відповідних пілонів, тобто ширше таких же первісних склепінь на 50–60 см. Вони дещо врізаються в пілястри пілонів⁵⁸⁹.

Іл. 33. Склепіння у південній наві.
Світлина В. Кошмала.

Іл. 34. Вид на хори із середини храму.
АУДНДШ. Борисоглібський собор
у Чернігові. Світлина № 34.

Склепіння північної та південної нав спираються на стародавні стіни собору, склепіння західної частини собору — на нову арку, яка перекриває простір хор (Іл. 34). Циліндричне склепіння другого ярусу має таке ж саме направлення, як і першого, але з великою розпалубкою, яка відповідає арці, що відкриває його простір усередину храму (Іл. 35). Два північно-західні та південно-західні кути, обабіч циліндричного склепіння над хорами, зроблені у вигляді хрещатих склепінь, — того ж самого мурування, що й нові

⁵⁸⁸ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 58–60.

⁵⁸⁹ Там само. Арк. 61.

Лл. 35. Розпалубка над аркою хор. Світлина В. Кошмала.

циліндричні склепіння⁵⁹⁰ (Лл. 36). М. Холостенко зазначав, що хрещаті склепіння в північно-західному та південно-західному кутах над хорами складені з цегли XVII ст., такої ж само, як притвор-ротонда. Це дозволило припустити, що тут для відновлення собору в XVII ст. було інше вирішення перекриттів, і під час відбудови Лазарем Барановичем ці місця були перекриті хрещатими склепіннями за зразком квадратів, які лежали поряд⁵⁹¹.

Лл. 36. Хрещаті склепіння у південно-західній частині хор. Світлина В. Кошмала.

⁵⁹⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 62.

⁵⁹¹ Там само.

Відповідні компартименти у східній частині Борисоглібського собору зроблені у вигляді циліндричних склепінь, поставлених перпендикулярно до головного циліндричного склепіння (Іл. 37). Простір вівтаря перекрито системою циліндричного склепіння з розпалубками⁵⁹² (Іл. 38). Його східна частина була обрубана вздовж шелиг розпалубків, що дало можливість простежити систему їх мурування та цеглу, з якої вони зроблені.

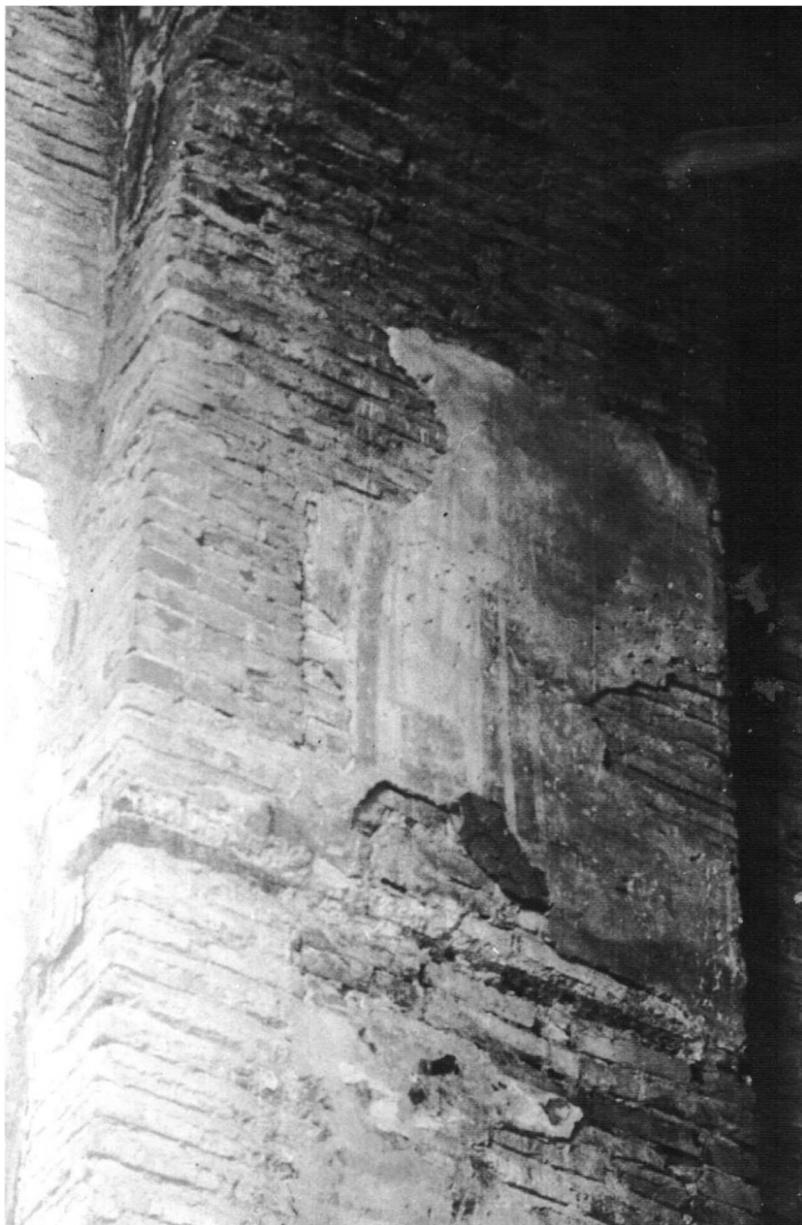
*Іл. 37. Вид на вівтарну частину храму.
АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 33.*

Іл. 38. Перекриття з розпалубками вівтарної частини. Світлина В. Кошмала.

⁵⁹² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 62.

На північно-східній пілястрі, трохи вище першого карнизу, зберігся фресковий розпис у вигляді орнаменту (Іл. 40), на північній стіні на цій же висоті — фрагменти тиньку із зображенням фігур святих, від яких залишилися тільки фрагменти одягу й частини німбів. Невеликі фрагменти фрескового розпису знайдені також на північній стороні пілону в цій частині храму⁵⁹⁷.

*Іл. 40. Фрагменти фрескового розпису на північно-східній пілястрі собору.
АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 46.*

⁵⁹⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 64.

Обстеження вівтарної частини Борисоглібського собору показало, що дві пари східних пілонів є продовженням стін стародавніх абсид, нижні частини яких збереглися. На північній та південній поверхнях двох пілонів були зрубані пілястри з кутами, які витесали. М. Холостенко припустив, що тут до них могла прилягати вівтарна перегородка. Ці місця були закладені цеглою XVII ст.⁵⁹⁸ Дослідник вважав, що перегородка була дерев'яною, оскільки на місці збереглася частина брусів основи. Рівень підлоги у вівтарі був вищий від підлоги собору на 20–22 см, тобто храм мав солею⁵⁹⁹.

Зі стародавніх стін, імовірно, під час перебудов і розширення вівтарної частини собору, були вирубані дві пари стовпів. Розрізи цих стін, що утворилися в результаті вирубування, дали можливість вивчити систему їх мурування. Воно складалося з цегли двох розмірів: 32x27x4,5 см і 32x13x4,5 см (для перев'язки). В середині мурування в якості забутовки у невеликій кількості застосовувався пісковик, валуни, які інколи виходили на поверхню. У цьому випадку підбирався камінь з рівною поверхнею й ретельно прилаштовувався до цегли⁶⁰⁰.

У нижніх частинах стін абсид, які збереглися, виявлені двері для вільного проходу між центральною, південною та північною абсидами⁶⁰¹.

Обмір виявлених решток первісної центральної абсиди дозволив визначити її форму у вигляді овалу⁶⁰².

Дослідження вівтарної частини Борисоглібського собору продовжили в 1948 р. У центрі головної абсиди, ближче до південної сторони, був закладений розкоп, який зайняв більше половини її площі. Тут на глибині 2,6–2,62 м виявлені пірофілітові плити, які були покладені у вигляді двох доріжок під лаги дерев'яної підлоги⁶⁰³ (Іл. 41). Біля престолу XIX ст. під час розбирання стовпчиків під лаги знайдені два фрагменти пірофілітових плит із різьбленим орнаментом. Фрагменти, зазначав М. Холостенко, характерні для «шиферно-мозаїчної підлоги, яка й була, судячи по залишкам, у вівтарі. Їх заглиблений орнамент складався із частин кругів і прямих ліній»⁶⁰⁴. Пізніше, у статті 1967 р. М. Холостенко писав, що в центральній абсиді знайдені «шиферні плити від престолу, покладені як підкладки під підлогу 1627—1628 рр.; під закладкою (на цеглі цього ж часу) отвору між абсидами знайдена частина верхньої плити престолу з різьбленим орнаментом під мозаїку»⁶⁰⁵. Престол, вказував дослідник, зроблений з чотирьох бокових плит, з'єднаних між собою в паз⁶⁰⁶.

⁵⁹⁸ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 40–41.

⁵⁹⁹ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 196.

⁶⁰⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 40–41.

⁶⁰¹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору в м. Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 3.

⁶⁰² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 47.

⁶⁰³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 52.

⁶⁰⁴ Там само.

⁶⁰⁵ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 196.

⁶⁰⁶ Там само.

Лл. 41. Пірофілітові плити, покладені у вигляді двох доріжок під лаги дерев'яної підлоги у центральній абсиді. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/39 Ф-1-7.

Як говорилося вже в другому розділі цієї книги, первісний престол був зруйнований склепом, виявленим у центрі розкопу на глибині 3 м; складений він був зі стародавньої цегли та з цегли XVII ст., в ньому було поховано троє дорослих і двоє дітей⁶⁰⁷. Обстеження засвідчило, що склеп уже відкривався та був порушений⁶⁰⁸. Можливо, це було поховання світської родини часів перебування Чернігівщини в складі Речі Посполитої.

У цьому розкопі на глибині нижче 3,2–3,80 м виявлено завал із фрагментів мурування зруйнованої споруди. Цегла була тоненька, товщиною 2,8–3,2 см, розчин у швах — до 5 см рожевого кольору зі слідами штучного ударного руйнування мурування металевими інструментами⁶⁰⁹. Дослідник вважав, що під первісну підлогу собору була зроблена підсипка з цих фрагментів розбитого мурування споруди або ж її частин, яка існувала до побудови храму. У цьому шарі виявлені також фрагменти фресок⁶¹⁰.

Заглиблення в ґрунті для входу в склеп зроблено в потужному культурному шарі, приблизно на глибині 4,20 м, насиченому залишками горілого дерева, золи, кісток тварин, кераміки⁶¹¹. Дослідник робить висновок, що Борисоглібський собор був споруджений на місці давнього поселення, а вівтар собору поставлений на місці язичницького капища⁶¹².

Розкопами у вівтарній частині та за її межами, а також у південно-західній частині собору, у склепі свт. Федосія Углицького, було встановлено, що фундамент собору закладений приблизно на однаковому рівні, по всьому периметру пам'ятки, глибиною 2,5 м від стародавнього рівня землі, від су-

⁶⁰⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 56.

⁶⁰⁸ Там само. Арк. 54.

⁶⁰⁹ Там само. Арк. 53.

⁶¹⁰ Там само. Арк. 54.

⁶¹¹ Там само. Арк. 56.

⁶¹² Там само. Арк. 59; Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 12.

часного — 4,2 м, на піщано-глиняному материковому ґрунті⁶¹³. Фундаменти Борисоглібського собору — стрічкові, складаються з плит пісковика, валунів і цегли сильного випалювання, містять вони також уламки мурування більш ранніх споруд. Верхню його частину утворюють 16 рядів мурування з плинфи. В основу фундаменту покладені два ряди колод по всьому його периметру⁶¹⁴. В середині храму фундаменти були влаштовані під пілонами в напрямку схід–захід. Біля пілонів зроблено розширення в напрямку північ–південь по ширині пілонів разом з пілястрами⁶¹⁵.

М. Холостенко зазначав, що в Борисоглібському соборі виявлено фрагменти декількох шарів підлоги: залишки дерев'яної підлоги, яка згоріла під час руйнування пам'ятки в роки Другої світової війни, підлоги XIX ст., XVIII ст. (першої та другої його половини), середини XVII ст., XVI–XV ст., підлоги XIII ст.⁶¹⁶

Встановлено, що під нашаруваннями пізніших часів збереглася підлога XII ст., яка була зроблена з великих пірофілітових плит розмірами від 152 до 216 см, товщиною 6–8 см⁶¹⁷. У центральній частині храму виявлені фрагменти пірофілітових плит, інкрустованих смальтою жовтого, зеленого та кремового кольорів (Іл. 42). Це дало можливість повністю реконструювати первісну підлогу Борисоглібського собору.

Іл. 42. Фрагменти первісної підлоги собору у центральній частині собору. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/38 Ф-І-7.

⁶¹³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 12.

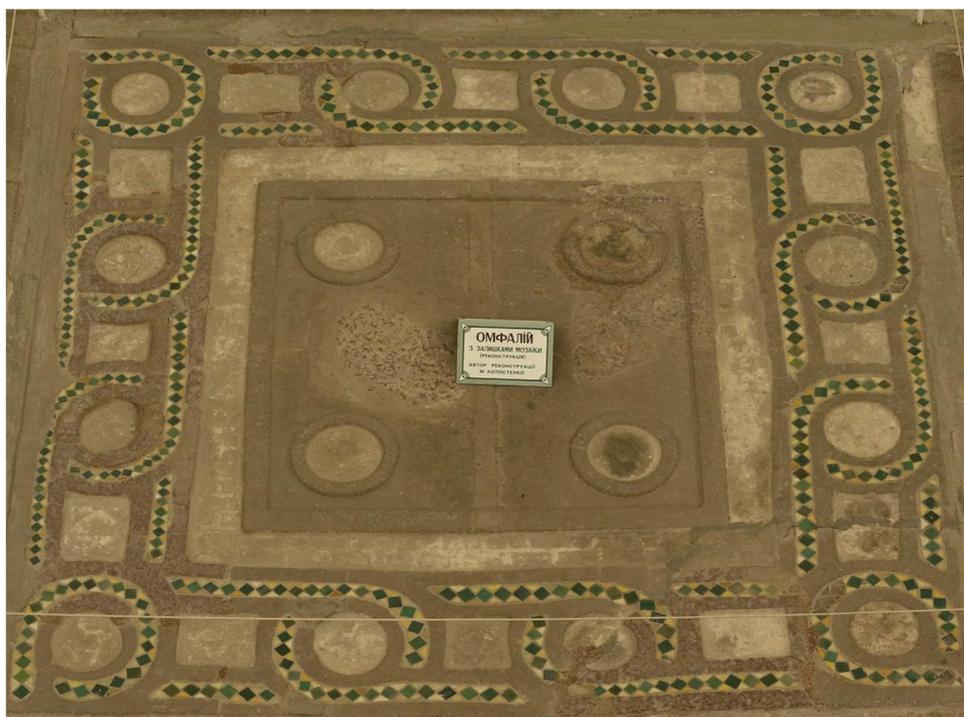
⁶¹⁴ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 206.

⁶¹⁵ Остапенко М. А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. С. 69.

⁶¹⁶ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 195.

⁶¹⁷ Там само.

У підкупольному просторі пам'ятки, імовірно, знаходився омфалій (з грецької: *ὀμφάλος*, *ὀμφάλιον*, *ὀμφάλα* — середина, пуп, центр щита), який був поширений у візантійських храмах, зберіг символічне значення центру та грав певну роль у богослужбових і церемоніальних практиках. У центрі омфалій складається з двох пласких плит (частково реконструйованих) розмірами 1,52x0,76 м, по кутах яких вирізьблені чотири концентричні кола (збереглося одне, інші три реконструйовані) діаметром 35 см, з бортиками висотою 2 см. Цей квадрат, утворений двома плитами з колами, по периметру оточений бордюром шириною 47–53 см, декорований звивистими смужками, заповненими смальтою, які, чергуючись, обрамляють пласкі кола та квадрати. Загальний розмір реконструйованого омфалія становить 2,9x2,9 м (Іл. 43).

Іл. 43. Омфалій. Реконструкція М. Холостенка. Світлина В. Кошмала.

М. Холостенко вказував, що виконана «у шиферно-мозаїчній техніці» обробки, підлога була найбільш багатую і декорованою її частиною»⁶¹⁸.

Водночас первісна підлога у вівтарній частині Борисоглібського собору не збереглася: у північній абсиді підлога знищена розташованим тут пізнішим підвалом, значну частину підлоги центральної абсиди зруйнував склеп XVII ст. Досить суперечливими є свідчення М. Холостенка щодо того, якою могла бути підлога в трьох стародавніх абсидах храму. Як говорилося вище, під час досліджень у центральній абсиді були виявлені пірофілітові плити, біля престолу XIX ст. два фрагменти пірофілітових плит із різьбленим ор-

⁶¹⁸ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 47–48.

наментом, які, на думку дослідника, були характерні для підлоги у вівтарі⁶¹⁹.

Пізніше, у 1967 р. М. Холостенко писав, що в центральній абсиді знайдені плити від престолу, верхня плита якого була з різьбленим орнаментом під мозаїку⁶²⁰. А у вівтарній частині на підготовці під підлогу збереглися відбитки та фрагменти керамічних полив'яних плиток розмірами 19x19,5x1,8 см і 20x19,5x1,8–2,0 см зеленого та жовтого кольорів⁶²¹. Як бачимо, дослідник спочатку висував версію про «шиферно-мозаїчну» підлогу в центральній абсиді, а потім, певно, змінив точку зору й знайдені пірофілітові плити ідентифікував як плити від первісного престолу. Натомість він вказував на керамічні полив'яні плитки у вівтарі, якими вресітці й була реконструйована підлога в східній частині собору.

Паралельно з обстеженням та вивченням архітектурних конструкцій, елементів Борисоглібського собору, його оздоблення як ззовні, так і всередині, проводилися дослідження території навколо храму, оскільки, як зазначав М. Холостенко, він був князівським собором і родовою усипальнею, і не ізольованим, а входив у якийсь ансамбль будівель, складав хоч і головну, проте, вочевидь, лише частину комплексу споруд князівського двору⁶²².

Одним із поштовхів для виявлення будівель, прилеглих до собору, було відкриття у північному пряслі західного фасаду, на хорах, зовнішніх дверей, які вели, на думку М. Холостенка, у прибудову, на терасу галереї або ж на її другий поверх⁶²³. Дослідник також припускав, що біля північно-західного кута собору міг розташовуватися князівський палац або якась інша князівська споруда, яка сполучалася з храмом через ці двері й, можливо, з'єднувалася з ним переходом⁶²⁴.

У 1948 р. в результаті архітектурно-археологічних досліджень біля північно-західної пілястри північного фасаду собору, на глибині 3,36 м виявлено стіну, яка йшла перпендикулярно стіні храму та була складена в техніці мурування з прихованим рядом, цеглою розмірами 34,5x27x3 см, — тобто системою мурування та цеглою більш стародавньою, ніж у Борисоглібському соборі. Цегла була біло-жовтувата або рожева, розчин з рожевою цем'яною. Ширина стіни — 1,12 м. Під стінку підкладені пірофілітові плити на розчині товщиною 6–8 см. Ця стіна, зазначав М. Холостенко, мала поворот у східній своїй стороні, який виходив за межі розкопу в східному напрямку. У західному вона мала виступ у вигляді пілястри товщиною 20 см і йшла в північному напрямку за межі розкопу⁶²⁵.

⁶¹⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор ... Дослідження 1948 р. Арк. 52.

⁶²⁰ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 196.

⁶²¹ Там само.

⁶²² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 14.

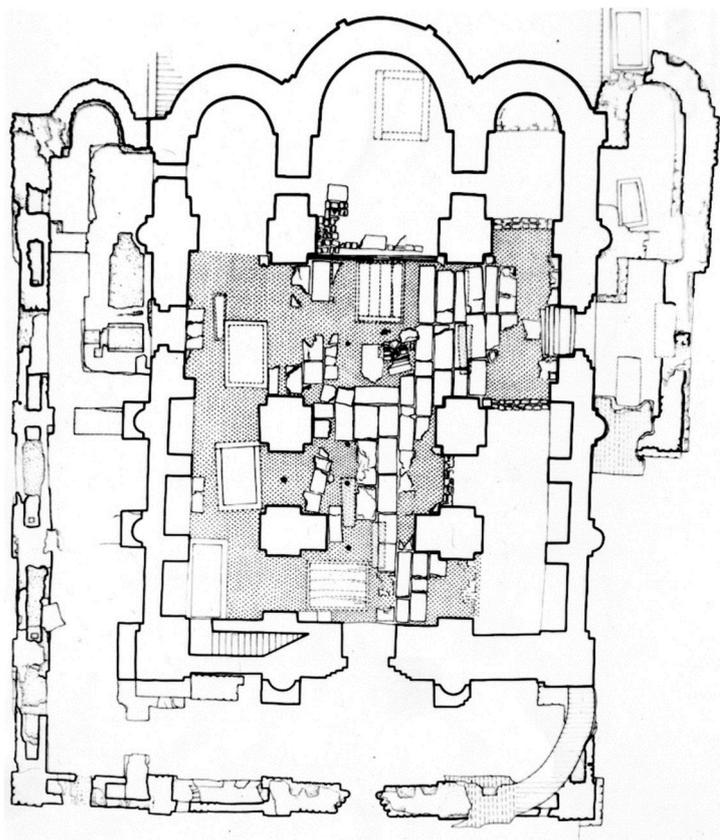
⁶²³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 4.

⁶²⁴ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. План робіт по вивченню та дослідженню Борисоглібського собору в м. Чернігові і розкопам пов'язаним з ним вивченням. 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/35. Арк. 3–4.

⁶²⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 31.

У плані робіт на 1950–1951 рр. передбачалося «встановити розміри, форму і уточнити датування споруди XI ст., виявленої біля північного фасаду, здійснюючи розкопки в цьому місці у північному напрямку, а також всередині собору біля північного порталу, куди вело продовження стіни»⁶²⁶.

У 1948–1950-х рр. були закладені розкопки: два біля північного фасаду, три — біля західного, два — біля південного фасаду Борисоглібського собору⁶²⁷. У результаті цих розкопок вдалося встановити, що храм оточували галереї: західна та північна, біля південного фасаду — каплиця та притвор (Іл. 44). Дослідник вважав, що прибудова галерей зроблена в другу чергу будівництва, але в дуже близький проміжок часу, оскільки вони були муровані з такої самої цегли та з точно такими мітками, в такій же системі мурування, на такому ж розчині, як і сам собор⁶²⁸.

Іл. 44. Загальний план собору з галереями та виявленими похованнями.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/29 Ф-1-7.

⁶²⁶ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. План робіт експедиції щодо дослідження Борисоглібського монастиря в м. Чернігові на 1950–1951 рр. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд.* Інв. № КН-5261/35. Арк. 2.

⁶²⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд.* Інв. № КН-5261/35. Арк. 2.

⁶²⁸ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 9.

М. Холостенко вказував на те, що фундаменти їх більш легкі й менше заглиблені (глибина 1,1 м), чим визначається не дуже велика висота галерей. Висотою галерей визначається й рівень розташування вікон першого ярусу⁶²⁹.

Детальне обстеження залишків галерей продовжувалося й у 1957 р., коли проводився благоустрій території навколо собору з пониженням ґрунту й одночасно з архітектурно-археологічними дослідженнями на загальній площі 1300 м².

Ширина галерей, які оточували собор і йшли вздовж північного та західного фасадів, становила від 3,88 до 4,10 м, товщина стін — 1,23–1,25 м (північна галерея) та 1,36 м (західна галерея)⁶³⁰. Галереї були сильно ушкоджені пізнішими похованнями, які перерізували їх вздовж і поперек, а місцями становили нашарування в декілька ярусів.

Дослідження залишків галерей дали можливість висунути вірогідну реконструкцію їх просторово-конструктивних форм.

Стіни галерей мали зовнішні та внутрішні пілястри, які відповідали пілястрам собору. За свідченням М. Холостенка, у північній галереї були виявлені рештки півколони з пілястрою на стіні собору, обкладеною цеглою, аналогічною стінам храму, на ширину пілястри, утворюючи таким чином пілон, на який спиралася п'ята арки, перекинута з нього на пілястру зовнішньої сторони галереї⁶³¹. Простір між цими пілястрами перекривався хрещатими склепіннями, які зверху утворювали пласке покриття⁶³².

Між пілястрами в нижніх частинах галерей виявлені ніші-аркосолії, які, на думку М. Холостенка, були такого ж типу, як і ніші-аркосолії собору. Поховань у них не виявлено (лише окремі кісточки)⁶³³. У південно-західному куті західної галереї знайдена одна невелика золота бляшка й частина хрестика із зеленої склоподібної маси⁶³⁴.

У нішах-аркосоліях виявлена плінфа, аналогічна плінфі стіни галереї, а також червона плінфа другої половини XII ст., яку клали під голови покійників, коли ховали небіжчиків. Наявність цих двох типів цеглин свідчить, що поховання здійснювалися поступово впродовж усього XII ст. Це характерно й для більш пізніх поховань, в яких під голову клали жолобчасту цеглу розмірами 34x17,5x5,5x5 см⁶³⁵.

Знайдені під час дослідження північної галереї фрагменти арочних карнизів галереї — кронштейн і частина «сердечка» — дозволили М. Холостенку припустити, що й галереї у верхній частині прикрашав аркатурний фриз⁶³⁶.

⁶²⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор ... у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 9.

⁶³⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 6–7.

⁶³¹ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 199; Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 73.

⁶³² Там само.

⁶³³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 6.

⁶³⁴ Там само. Арк. 8.

⁶³⁵ Там само.

⁶³⁶ Там само. Арк. 29.

Навпроти північного portalу собору були виявлені залишки одноступінчастого portalу галереї. Ширина північного отвору (138 см) майже дорівнює північному portalу собору. Тут був знайдений підп'ятник із кварциту⁶³⁷.

Дослідження показало, що зі сходу північна галерея закінчувалася одноабсидною каплицею (Іл. 45). Вона була виокремлена на початку й наприкінці двоступінчастими пілястрами, на відміну від одноступінчастих пілястр галереї та, вочевидь, виділялася й куполом⁶³⁸. Каплиця квадратна в плані, розмірами 5,3х5,3 м. М. Холостенко зазначав, що «від галереї збереглися лише фундаменти і місцями стіни на висоту 60–80 см» «з чотирма опорами, які утворювали чотири пристінні ніші, вочевидь, перекритими арками, на які спирався купол», каплиця за просторово-структурним рішенням перегукується з Іллінською церквою в Чернігові⁶³⁹.

Іл. 45. Рештки північної галереї з каплицею. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/22 Ф-І-7.

Біля зовнішньої стіни абсиди між виступами знаходився аркосолій розмірами 190х85 см⁶⁴⁰.

У центрі абсиди виявлена основа престолу, за формою, близькою до прямокутної, підлога не збереглася. Каплиця була відокремлена від галереї стіною з нешироким проходом⁶⁴¹. Знахідки смальти кремового, зеленого та жовтого кольорів свідчать, що підлога в каплиці могла бути мозаїчною⁶⁴².

⁶³⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 8.

⁶³⁸ Там само. Арк. 14.

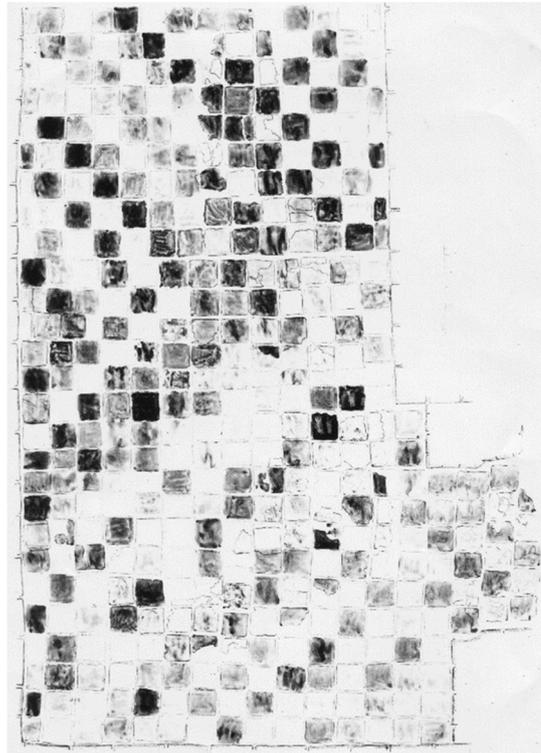
⁶³⁹ Там само. Арк. 15.

⁶⁴⁰ Там само.

⁶⁴¹ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 200.

⁶⁴² Там само. С. 203.

Встановлено, що первісна підлога у північній та західній галереях була викладена керамічними плитками зеленого, жовтого та коричнево-червоного, місцями й чорного (західна галерея) кольорів, розмірами 19х19х2,5–3,2 см. Плитки клялися на шар дрібної битої цегли, скріпленої розчином. Підлога збереглася на значних площах, найбільше у північно-західній частині, на відрізьку в західному напрямку від північного порталу та біля входу в каплицю північної галереї (Іл. 46). В інших місцях вона потерпіла від пізніших поховань і прибудов⁶⁴³. Плитки підлоги були викладені у вигляді орнаментальних «хрестів» або ж «шахматок»: на кожному відрізьку ряди одного кольору клялися навскіс, але мінялися напрямком. Два навскісні рядки одного кольору розділялися рядком іншого. М. Холостенко зауважував, що подібна різноманітність розподілу перегукується з мотивом розміщення кольорів на українських плахтах⁶⁴⁴.

Іл. 46. Керамічні плитки підлоги у північній галереї. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/55 Ф-І-7.

Обстеження виявили, що стіни північної галереї мають сильний нахил назовні, вочевидь, через розпір склепінь або перекриттів, що, можливо, сприяло їх руйнуванню⁶⁴⁵. Про це свідчив і великий ремонт галерей, проведений, імовірно, у другій половині XII ст. Для укріплення галерей були за-

⁶⁴³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 30.

⁶⁴⁴ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 199–200.

⁶⁴⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 13.

кладені первісні великі поперечні проходи червоною цеглою, розмірами 28x20–21x4,5–5,0 і 27x19x4,5–5,0 см, близької за розмірами до плінфи Михайлівської церкви (1174 р.) і П'ятницької церкви кінця XII — початку XIII ст.⁶⁴⁶ Отже, проходи були звужені до 72–76 см.

На думку М. Холостенка, частину галереї, яка йшла вздовж північної стіни собору, було зруйновано не пізніше середини XIII ст. Західна її частина ще існувала⁶⁴⁷. Замість північної стіни галереї була споруджена стіна з червоної цегли кінця XII — початку XIII ст., яка з'єднала західну стіну галереї з північним кутом собору⁶⁴⁸.

Судячи з того, — вважав дослідник, — що оскільки такого типу галереї в більшості випадків виявляються в процесі архітектурно-археологічних досліджень, то конструкції їх були менш довговічні, ніж конструкції основних частин споруд. Та все ж руйнування галерей було настільки суттєвим, що вимагало укріплення їх червоною цеглою (другої половини XII ст.); це свідчить про те, що повинно було пройти не менше 50-ти років, відколи вони були побудовані. Отже, робить висновок М. Холостенко, час спорудження галереї досить близький до часу спорудження Борисоглібського собору⁶⁴⁹.

Західна галерея собору мала ошатно оформлений перспективний портал — основний вхід до собору, залишки якого виявлені на глибині 2,8 м. Портал галереї розташований трохи не за віссю із західним порталом собору. Товщина його стіни 120–123 см, він складений із цегли розмірами 27–29x22x3,8–4,5 см та утворений системою трьох півколон із лекальних цеглин (Іл. 47). Знайдені підп'ятники дверей portalу: один із пірофілітового сланцю, інший — мармуровий⁶⁵⁰.

Після виявлення залишків portalу західної галереї М. Холостенко припустив, що віднайдений біля portalу кутовий різьблений камінь із зображенням дракона та птаха й різьблена півколонка, виявлена разом з відомою «чернігівською капітеллю» 1860 р., могли бути частиною декоративного оформлення portalу: у п'яти арки розташовувався кутовий камінь, а під ним — півколонка⁶⁵¹.

Доповнювала пишно декорований головний вхід у княжий храм мозаїчно-пірофілітова підлога, фрагменти якої були виявлені в районі західного portalу. Вона мала орнамент у вигляді концентричних кілець та смуг, які пересікалися й були заповнені мозаїчним набором⁶⁵². Ця підлога, вказував М. Холостенко, імітувала кольоровий орнаментований килим, покладений

⁶⁴⁶ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 18.

⁶⁴⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 15–16.

⁶⁴⁸ Там само. Арк. 16.

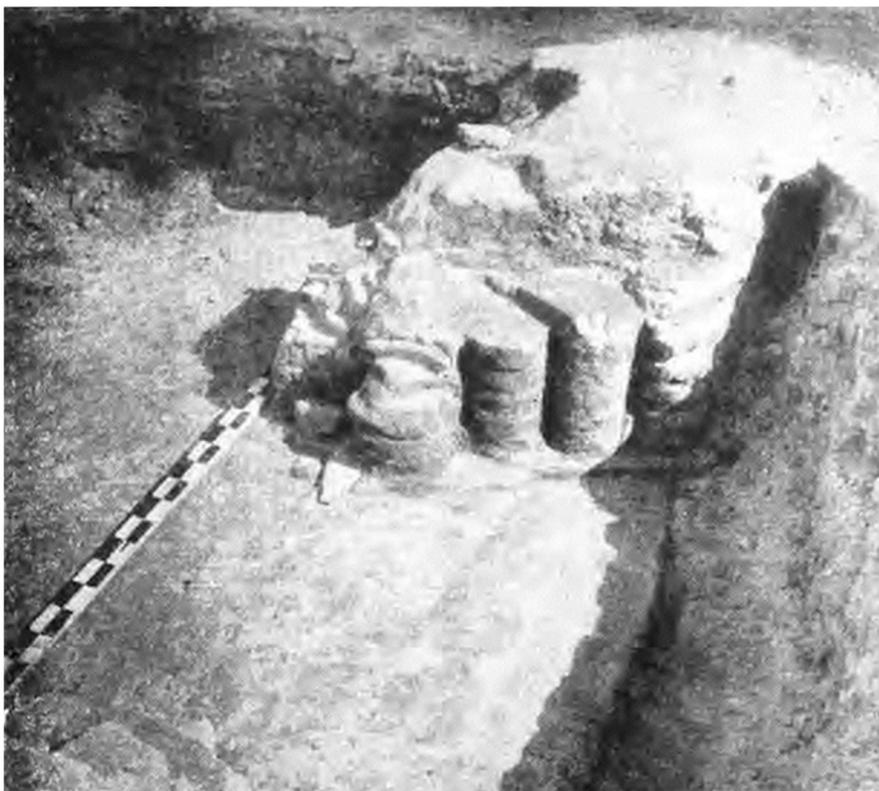
⁶⁴⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 19.

⁶⁵⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 19–20.

⁶⁵¹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 10.

⁶⁵² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 23.

біля входу в храм⁶⁵³. Обабіч до неї, у західній галереї, прилягала підлога з полив'яних різнокольорових керамічних плиток.

Пл. 47. Залишки portalу західної галереї. – Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 15.

Галереї, вочевидь, були прикрашені фресковим розписом, про що свідчать знахідки численних фрагментів фрескового живопису, у тому числі червоно-коричневі, сині, темно-зелені орнаменти на білому тлі, на коричневому зеленому тощо⁶⁵⁴.

Біля південного фасаду собору, у східній частині, виявлені рештки прибудованої до собору каплиці шириною 3 м, яка була суттєво пошкоджена пізнішими похованнями. Вона складена з плінфи, тотожної плінфі Борисоглібського собору, глибина залягання фундаментів — 120 см. Ззовні каплиця мала кутові пілястри. Підлога каплиці не збереглася, проте виявлена смальта жовтого, зеленого, кремовевого кольорів може свідчити, що тут також була мозаїчна підлога, а залишки фрагментів фрески — що вона була розписана фресковим живописом⁶⁵⁵.

Встановлено, що з заходу до каплиці, навпроти південного portalу, прилягав притвор, також ушкоджений пізнішими похованнями. Усередині

⁶⁵³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 24

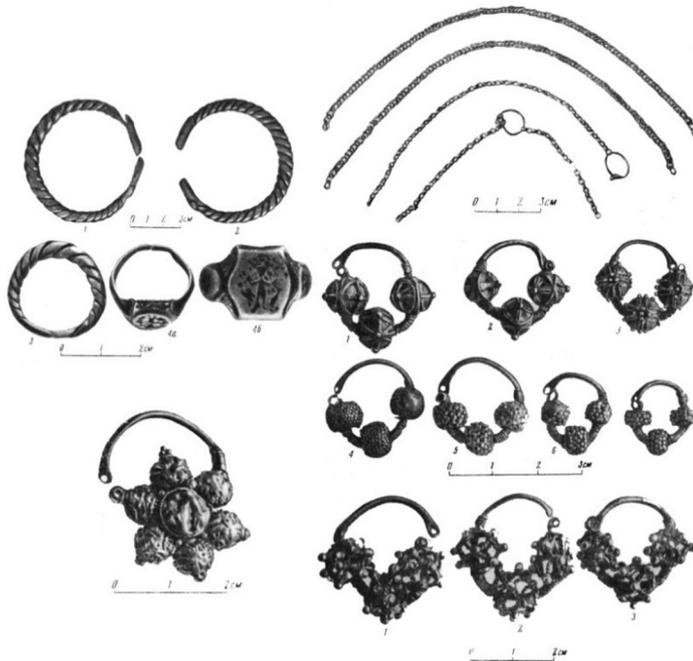
⁶⁵⁴ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 12.

⁶⁵⁵ Там само. Арк. 20–23.

притвору знайдені фрагменти керамічних плиток жовтого та зеленого кольорів, що свідчили про таку само підлогу, як і в північній та західній галереях⁶⁵⁶.

Розкопи-зондажі в західному напрямку не виявили продовження притвору до західного кута собору. Отже, робить висновок М. Холостенко, з південного фасаду до собору були прибудовані тільки каплиця та притвор⁶⁵⁷.

У 1957 р. — західніше, між південною стіною притвору та похованням ХІХ ст., яке розташовувалося паралельно цій стіні, на рівні стародавнього мощення виявили скарб золотих і срібних прикрас. Він лежав біля самого краю поховання серед розвалу цегли та розчину мурування. Прикраси були спеціально складені: два срібні браслети нанизані на золотий перстень зі щитком. Всередину було вміщено 11 золотих жіночих прикрас: колт, ажурні скроневі кільця (сережки) та золоте кільце, які були обмотані чотирма золотими ланцюгами. Усього виявлено 19 ювелірних виробів: 17 золотих і 2 срібних. Можливо, скарб був чимось обгорнений і вкладений у шпарину чи нішу стіни південного притвору. М. Холостенко вважав, що скарб був захований не раніше кінця 30-х рр. ХІІ ст., тобто, вочевидь, коли до собору прибудовували південний притвор⁶⁵⁸. Знайдений скарб передали на зберігання в Чернігівський державний обласний музей⁶⁵⁹ (Іл. 48).

Іл. 48. Скарб золотих і срібних прикрас, виявлений біля південного фасаду собору. 30-ті роки ХІІ ст. — Холостенко Н. В. Клад у Борисоглебського собора в Чернігові. *Советская археология*. 1962. № 2. Рис. 1–5.

⁶⁵⁶ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 25.

⁶⁵⁷ Там само. Арк. 25–26.

⁶⁵⁸ Холостенко Н. В. Клад у Борисоглебського собора в Чернігові. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 238.

⁶⁵⁹ Там само. С. 235.

Як зазначалося, у 1883 р. біля Борисоглібського собору під час копання могили для померлого кафедрального протоієрея Є. Пучковського, «з правої сторони вітваря, на відстані двох аршин від стіни храму» також був виявлений скарб, речі з якого нагадували скарб 1957 р.⁶⁶⁰ Він складався з двох золотих колтів, прикрашених перлинами, 11 золотих сережок, 2 срібних ланцюгів. Порівняння скарбів засвідчило не лише їх близьку подібність, але й те, що до шести скроневих кілець (сережок) скарбу 1883 р., які були непарні, підібралися пари зі скарбу 1957 р. Серед прикрас увагу дослідників привернув золотий перстень, на якому, як вважається, зображений популярний у середньовічному мистецтві сюжет «Вознесіння Олександра Македонського». Цей перстень міг належати комусь із князів стародавньої Русі⁶⁶¹ (Іл. 49).

Іл. 49. Золотий перстень із зображенням «Вознесіння Олександра Македонського». 30-ті роки XII ст.

Результати обстеження залишків зовнішніх прибудов Борисоглібського собору: галерей, каплиць, притвору засвідчили, що від них залишилися невеликі частини, і це, вважав М. Холостенко, не дозволяло ставити питання про їх відновлення. Дослідник наголошував: залишалося чимало питань, які можна розрішити по-різному, а отже, у відбудові був би певний відсоток домислів і вірогідностей⁶⁶². Тому було вирішено: у процесі благоустрою території та пониження ґрунту на 60–70 см навколо Борисоглібського собору здійснити реставрацію залишків галерей та прибудов XII ст. вище поверхні землі шляхом відновлення мурування в місцях руйнацій та його вирівнювання, а потім — покриття 2–3 рядами нової цегли. Ставилася мета демонстрації цих решток, щоб вони були доступні для огляду й створювали більш цільне враження та пізнання такої стародавньої й значної пам'ятки, якою є Борисоглібський собор⁶⁶³. Підлога галерей та прибудов була покрита сучас-

⁶⁶⁰ Кибальчич І. Новая археологическая находка в Чернигове. *Черниговские епархиальные известия. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1883. № 5. С. 241–246.

⁶⁶¹ Ситий І. Сигнет Олександра Македонського з музею ім. В. В. Тарновського. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 10–17.

⁶⁶² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 34.

⁶⁶³ Там само.

ною цеглою, поставленою на ребро «у ялинку» із нахилом для стікання води від собору.

Під час дослідження Борисоглібського собору та прилеглої до нього території М. Холостенко натрапив на мурування із цегли, розчину, які були відмінні від мурування самого собору. Так, у 1948 р., як зазначалося вище, біля північного фасаду виявлено стіну, яка перерізала стіною собору й була складена в техніці з прихованим рядом, цеглою тоншою та більшою, ніж цегла собору, розмірами 34,5х27х3 см, тобто цеглою та системою мурування більш давньою, ніж у Борисоглібському соборі⁶⁶⁴.

Розвал із муруванням зруйнованої споруди з цегли товщиною 2,8–3,2 см зафіксовано на глибині 3,0 м у розкопі, закладеному в центральній абсиді собору⁶⁶⁵. Обстеження фундаменту цієї абсиди виявило, що для його мурування застосовувалася цегла з більш давньої споруди разом із залишками розчину⁶⁶⁶.

У центрі собору, під первісними пірофілітовими плитами, на глибині від 3,20 до 3,80 м також був знайдений розвал цегляного мурування із більш давньої цегли, товщиною 2,8–3,3 см і міцного світло-рожевого розчину зі слідами руйнування гострим металевим знаряддям⁶⁶⁷.

Під час дослідження залишків північної галереї виявлено, що мощення її північно-східної частини зроблене з мурування (цегла товщиною 2,5–2,7 см), розбитого гострим металевим інструментом, з дуже міцним розчином, яке належало більш давній споруді, ніж Борисоглібський собор. Стіна галереї нижче рівня мощення продовжувалася регулярним муруванням у 3 ряди, а потім переходила в бутобетонне мурування з розбитого цегляного мурування, аналогічного тому, з якого мощення зроблено, зазначав М. Холостенко. Таким чином встановлено, що частина фундаментів і мощення у північно-східній частині галереї зроблені із залишків більш давньої споруди⁶⁶⁸.

У щоденнику досліджень 1957 р. архітектор зауважував, що в районі північно-східного кута абсиди північної каплиці виявлено «частину якоїсь стінки ... яка йшла під кутом до стін абсиди»⁶⁶⁹. При цьому він уточнював, що «у завалі на рівні стінки багато фрагментів розбитого мурування на рожевому розчині ... близького до терему всередині храму (залишки споруди XI ст. у північній наві собору, виявленої в 1956 р. — *О. Т.*)»⁶⁷⁰. І далі дослідник зазначав: «Розчищенням встановлено габарити фундаменту кута [північної] каплиці та його (фундаменту — *О. Т.*) глибини. Зроблений він як і фундамент стін галереї з розбитого мурування — у північно-східній частині

⁶⁶⁴ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 12.

⁶⁶⁵ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 139.

⁶⁶⁶ Там само. Арк. 149.

⁶⁶⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 142.

⁶⁶⁸ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 77–78.

⁶⁶⁹ Архів М. В. Холостенка. Щоденник експедиції 1957 року. Борисоглібський собор. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН–5261/34. Арк. 30.

⁶⁷⁰ Там само. Арк. 29 зв.

суцільно з розбитого мурування, у західній частині — поверх шару бутового мурування з каменю (?). Глибина фундаменту 1,06 м»⁶⁷¹.

Обстеження решток південної каплиці засвідчило, що мощення вздовж її південної стіни лежало з розбитої тонкої жовтої цегли (товщиною 2,5–2,8 см) і рожевого розчину, які далі переходили в розвал мурування товщиною до 75 см. М. Холостенко припускав, що за розмірами цегли та рельєфними знаками на ній вона, вочевидь, походить із терема XI ст., який знаходився на відстані 6–8 м і в якого завалив цегли від його руйнування майже не виявлено⁶⁷². Досліджуючи територію навколо Борисоглібського собору в 1950–1951 рр., М. Холостенко з південної сторони собору під альтанкою ХХ ст. виявив рештки споруди розмірами 7,5х7,5 м, яку ідентифікував як однокамерний терем, і датував 50–60-ми рр. XI ст.⁶⁷³ Залягання його фундаментів було нижче фундаментів Борисоглібського собору, стіни зведені частково у змішаній, частково в рівношаровій техніці мурування на цем'янковому розчині жовтувато-рожевого кольору, плінфа світлого, жовтуватого кольору, значних розмірів, тонка: 36–39х27–28х2,3–3 см, з таврами та знаками. Товщина стін 1,4 м. М. Холостенко припускав, що споруда могла бути триповерховою з кутовими пілястрами та пілястрами в середній частині⁶⁷⁴ (Іл. 50). Виявлені фрагменти аркатурного карнизу та «городків» свідчили, що споруда, імовірно, була оздоблена аркатурним фризом і ребристим орнаментом, а фрагменти фрескового розпису — що вона була прикрашена настінним живописом. Дослідник вважав, що задля будівництва Борисоглібського собору було здійснено перепланування частини князівського двору зі старими будівлями, які розібрали, коли споруджували князівський храм⁶⁷⁵. На думку архітектора, розібрали, вочевидь, і однокамерний терем, його будівельний матеріал використали для забутовки фундаментів, мощень південних прибудов собору, у підсипці під підлогу його південної нави⁶⁷⁶.

За версією І. Ігнатенка, споруда, яку М. Холостенко визначив як однокамерний терем, могла бути дзвіницею на зразок італійських кампаніл⁶⁷⁷.

Про те, що Борисоглібський собор був побудований на місці більш давніх мурованих споруд, могли свідчити й рештки будівлі, виявленої в 1956 р. під первісною підлогою у північній наві собору⁶⁷⁸. Між стінами цієї споруди та частково на них розташовувалися три архіерейські склепи ХVII–ХVIII ст. Як зазначалося, тут були поховані чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1616–1693 рр.), єпископи Кирило Ляшевецький (близько

⁶⁷¹ Архів М. В. Холостенка. Щоденник експедиції 1957 року. Борисоглібський собор. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд*. Інв. № КН-5261/34. Арк. 38.

⁶⁷² Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948–1950 рр. Арк. 5, 21.

⁶⁷³ Холостенко Н. В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. *Архитектурное наследие*. Москва, 1963. Вып. 15. С. 3–17.

⁶⁷⁴ Там само. С. 16.

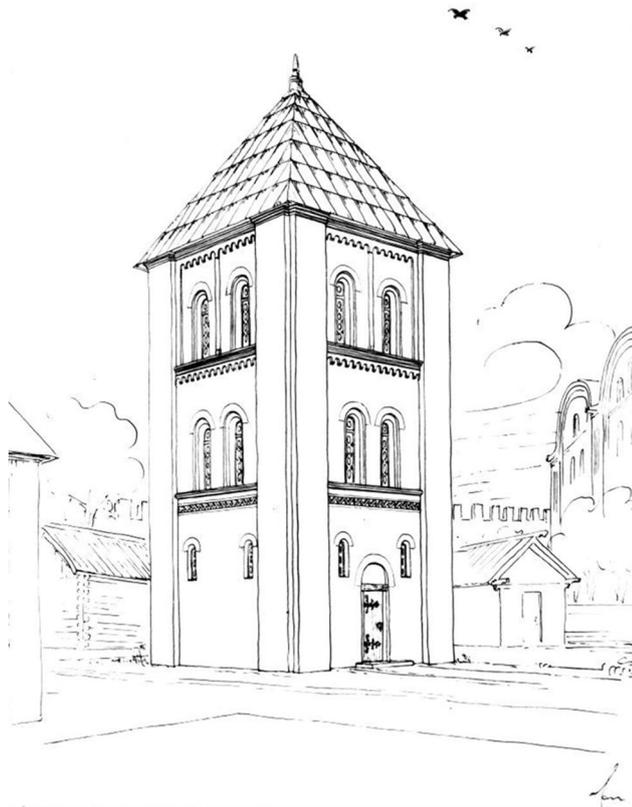
⁶⁷⁵ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 207–208.

⁶⁷⁶ Холостенко Н. В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 10.

⁶⁷⁷ Ігнатенко І. М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 2 (5). С. 178–179.

⁶⁷⁸ Холостенко Н. В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 3–17.

1718–1770 рр.) і Феофіл Ігнатович (1726–1788 рр.). Кам'яні склепи архієреїв, які заважали дослідженням, розібрали, поховання перенесли.

Іл. 50. Реконструкція однокамерного терема за версією М. Холостенка.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/36 Ф-І-7.

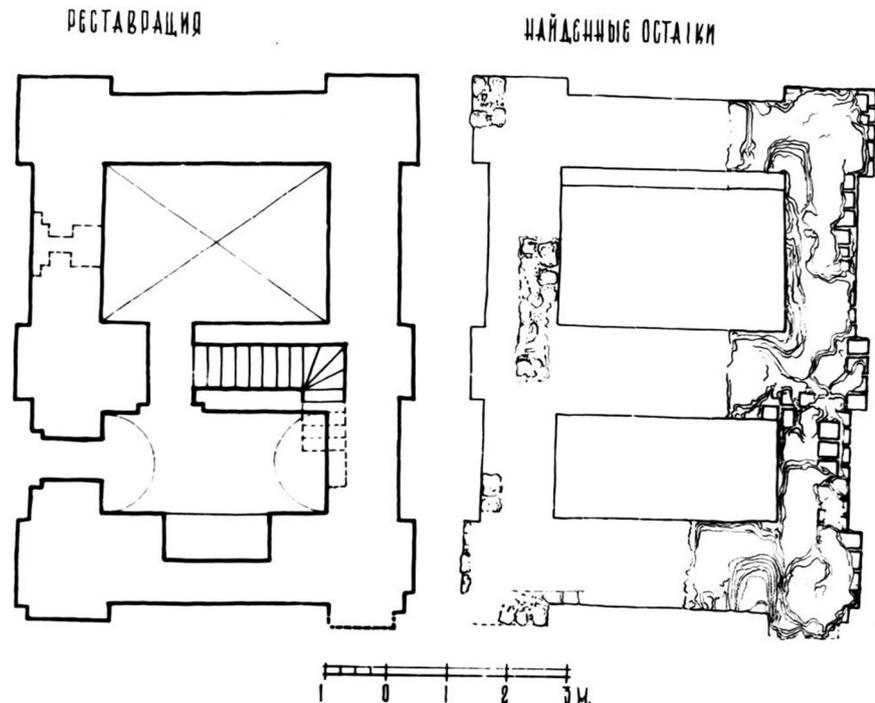
Були виявлені, як вважав М. Холостенко, рештки північної стіни давньої споруди, яка йшла паралельно північній стіні собору, а також частини західної, східної та середньої стін⁶⁷⁹. Для встановлення загального обрису споруди, заклали розкопи у трансепті, центральній наві собору та нартексі. У результаті, зазначав дослідник, були виявлені південно-західні та південно-східні кути давньої будівлі та внутрішня частина південної стіни в місці її прилягання до середньої стіни. На схід і південь продовження споруди не було⁶⁸⁰. Тобто, на думку архітектора, її південна стіна закінчувалася в центрі собору, у межах омфалія, східна — перед вівтарною частиною (Іл. 51).

Розміри будівлі, яку дослідник ідентифікував як двокамерний терем, становили 9,8x6,5 м. Споруда мала кутові пілястри та пілястру вздовж осі середньої стіни. Стіни складені в змішаній техніці мурування на рожевому цем'янковому розчині: шари каменю чергуються з рядами плінфи, викладеною системою прихованого ряду, розміри якої становили 33–36x26–28x2,5–3,5 см. Товщина стін — 1,2 м. Плінфа мала рельєфні тавра на торцях і вдав-

⁶⁷⁹ Холостенко Н. В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 3–4.

⁶⁸⁰ Там само. С. 4–5.

лені знаки на постелі. Знахідки фрагментів тиньку з фресковим розписом могли свідчити про те, що будівлю оздоблював настінний живопис. М. Холостенко припускав, що двокамерна споруда була двоповерхова, яка мала сходи в середній, більш товстій стіні товщиною 1,57 м⁶⁸¹ (Іл. 52). Дослідник вважав, що двокамерний терем за стратиграфією (обріз його фундаменту лежав у тих же шарах, що й обріз фундаменту Спаського собору) і будівельною технікою близький до будівництва Спаського собору XI ст.⁶⁸²

Іл. 51. Плани двокамерного терема за версією М. Холостенка.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/4 Ф-І-7.

За версією дослідника, однокамерний і двокамерний тереми були зруйновані одночасно перед будівництвом Борисоглібського собору, фрагменти мурування та окрема цегла останнього з розчином були виявлені у фундаменті Борисоглібського собору та в підсипці під його підлогою⁶⁸³.

Як бачимо, М. Холостенко, визначаючи межі обрису двокамерного терему, не взяв до уваги розвали цегли споруди, знайденої у центральній абсиді собору та її фундаменті, а також частини стіни з більш давньої цегли в районі північно-східного кута абсиди північної каплиці, стіну біля північного фасаду, яка перерізала стіною собору й була складена цеглою та системою мурування більш ранньою, ніж у Борисоглібському соборі, тощо. Тобто можна припустити, що конфігурація та розміри споруди чи споруд під Борисоглібським собором і навколо нього могли бути іншими.

⁶⁸¹ Холостенко Н. В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 6.

⁶⁸² Там само.

⁶⁸³ Там само. С. 7, 12.

Іл. 52. Реконструкція двокамерного терема за версією М. Холостенка.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Фотодокументальний фонд. Інв. № КН-152/37 Ф-І-7.

Деякі дослідники висловили гіпотезу про те, що виявлені М. Холостенком рештки, — як він вважав, — двокамерного терему, це і є власне Борисоглібський собор, зведений князем Давидом Святославичем до 1123 р., а той, що зберігся, можливо, був споруджений пізніше: у середині — другій половині або наприкінці XII ст.⁶⁸⁴

П. Раппопорт вважав, що знайдена М. Холостенком споруда у північній наві — це Борисоглібський собор, побудований Володимиром Мономахом у 1086—1089 рр.⁶⁸⁵

Уже 1952 р., на основі проведених у 1947—1952 рр. архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору та прилеглої території, М. Холостенком був складений проект «реставрації і відбудови пам'ятника з урахуванням максимально наближеного до його первісних форм, які він мав на момент створення (1090—1120 рр.)»⁶⁸⁶. Реконструкційно-реставрацій-

⁶⁸⁴ Богусевич Б. А. Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві. *Археологія*. 1961. Т. 12. С. 82; Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: В 2-х тт. Москва—Ленинград: Изд-е Академии наук СССР, 1961. Т. 2. С. 480; Асеев Ю. С. Стилистические особенности черниговского зодчества XII—XIII ст. *Чернигов и его округа в XI—XIII вв.* Київ: Наукова думка, 1988. С. 138; Ігнатенко І. Періодизація кам'яного зодчества Чернігова XII ст. за історичними джерелами та будівельними матеріалами. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2020. Вип. 6 (9). С. 190—191; Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI—XIII ст. Каталог / О. Черненко, О. Ярошенко. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. С. 37—38.

⁶⁸⁵ Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура. Санкт-Петербург: Стройиздат, 1993. С. 236—257, 263.

⁶⁸⁶ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проект відбудови і реставрації споруди. 1952 р. *Національний архітектурно-історичний*

ні роботи Борисоглібського собору розпочалися цього ж року. Проект був затверджений на науково-методичній раді з охорони пам'яток культури при Президії АН СРСР у червні 1953 р.⁶⁸⁷ Зазначалося, що робота архітектора М. Холостенка стосовно виявлення первісних форм Борисоглібського собору в Чернігові представляє великий науковий інтерес. Наголошувалося, що в процесі проведення робіт необхідно уточнити питання, пов'язані з улаштуванням покриття над пам'яткою, з висотою та характером абсид, з архітектурним виглядом галерей, з формою купола та хреста, зі збереженням чи розбиранням склепінь XVII ст. Науково-дослідну роботу, здійснену архітектором М. Холостенком стосовно Борисоглібського собору в Чернігові та розроблений ним варіант проекту реставрації цієї найцікавішої пам'ятки, рада рекомендувала представити до публікації.

Проект передбачав знесення пізніших перебудов і прибудов Борисоглібського собору та гіпотетичну реконструкцію втрачених частин і деталей. Замість однієї великої абсиди XIX ст. та прибудов біля неї було реконструйовано шляхом надбудови нижніх частин центральну та південну абсиду, а північну — на первісному фундаменті, який зберігся. Склепіння підвалу у північній абсиді були розібрані.⁶⁸⁸ Усі три абсиди звели однієї висоти (Іл. 53).

Іл. 53. Борисоглібський собор. Східний фасад. Сучасний вигляд.

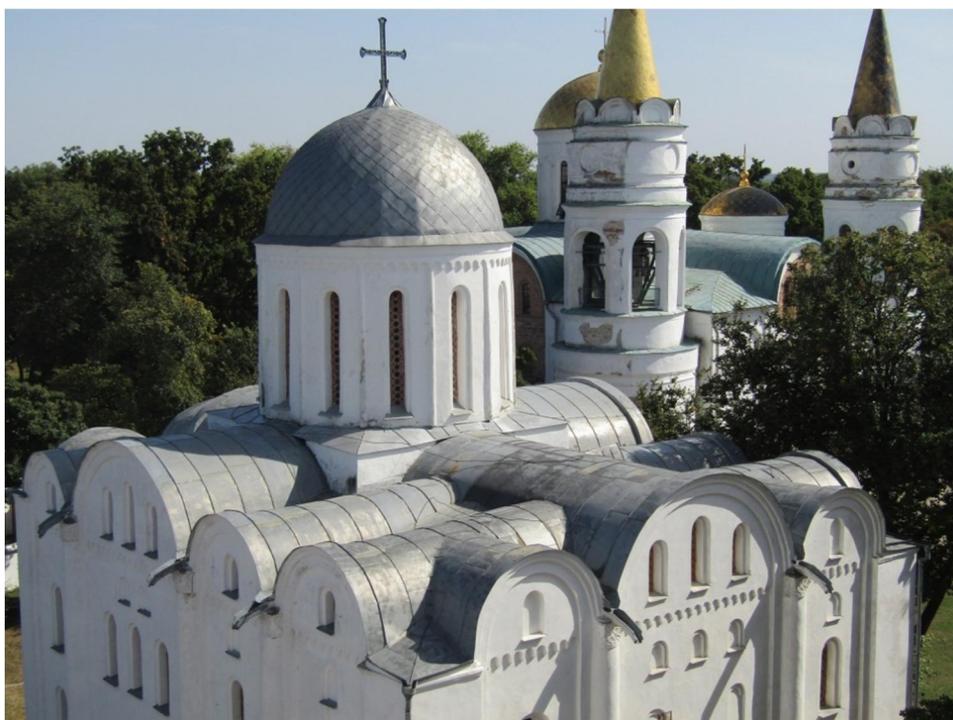
заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд. Інв. № КН-1193/10. ДФ-1010. Арк. 3.

⁶⁸⁷ ДАЧО. Ф. Р-1046. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 145-146.

⁶⁸⁸ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проект відбудови і реставрації споруди. 1952 р. Арк. 3-5.

У той же час дослідником було запропоновано частину склепінь всередині храму, перекладених у XVII ст., зберегти, оскільки їх розібрання та відновлення на первісних місцях пов'язане з великим ризиком, особливо в частині стійкості центральної давньої системи храму, і створить великий об'єм реконструкційних робіт⁶⁸⁹.

Над склепіннями XVII ст., які були закладені значно нижче первісних, здійснили реконструкцію первісного закомарного перекриття собору. На даху замість парапетів і стінок XVII ст. виклали стінки (люнети) закомар на всіх фасадах і влаштували дерев'яне перекриття з дерев'яними кружальними формами у відповідності до форм закомар, і покрили оцинкованим залізом⁶⁹⁰ (Лл. 54).

Лл. 54. Закомарне перекриття Борисоглібського собору. Північно-західний фасад.

Таким чином на західному фасаді було реконструйовано центральну закомару з трьома вікнами, менші — бічні, вочевидь, були декоративними й мали по одній ніші. На північному та південному фасадах звели по одній великій закомарі з трьома вікнами та двома меншими бічними, які завершували західні прясла на цих фасадах, а також — по одній закомарі у східних пряслах. Малі прясла мали по одному вікну. Над абсидами реконструювали три невеликі закомари.

На фасадах Борисоглібського собору відновили двоступінчасті кутові пілястри та півколони, які увінчалися капітелями, виготовленими за зразками віднайдених: на північному та південному фасадах — 6 капітелей (із них —

⁶⁸⁹ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проект відбудови і реставрації споруди. 1952 р. Арк. 4.

⁶⁹⁰ Там само Арк. 10.

чотири з парними звірами, дві — з парними звірами та пальметою) (Іл. 55). На західному фасаді — дві капітелі, виготовлені за світлинами капітелі, виявленої 1860 р. біля західного порталу та втраченої⁶⁹¹ (Іл. 56). Оригінальні капітелі та кутовий камінь наразі експонуються в соборі.

Іл. 55. Копії капітелей з парними звірами на північному фасаді Борисоглібського собору.

Іл. 56. Копії капітелей з плетінкою на західному фасаді Борисоглібського собору.

⁶⁹¹ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проект відбудови і реставрації споруди. 1952 р. Арк. 9.

По всьому периметру стін собору та на бані був реконструйований арочний карниз (розбивку аркатури проводили згідно збережених на місці слідів арочного фризу), відновлені первісні двоступінчасті ніші на всіх фасадах, а також пілястри на заново зведених абсидах. Арочний карниз, вікна, ніші на них зроблені за аналогіями. Великі, готичної форми вікна XVII ст. на південному та північному фасадах заклали; відновили первісні, щілиноподібні, орієнтуючи їх розташування за збереженими арочними перемичками та середнім вікном, розташованим між готичними, яке зберегло свою первісну форму. У закомарах вікна зроблені за аналогіями вікон на фасадах⁶⁹². Дерев'яні рами у вікнах собору відновили за аналогіями стародавніх.

Розібрали закладки південного та північного порталів, а також закладки новою цеглою західного portalу, відновили всі їх ушкоджені та зрублені первісні частини, зокрема замість пірофілітових плит, які давно випали, і дерев'яних перемичок, що згнили, зробили залізобетонні.⁶⁹³ У порталах встановили дубові двері з кованими накладками.

У проєкті відбудови Борисоглібського собору 1952 р. М. Холостенко запропонував розібрати притвор-ротонду XVII ст., яка прилягала впритул до західного фасаду собору та, вочевидь, заважала реконструкції центрального фасаду у формах XII ст.⁶⁹⁴ На засіданні Колегії Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР 28 грудня 1953 р. постановили: «Враховуючи, що реставрація унікального пам'ятника архітектури загальносоюзного значення к. Борисоглібського собору XII ст. в м. Чернігові у первісному вигляді неможлива без розібрання прибудови до його західного фасаду — трапези XVII ст. (притвор-ротонда — *О. Т.*), а також аварійний стан цієї прибудови, недоцільність її відбудови і наявність в м. Чернігові інших аналогічних щодо часу і характеру пам'яток XVII ст., Колегія Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР вважає необхідним дозволити Чернігівському Облвідділу у справах архітектури провести роботи стосовно реставрації Борисоглібського собору XII ст. у точній відповідності із затвердженим проєктом і розібрати для цього прибудову до західного його фасаду — трапезу XVII ст.»⁶⁹⁵ Відтак притвор-ротонда XVII ст. була розібрана, двері на західному фасаді собору, пробиті для входу в притвор-ротонду на другий поверх, заклали, відновили дві ніші, розташовані обабіч закладеного вже входу вище portalу в центральному пряслі та три ніші під арочним карнизом⁶⁹⁶.

Зовнішні стіни Борисоглібського собору отинькували, побілили, місцями залишили зондажі давнього мурування.

Усередині собору проведено укріплення пілонів, попружних арок, нижньої частини бані, відремонтовані стіни, закладено пробоїни у вітрилах. На бані розібрали закладені вікна та відновили їх у первісному вигляді. Були

⁶⁹² Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови і реставрації споруди. 1952 р. Арк. 7.

⁶⁹³ Там само.

⁶⁹⁴ Там само. Арк. 6.

⁶⁹⁵ Виписка із протоколу № 109 засідання Колегії Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР від 28 грудня 1953 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Документальний фонд. Інв. № КН-2098/30. Арк. 1–2.

⁶⁹⁶ Борисоглібський собор в м. Чернігові. ... Техніко-робочий проєкт ... 1952 р. Арк. 6.

також відновлені стесані частини пілястр пілонів і первісна форма дверей на хори й на хорах¹⁶³. Розібрали закладки ніш-аркосолій. Відновили між-ярусні карнизи, за аналогіями — орнаментовані, різьблені парапетні плити хор.

Борисоглібський собор усередині був також отинькований та побілений вапняним розчином, місцями залишені зондажі мурувань.

У проєкті 1952 р. М. Холостенко передбачав закріплення частини фрескових розписів на північній стіні біля східного пілона та на південній стіні в аналогічному місці⁶⁹⁷. На сьогодні вони відсутні, незначні фрагменти фрескового розпису залишилися в угосі середнього вікна верхнього ярусу північної стіни.

Архітектор вважав, що оскільки первісна центральна система собору з банею та куполом і чотирма пілонами збереглася, то враження від споруди в її центральній частині буде давати можливість отримувати уяву про цю пам'ятку в її первісних пропорціях, позаяк було запропоновано понизити підлогу до первісного рівня⁶⁹⁸.

Як зазначалося, у соборі були зняті пізніші нашарування підлоги й відновлена первісна із плит пірофілітового сланцю, у центральній частині — омфалій XII ст. У трьох абсидах вівтарної частини, замість первісної підлоги, яка не вціліла, була зроблена підлога із сучасних керамічних плиток за зразком стародавніх.

Отже, у Борисоглібському соборі, єдиному з усіх храмів Київської Русі, у всій його повноті був відновлений омфалій, що дає можливість наглядно уявити, як виглядала підлога в центральній частині стародавнього собору. До того ж був відновлений не лише омфалій, але й первісна підлога на більшій площині наосу храму, яка покрита великими пірофілітовими плитами, що є також унікальним серед пам'яток домонгольського періоду. Для огляду решток двокамерного терему у північній наві їх було укріплено та огорожено дубовим парапетом.

Таким чином, аналіз відбудови Борисоглібського собору за проєктом М. Холостенка засвідчив, що оскільки основна конструктивно-просторова система пам'ятки збереглася в первісному вигляді, окрім склепінь, понижених і перекладених у XVII ст., то ця центральна частина храму може бути більш-менш достовірною до першовзірця XII ст. Під час реставраційних робіт вона була відремонтована й зазнала мінімум втручань та змін.

Розташування та відновлення переважної більшості віконних і дверних отворів, ніш на фасадах, підлоги (на нашу думку, окрім підлоги у вівтарній частині) було здійснено на основі достатньо аргументованих даних, отриманих у результаті обстежень пам'ятки.

Реконструкція декору на фасадах Борисоглібського собору, а саме аркатурного фризу, зроблена, ґрунтуючись на обстеженнях і за аналогіями Успенського собору Єлецького монастиря, півколон — за архітектурно-археологічними дослідженнями та за аналогіями, зокрема, знову того ж таки Успенського собору. Питання реконструкції капітелей, які, на думку М. Холостенка, завершували виявлені півколони на фасадах, у деяких до-

⁶⁹⁷ Борисоглібський собор в м. Чернігові. ... Техніко-робочий проєкт ... 1952 р. Арк. 8, 10.

⁶⁹⁸ Там само. Арк. 4.

слідників викликали сумніви: оскільки віднайдені різьблені деталі не збереглися *in situ*, то існує невпевненість, чи всі вони походять із Борисоглібського собору, деякі з них могли бути з Благовіщенської церкви або ж Успенського собору Єлецького монастиря, які також мали півколони, що могли завершуватися капітелями⁶⁹⁹. М. Холостенко наголошував, що виявлення такої великої кількості рельєфних фрагментів під час архітектурно-археологічних досліджень саме в Борисоглібському соборі «навіть чи буде переконливим для будь-кого вважати, що такий великий тягар взялися сюди переносити на таку велику відстань, від якої розташовувалися ці храми (Благовіщенський собор та Успенський собор Єлецького монастиря — *О. Т.*), лише для того, щоб потім кинути їх як баласт біля порогу храму або закласти в мурування, маючи на місці купу цегли із зруйнованих частин храму»⁷⁰⁰. У відповідь на зауваження про те, що діаметр капітелей не відповідав діаметру півколон, дослідник зазначив, що, визначаючи діаметр півколон у верхній частині, де вони, імовірно, завершувалися капітелями, треба враховувати їх ентазис, оскільки діаметр колони зменшується знизу догори. У нижній частині діаметр півколон становив 83–85 см.⁷⁰¹ Тому, на переконання М. Холостенка, можна вважати, що розмір півколон Борисоглібського собору у верхній частині міг бути 79–80 см. Отже, робить висновок дослідник, віднайдені капітелі більше відповідають Борисоглібському собору, до того ж вони виявлені на місці⁷⁰². Зазначимо, що розміри капітелі з парними звірами, яка найкраще збереглася, становить 73x55x44 см, інші капітелі мають значні втрати та ушкодження.

Гіпотетичним є відновлення трьох абсид Борисоглібського собору, які не збереглися й були відбудовані заново, а також реконструкція первісного закомарного перекриття собору, насамперед західного фасаду, оскільки тип склепінь західних кутових компартиментів наосу та бічних компартиментів нартексу собору залишився невідомий⁷⁰³.

Відбудова Борисоглібського собору у первісних формах XII ст., здійснена за проектом М. Холостенка, не була першим прикладом подібних реконструкцій храмів часів Київської Русі. Вона проводилася на теренах Російської імперії ще в XIX ст. і переслідувала (зокрема, у Правобережній Україні) політичні цілі. Тут відбудова храмів у стародавніх формах здійснювалася з метою викорінення слідів польсько-католицького панування та повернення до «російських витоків». Як приклад можна навести реконструкцію напівзруйнованого й дуже видозміненого перебудовою в католицький костел Успенського собору в м. Володимирі (Волинська область) (1156–1160 рр.) (Лл. 57). Наприкінці XIX ст. всі його пізніші перебудови розібрали, він був реконструйований у формах пам'яток Київської Русі як однобанный, закомарний тип храму: усі його фасади завершувалися закомарами. Знову-таки відбудова первісних перекриттів Успенського собору, як і в інших по-

⁶⁹⁹ Воробьёва Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей. *Средневековая Русь. Сборник статей памяти Н. Н. Воронина*. Москва: Наука, 1976. С. 176–178.

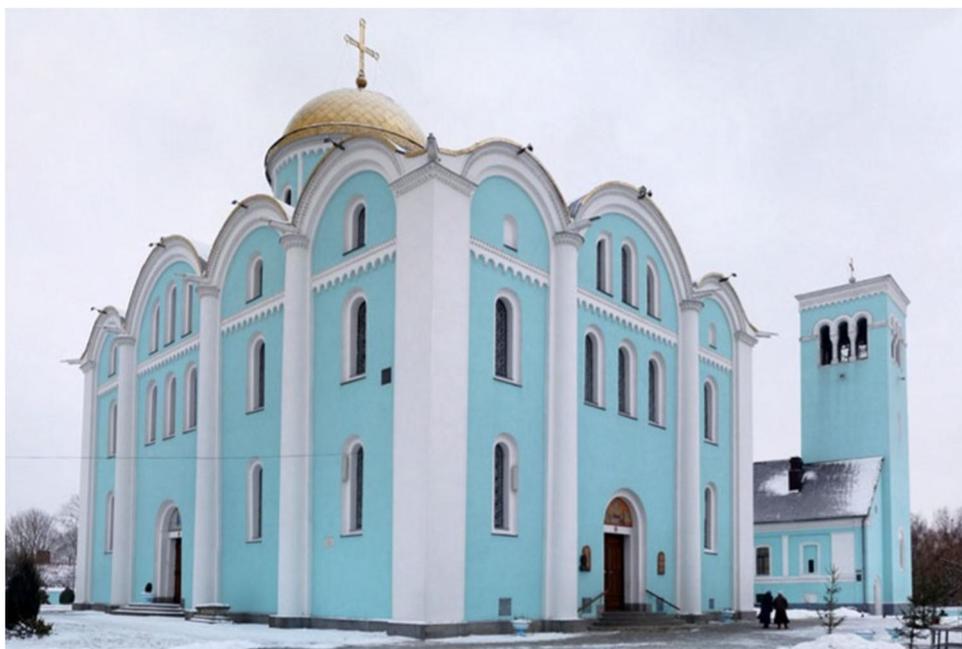
⁷⁰⁰ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 23.

⁷⁰¹ Там само.

⁷⁰² Там само. Арк. 25.

⁷⁰³ Міхеєнко К. Домонгольські храми Чернігова. С. 128.

дібних храмах, а також кількість бань залежала від того, наскільки збереглися їх рештки, і не могла бути повністю достовірною. На жаль, у первинному вигляді жоден із закомарних храмів повністю не зберігся.

Іл. 57. Успенський собор у м. Володимир. Волинська область. Сучасний вигляд.

Можна припустити, що М. Холостенко, приймаючи рішення про відбудову Борисоглібського собору у формах XII ст., міг орієнтуватися на реконструкції пам'яток, які проводилися раніше. Слід узяти до уваги й те, що собор був значно ушкоджений під час Другої світової війни, тож після проведених архітектурно-археологічних досліджень, у результаті яких виявили його давні конструктивні форми, архітектурні деталі, оздоблення та ступінь їх збереженості, було прийнято рішення про відновлення пам'ятки в її первісному вигляді. Нагадаємо, що спочатку Борисоглібський собор, правдоподібно, планували відбудувати таким, яким він був до воєнних руйнувань.

Дослідження та проведені реконструкційно-реставраційні роботи пам'ятки засвідчили, що собор за своїми конструктивними особливостями та елементами ознаменував новий тип храму, який почав формуватися на Русі з кінця XI ст. Це був синтез візантійської архітектурно-просторової композиції та закомарного храму з виразними елементами романського стилю.

Вважається, що закомарний тип храму, який виник наприкінці XI — на початку XII ст., визначив самобутність архітектури Київської Русі в порівнянні з візантійською архітектурною традицією⁷⁰⁴. У храмах Візантії закомарами, переважно, завершувалися лише центральні прясла, які відповідали раменам просторового хреста, а закомарний тип храму передбачав, що всі прясла фасадів мали півкруглі закомари. Вважається також, що закомарний

⁷⁰⁴ Міхеєнко К. М. Етапи еволюції закомарного завершення храмів Київської Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура*. 2015. № 836. С. 36.

тип храму сформувався в Києві (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор).

Борисоглібський собор повторює їх об'ємно-просторову композицію. Проте київські собори споруджені у змішаній техніці мурування «opus mixtum» (плінфа та камінь) і системою прихованого ряду (візантійська традиція), а в Борисоглібському соборі застосоване рівношарове мурування «opus isodos»⁷⁰⁵. Рівношарова техніка мурування, а також хрещаті склепіння, елементи декору у вигляді аркатурних карнизів, півколони фасадів увінчані різьбленими капітелями, профільовані портали, імітація каменю на зовнішніх поверхнях стін за допомогою розбивки тиньку на квадрати (на Заході храми часто будували з каменю) — це основні елементи західноєвропейського романського стилю, характерні для цієї пам'ятки. Ще одним новаторством у Борисоглібському соборі було влаштування внутрішньостінних сходів у західній стіні, які вели на другий поверх собору — князівське місце в храмі (сучасна назва — хори).

Поєднання закомарного типу храму з рівношаровою технікою мурування та романськими конструктивними й декоративними елементами втілено ще в одному чернігівському храмі — Успенському соборі Єлецького монастиря (1094–1097 рр.), який, на думку М. Холостенка, передував будівництву Борисоглібського собору⁷⁰⁶. Чернігівський варіант закомарного храму з яскравими елементами романського стилю, який представляли собою Борисоглібський собор та Успенський собор Єлецького монастиря, став популярним, він поширився на значній території Русі впродовж усього XII ст. Серед них — Успенський собор «Пирогоща» в Києві (1130–1132 рр.), Георгіївський собор (1144 р.) у Каневі, Петропавлівська церква (1145 р.) у Смоленську, Кирилівська церква (після 1147 р.) у Києві, Успенський собор (1156 р.) у Володимирі (Волинська область) тощо.

Визначаючи можливе джерело романських елементів у чернігівських пам'ятках, деякі дослідники припускають, що впливи романського стилю могли бути запозиченими з кола романських майстрів Північної Італії. Саме в Італії могла виникнути будівельна артіль, в діяльності якої органічно поєднувалися традиції візантійської та романської архітектури⁷⁰⁷. Існує версія про прихід візантійської артілі, яка на Заході зазнала впливу романської архітектури або ж можливого з'єднання візантійських і романських традицій уже в Чернігові⁷⁰⁸.

Найвиразнішими зразками європейського романського стилю вважаються елементи декоративного обрамлення Борисоглібського собору, виявлені під час архітектурно-археологічних досліджень храму. За ідентифікацією М. Холостенка, це: кутовий камінь portalу західної галереї (1947 р., знайдений під порогом західного portalу собору) (Іл. 58), дві різьблені капітелі зі звірами (1947–1948 рр., виявлені у закладці південного portalу) (Іл. 59–

⁷⁰⁵ Міхенко К. М. Етапи еволюції закомарного завершення храмів Київської Русі. С. 131.

⁷⁰⁶ Холостенко Н. В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры*. 1961. Вып. 3. С. 65

⁷⁰⁷ Иоаннисян О. О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII века. *Ruthenika*. Київ, 2007. Т. VI. С. 134–188.

⁷⁰⁸ Раппопорт П. А. Из истории киево-черниговского зодчества XII в. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1984. Вып. 179. С. 62.

60) та половина капітелі з гривастим звіром (левом) (без голови), виявлена 1956 р. у нартексі храму, у засипці гробниці XVII ст. (Лл. 61), а також пласка капітель із трьох плит від пілястри, виявлена під підлогою у південній наві (Лл. 62). Тут слід додати ще капітель із плетінкою та півколонку від порталу собору, знайдені під час розкопу порогу західного порталу в 1860 р. (не збереглися)⁷⁰⁹ (Лл. 63).

Лл. 58. Кутовий камінь порталу. Виявлений в 1947 р. під порогом західного порталу Борисоглібського собору. Світлина В. Кошмала. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-139/1, А-1-828.

Лл. 59. Капітель зі звірами. Виявлена в 1947 р. у закладці південного порталу Борисоглібського собору. Світлина В. Кошмала. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-139/2, А-1-829

Лл. 60. Капітель зі звірами та пальметою (із 2-х фрагментів). Виявлена в 1947 р. у закладці південного порталу Борисоглібського собору. Світлина В. Кошмала. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-141, А-1-831; КН-132, А-1-1466.

Різьблені деталі витесані з вапняка, залежі якого, зазначав дослідник, знаходилися в районі м. Новгород-Сіверського⁷¹⁰. Проведене в наш час петрографічне та палеонтологічне дослідження вапняка виявило, що він міг походити з басейну р. Оки, муромо-рязанських земель, які на початку XII ст. входили до складу Чернігівського князівства⁷¹¹.

⁷⁰⁹ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198.

⁷¹⁰ Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. *Искусство*. 1951. № 3. С. 89.

⁷¹¹ Черненко О. Є, Нікітенко І. С. Результати дослідження сировини білокам'яних архітектурних деталей кінця XI – XII ст. з Чернігова. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2 (5). С. 73–81.

*Лл. 61. Капітель з левом (фрагмент).
Виявлена у 1956 р. в нартексі Борисоглібського собору, у засипці гробниці XVII ст.
Зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського.*

*Лл. 62. Плaska капітель із трьох плит.
Виявлена під підлогою у південній наві Борисоглібського собору.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Інв. № КН-142 А-1-832.*

Лл. 63. Капітель із плетінкою. Виявлена в 1860 р. під другим порогом Борисоглібського собору. Втрачена в роки Другої світової війни. – «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории». Киев, 1911. С. 8.

Кутовий камінь прямокутної форми має розміри 64x46–51x47–54 см. На його передній, видовженій стороні вирізьблено фантастичного звіра — дракона з короткою мордою, повернутою назад, невеликими загнутими вухами, двома передніми лапами з кігтями, крилами та змієподібним хвостом, вкритим лускою, який плавно переходить у плетінку. Кінець звивистої плетінки знаходиться в пащі дракона. На меншій, бічній стороні каменю — рельєфне зображення птаха із загнутим дзьобом, довгим хвостом, голова якого повернута до дерева зі стовбуром та широким листям і плодом. Композиції обрамлені півваликом з насічками. Кутовий торець між зображеннями оформлений стилізованим стовбуром із круглим вузлом-розеткою. Рельєф різьблення об'ємно-пластичний, високий, гарно модельований, що свідчить про професіоналізм майстра. М. Холостенко вважав, що кутовий камінь оформлював західний портал галереї собору та був вмурований у п'яту арки, яка обрамляла портал; з іншого боку, симетрично йому, вочевидь, розташовувався ще один кутовий камінь.

Капітелі із зображенням парних звірів мають форму оберненого зрізаного конуса. Верхня частина — прямокутна, трохи нахилена зовні, нижня — півкругла. Рельєфним різьбленням покрито як передні стінки, так і бічні, останні у частинах, які входили в мурування стіни, — пласкі. Була залишена смужка, що дорівнювала ширині верхнього бортика капітелі. Задні частини, які прилягали до пілястри, мали заглиблення, особливо глибока виїмка була в другій капітелі, що спричинило її значне руйнування⁷¹².

Капітель, що збереглася краще, тільки була розколота навпіл, має розміри 73x55x44 см. На ній вирізьблено двох звірів, які сидять спинами один до одного. Їхні голови повернені назад, а хвости переплетені між собою, переходять у звивисту плетінку, яка з двох боків обрамляє фігури тварин, заповнюючи й торці капітелі. У центральній частині композиції плетінка у вигляді серцеподібної розетки завершується драконоподібними голівками. Рельєф зображень досить високий (2–2,5 см), зрізаний в одній площині, шерсть тварин передана насічками, які покривають тулуби тварин з кігтистими лапами. На шиях звірів — ряд горизонтальних насічок, схожих на нашійники.

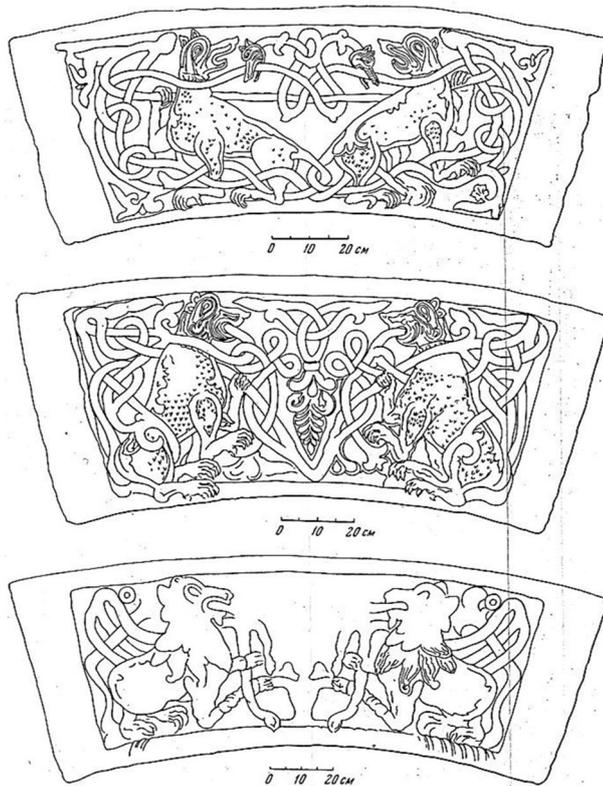
На другій капітелі з парними звірами, що збереглася гірше, передня частина прикрашена плетінкою, яка в центрі завершується пальметою. Обабіч неї — двоє звірів, збереглися їх нижні частини з кігтистими лапами та шерстю, відтвореною дрібними насічками. Висота капітелі 60 см.

На половинці третьої капітелі також вирізьблено звіра з довгою гривною; оскільки голова не була знайдена, то за гривною тварину визначено як лева. На другій половині цієї капітелі, вочевидь, симетрично першій, теж розташовувався лев, а центральна частина заповнювалася плетінкою.

М. Холостенко вважав, що всі ці капітелі, як і капітель із плетінкою 1860 р., за розмірами, технікою виготовлення, матеріалом і композиціями були близькими між собою⁷¹³. Три капітелі мають подібну симетричну композицію: на них зображені пари звірів, розміщені дзеркально один навпроти одного, простір між ними заповнений плетінкою (Іл. 64).

⁷¹² Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. С. 85

⁷¹³ Там само.

Лл. 64. Графічна реконструкція симетричних зображень на капітелях за версією М. Холостенка. – Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 13.

Дослідник зазначає, що тематично зображення на капітелях і кутовому камені належать до звірино-орнаментального стилю, вказуючи на зв'язок чернігівських рельєфів з мистецтвом Русі попереднього періоду (IX—X ст.) і наступним етапом розвитку монументального різьблення в пам'ятках Володимиро-Суздальської землі⁷¹⁴. При цьому він відкидав впливи Заходу, які «стверджувалися багатьма дослідниками», і наголошував, що монументально-скульптурна декорація чернігівських і володимиро-суздальських пам'яток представляє собою закономірне явище в загальному процесі мистецтва стародавньої Русі, форми якого визначались його власними внутрішніми закономірностями розвитку⁷¹⁵. М. Холостенко наводив приклади оформлення архітектурно-скульптурної декорації в Десятинній церкві, Софії Київській, Софії Новгородській, Спасо-Преображенському соборі Чернігова, зооморфних сюжетів, властивих для мистецтва Київської Русі, які йшли від уявлень і зразків місцевої народної творчості, у тому числі й поширення плетінки⁷¹⁶.

Характерно, що дослідник, який виявив і обстежив конструкції та елементи романіки в Борисоглібському соборі: рівношарову техніку мурування

⁷¹⁴ Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. С. 89.

⁷¹⁵ Там само. С. 89–90.

⁷¹⁶ Там само. С. 86–88.

та розбивку отинькування храму у вигляді імітації під кам'яні квадри, хрещаті склепіння, півколони, перспективні портали, капітелі, аркатурні карнизи, — не вказував, що вони притаманні романському стилю й могли бути звідти запозиченими. Все ж треба зауважити, що М. Холостенко був ознайомлений з романськими пам'ятками в Європі, і коли йому було необхідно для підтвердження атрибуції знайденого різьбленого кутового каменю вказати на аналогію, він для ілюстрації використав кутовий камінь з порталу Шлезвізького собору св. Петра, але водночас зауважував, що собор значно примітивніший за Борисоглібський (Іл. 65), а для його рельєфів характерна деяка варваризованість, спрощеність тощо⁷¹⁷ (Іл. 66). Знайомий М. Холостенко був і з точкою зору І. Моргілевського, який ще в 1928 р. називав капітель з плетінкою 1860 р. «типовим романським зразком», яка походить з Успенського собору Єлецького монастиря, проте, очевидно, у М. Холостенка була інша думка. Як уже зазначалося, М. Холостенко не підтримав версію І. Моргілевського про походження цієї капітелі з Успенського собору Єлецького монастиря⁷¹⁸.

Іл. 65. Портал собору св. Петра м. Шлезвіг, Німеччина. —
Stange A. *Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien*. Berlin-Dahlem, 1940. Табл. 4.

⁷¹⁷ Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. С. 88.

⁷¹⁸ Моргілевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали* / Під ред. М. Грушевського. [Київ]: Державне вид-во України, 1928. XII. (Записки Української Академії Наук. Історична секція; т. 23). С. 199–200.

Лл. 66. Кутовий камінь portalу собору св. Петра м. Шлезвіг, Німеччина. – Stange A. *Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien*. Berlin–Dahlem, 1940. Табл. 5.

Починаючи з радянських часів, дослідники, дотримуючись думки про виготовлення білокам'яного різьблення Борисоглібського собору місцевими майстрами, намагалися конкретизувати представлених на різьблених деталях звірів: стосовно парних звірів висловлювалися припущення про вовків, барсів, гепардів⁷¹⁹. У зображенні фантастичного звіра з драконоподібним хвостом вбачали давньослов'янське божество Сімаргла⁷²⁰. Поряд із з'ясуванням тематики, символіко-алегоричного значення сюжетів різьблених деталей, були спроби дослідити манеру виконання та стилістичні витoki зображень: вказувалося на впливи скандинаво-новгородських та італо-візантійських традицій, висловлювалися припущення і про романський характер кутового каменя⁷²¹.

При цьому їх вивчали ізольовано, відзначаючи лише незвичність цих зооморфних архітектурно-пластичних деталей, які оздоблювали стародавній храм. Часто не бралось до уваги, що капітелі та кутовий камінь були невід'ємними конструктивно-декоративними частинами ордерних романських елементів Борисоглібського собору: різьблені капітелі, вочевидь, увінчували півколони, а рельєфний кутовий камінь оздоблював перспективний головний вхід у храм. Вони не могли бути виконані майстрами без урахування загальної архітектурно-пластичної композиції храму та його декору. Різьблені деталі необхідно було погоджувати та ув'язувати зі стилістично-композиційними елементами собору. Розміри, форма капітелей мали відповідати розмірам цегляних півколон, а кутовий камінь — архівольтам порта-

⁷¹⁹ Вороб'єва Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей. С. 175–183.

⁷²⁰ Богусевич Б. А. Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві. С. 82.

⁷²¹ Вороб'єва Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей. С. 178; Гладкая М. Белокаменная резьба Борисоглебского собора в Чернигове и Дмитриевского собора во Владимире как проявление единства культурного пространства. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів, 2007. С. 258; Иоаннисян О. О происхождении черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. С. 240; Архипова Е. И. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка*. Чернігів, 2012. С. 25–35; Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 7–20.

лу. Очевидно, що майстри, які виготовили ці деталі, мали досвід, відповідні навички у витесуванні та обробці кам'яних блоків, різьбленні більш-менш традиційних сюжетів і монтуванні деталей в композиційну структуру собору. Різьблення на капітелях і кутовому камені свідчить, що його виконували професійні майстри. Традиції кам'яного різьблення саме таких конструктивно-декоративних деталей із вапняка на той час, — на початок XII ст., — на Русі були відсутні. Імовірно, їх зробили майстри із тих країн, — а саме західноєвропейських, — де вже була стала традиція виготовлення подібних ордерних елементів у романському стилі, на яких часто зображали фантастичних звірів і чудовиськ в обрамленні химерно звитих рослинних орнаментів.

Характерною особливістю Борисоглібського собору є поєднання цегляного мурування та декору з каменю, що зустрічається не досить часто. Більш звичним для Європи було кам'яне будівництво. Проте в Північній Італії, у Мілані, церква Сан Амброджо — основна пам'ятка північно-італійської романіки XI ст. — побудована в цегляній техніці із застосуванням різьблених кам'яних деталей⁷²².

Отже, різьблені деталі Борисоглібського собору є ще одним підтвердженням того, що будівельна артіль, яка споруджувала та оздоблювала Борисоглібський собор, складалася з досвідчених майстрів, які вміли працювати в техніці цегляного, рівношарового мурування, викладати хрещаті склепіння та перспективні портали з білокам'яним оздобленням, півколони на фасадах з лекальної цегли та різьбленими капітелями, виготовляти аркатурні карнизи — усі ці елементи притаманні романській архітектурі. М. Холостенко відзначав цікавий факт: розрізи стін у вівтарній частині собору, які утворилися в результаті вирубування, показали систему мурування, близьку до романського мурування в «ящик»⁷²³.

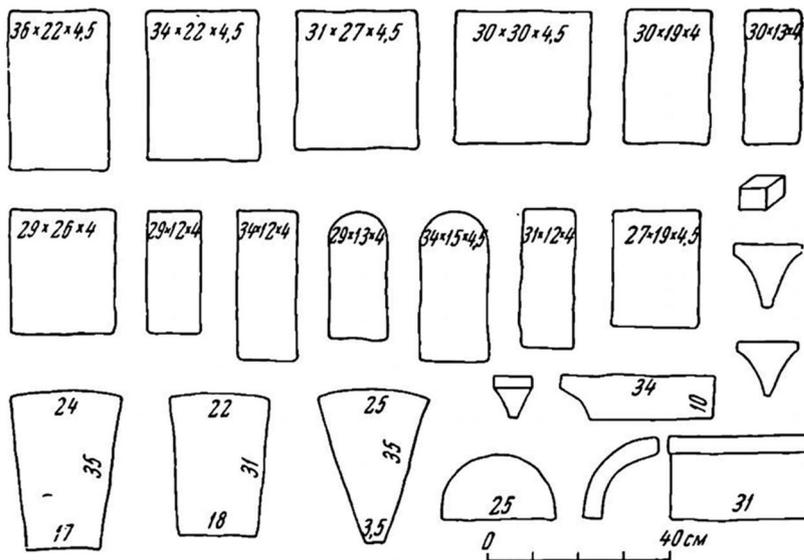
Про арочний карниз Борисоглібського собору дослідник зазначав, що він зроблений з лекальної цегли. Кожна арочка складалася з двох цеглин, половинки яких з'єднувалися зі швом у замку. Розмір арочки по внутрішньому діаметру становив 32 см, висота — 19 см. Арочки спиралися на кронштейни, виготовлені з лекальної цегли спеціальної форми, висотою 6,5 см. У ці арочки вставлялися плафончики у вигляді півкруглих плиток розміром 29 см і висотою 18 см. У пазухи арочок вставлялися також цегляні плитки спеціальної форми (Іл. 67). Аналогічний арочний карниз був і в Успенському соборі Єлецького монастиря⁷²⁴. Процес виготовлення аркатурного карниза, який складався з декількох лекальних частин, вимагав навичок. На думку деяких дослідників, аркатурні карнизи, які були одним із найпоширеніших прийомів оздоблення пам'яток романської архітектури, у цей час виготовлялися з цегли тільки в Північній Італії⁷²⁵. Арочний фриз називався «ломбардським паском».

⁷²² Иоаннисян О. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 239.

⁷²³ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 40–41.

⁷²⁴ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 8–10.

⁷²⁵ Иоаннисян О. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 240–241.

Лл. 67. Сортамент плінфи Борисоглібського собору, зокрема елементів арочного карнизу. –
Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове.
Советская археология. 1967. № 2. Рис. 3.

Навичок і досвіду вимагало й мурування хрещатих склепінь, які також були характерними конструктивними елементами романських храмів Європи й до цього часу були невідомі в чернігівських пам'ятках. Як зазначалося вище, М. Холостенко ретельно їх обстежив у Борисоглібському соборі, що дало можливість реконструювати процес мурування хрещатих склепінь. Деякі фахівці висловлюють думку, що лише з розповсюдженням у Київській Русі романських хрещатих склепінь стало можливим звести всі малі закомари конструктивними та помістити в них віконні отвори. Тому перекриття компартиментів між раменами центральної нави та трансепта хрещатими склепіннями виявилось найраціональнішим конструктивним вирішенням для виробленої раніше естетичної моделі закомарного храму⁷²⁶.

На думку М. Холостенка, зведення центральної купольної системи собору також показало велику майстерність і велику будівельну культуру майстрів, які мали неабиякий досвід спорудження арочних і купольних перекриттів⁷²⁷.

Отже, наприкінці XI — на початку XII ст. для кам'яного будівництва, зокрема монументальних храмів у Чернігові, Святославичами, очевидно, була запрошена артіль, яка складалася із професійних, досвідчених майстрів, пов'язаних з традиціями романської архітектури. Можливо, спочатку їм було доручено (як припускав М. Холостенко) побудувати Успенський собор Єлецького монастиря, а потім домову церкву та княжу усипальню Давида Святославича — Борисоглібський собор, імовірно, за зразком Успенського собору Києво-Печерської лаври. Відомо, що головний кам'яний собор Лаври в 1073 р. почали споруджувати на кошти їхнього батька,

⁷²⁶ Міхенко К. М. Етапи еволюції закомарного завершення храмів Київської Русі. С. 42–43.

⁷²⁷ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 4.

великого київського князя Святослава Ярославича. Однокупольний, шестистовпний, тринавовий Успенський собор Києво-Печерської лаври (32,4x21,6x43 м) став взірцем для побудови аналогічних культових споруд у багатьох містах Київської Русі. Проте зодчі, які будували чернігівські храми, взявши за основу його хрестовокупольну візантійську систему, як уже говорилося вище, спорудили собори в іншій, рівношаровій техніці мурування, використавши деякі конструктивні елементи та оздоблення романської архітектури. Саме цей тип хрестовокупольного, закомарного храму з елементами романської архітектури, який склався в Чернігові, і представляв собою, як її називали, чернігівську архітектурну школу, отримав широке розповсюдження в архітектурі Придніпров'я та Волині середини та другої половини XII ст.

Синтез візантійської архітектури та романських елементів був характерним у цей час не лише для культових споруд Русі, але й для південних слов'ян на Балканах. Як приклад можна навести рашську архітектурну школу в Сербії другої половини XII — XIII ст., для якої властиві поєднання візантійських і романських традицій. Простежується загальна тенденція впливу та проникнення елементів романської архітектури у візантійську архітектуру, на Русі вона приводить до формування усталеного та популярного типу храму, який і представляв собою Борисоглібський собор.

Як бачимо, Борисоглібський собор у Чернігові був прикладом новаторського мурованого будівництва початку XII ст. на Русі. Його масивний та міцний силует із вузькими вікнами мав вигляд, наближений до романського храму. Лаконізм і простота зовнішніх фасадів, розчленованих широкими пілястрами з півколонами, симетрично розташованими вікнами та невеличкими нішами, відповідали чіткому, зальному інтер'єру храму з масивними пілонами та поховальними нішами-аркосоліями.

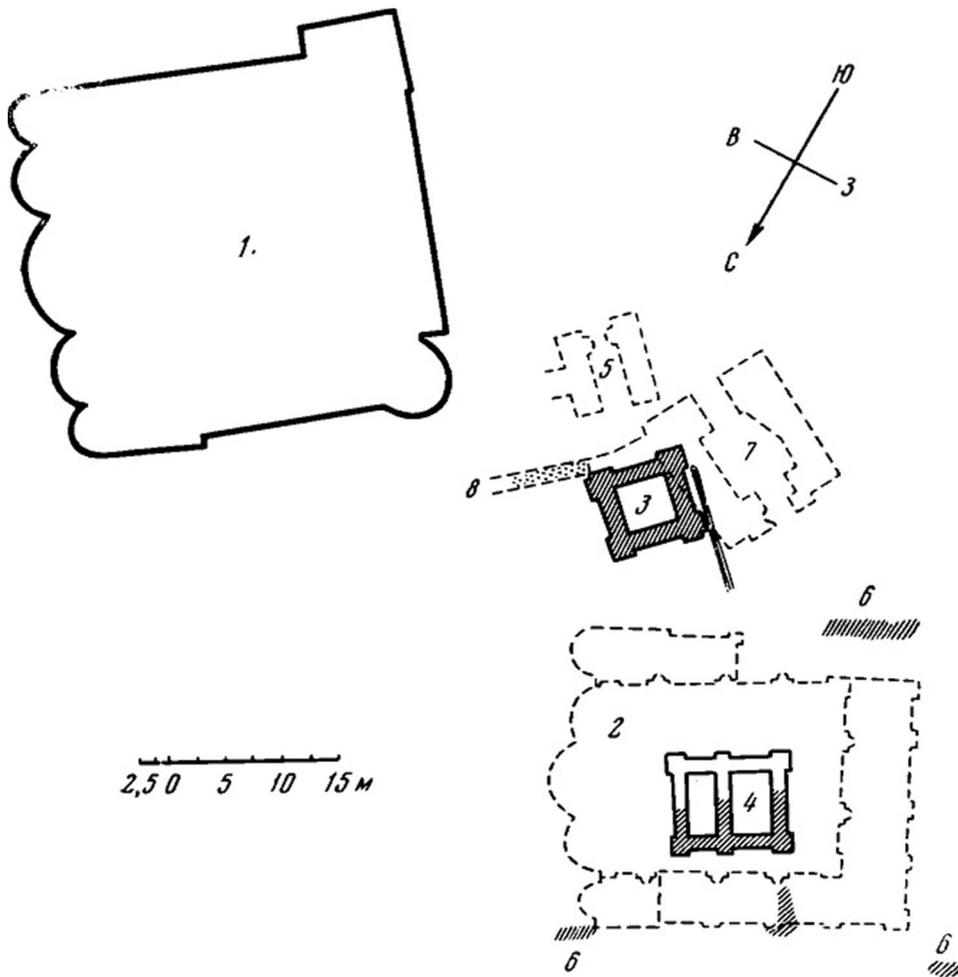
Для спорудження патрональної церкви, вочевидь, на князівському дворі, Давидом Святославичем, як вважав М. Холостенко, було здійснено перепланування території зі знесенням старої забудови, про що свідчили виявлені дослідником рештки так званих двокамерного та однокамерного теремів. До речі, територія князівського двору, який знаходився поблизу Спаського собору XI ст. — у той час, імовірно, кафедрального єпископського храму, — могла відмежовуватися від єпископського двору парадною брамою з надбудованою церквою з проїздом, фундаменти з фрагментами стін якої виявлені М. Холостенком у 1951 р.⁷²⁸ (Іл. 68).

Борисоглібський собор, на думку дослідника, входив до складу князівського палацового ансамблю, про що свідчили зовнішні двері на хорах, галереї, які оточували храм, а також брама, залишки більш старих споруд⁷²⁹. Тогочасна практика показує, що домовий храм міг бути з'єднаним із житловими та іншими спорудами князівського двору⁷³⁰.

⁷²⁸ Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог / О. Черненко, О. Ярошенко. С. 22–23.

⁷²⁹ Архів М. В. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 14.

⁷³⁰ Раппопорт П. А. Русское зодчество X–XIII вв. Каталог памятников. Вып. Е1–47. Ленинград: Наука, 1982. С. 56–58.

Лл. 68. План розташування споруд між Спаським і Борисоглібським соборами за М. Холостенком:

1. Спаський собор. 2. Борисоглібський собор. 3. Терем однокамерний другої половини XI ст. 4. Терем двокамерний початок XI ст. 5. Споруда з проїздом другої половини XII ст. 6. Розвали мурування. 7. Дзвіниця XVII ст. 8. Залишки стіни огорожі.

– Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 20.

Борисоглібський собор як домово князівська церква хоча й не вражав великими розмірами, проте навколо був облаштований галереями та іншими прибудовами, мав пишне оздоблення як ззовні, так і всередині (Лл. 69). Про це свідчить, зокрема, широке застосування дороговартісного, як для традицій регіону, кам'яного оздоблення. Фасади храму прикрашали білокам'яні різьблені капітелі на півколонах, ніші та одвірки порталів — фресковий розпис. Вхід до храму був оформлений у вигляді перспективного порталів з різьбленим обрамленням. Тимпани порталів, у першу чергу центральний, могли бути прикрашеними різьбленням або фресковим розписом, мозаїчно-пірофілітова підлога підкреслювала парадність входу. Усередині собор був оздоблений фресковим розписом, а кам'яна пірофілітова підлога з мозаїчною інкрустацією в центрі свідчила про князівський статус храму. Різьбле-

ними пірофілітовими плитами був обрамлений і князівський другий ярус (хори) та стеля східців на нього, а також між'ярусні карнизи собору. Галереї собору, які використовувалися для поховань, також прикрашав фресковий розпис, підлогу — кольорові керамічні плитки.

Іл. 69. Борисоглібський собор з галереями. Реконструкція М. Холостенка. – Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 18.

Отже, у результаті досить повного обстеження та дослідження Борисоглібського собору, а також території навколо нього, здійснених під керівництвом і за участю М. Холостенка, були виявлені раніше невідомі його просторово-конструктивні, оздоблювальні елементи та встановлені особливості будівельної техніки храму XII ст. Це дозволило отримати нові відомості не лише про його архітектурні форми і декор, але й встановити, що собор був взірцем новаторського стилю, який склався під впливом романської архітектури та отримав значне розповсюдження на території Київської Русі.

У той же час, вигляд Борисоглібського собору, особливо горішній, набутий після реконструкційно-реставраційних робіт за проектом М. Холостенка, проведених не лише на основі архітектурно-археологічних досліджень, а й за аналогіями, є досить гіпотетичним і не може вважатися таким, що беззаперечно відповідає автентичному.

VII. Храм-музей

Подальша доля Борисоглібського собору, його функціонування після проведених у 50-х рр. XX ст. масштабних відновлювальних, реконструкційно-реставраційних робіт, з огляду на культовий характер споруди, в час панування воєнничого атеїзму, вочевидь, залишалася невизначеною.

У цей період згортається десталінізація та пов'язана з нею ліберальна «відлига», курс на побудову комуністичного суспільства призвів до посилення антирелігійної кампанії: знову масово закривалися храми, відкриті як діючі під час німецької окупації, зокрема на початку 1960-х рр. у Чернігові були закриті Спасо-Преображенський та Троїцький собори.

24 серпня 1963 р. постановою Ради Міністрів УРСР «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території УРСР» № 970, Борисоглібський собор разом з іншими пам'ятками Чернігова був взятий під охорону держави (охоронний номер 812), але сама постанова була викликана курсом на скорочення списків культових споруд, які підлягають державній охороні.

Постанова зобов'язувала виконками місцевих Рад забезпечити охорону та збереження пам'яток культури. Місцеві органи влади продовжили політику комуністичного режиму, яка застосовувалася до закритих церков у 20-х — 30-х рр.: передавання їх в оренду організаціям під склади та різні установи. Так, у 1963 р. відділ у справі будівництва та архітектури Чернігівського облвиконкому уклав відомість про оренду пам'яток архітектури та розміри орендної плати. Орендатор Борисоглібського собору, Чернігівський харчоторг, орендував Борисоглібський собор площею 200 м² під склад (ставка орендної плати 2,98 крб. за 1 м² у сумі 596 крб.)⁷³¹. У відомості зазначалося, що на той час Борисоглібський собор не мав електрики, водогону, каналізації та, вочевидь, опалення.

Попри все, процес лібералізації суспільно-політичного життя в країні набув незворотного характеру, він торкнувся і пам'яткоохоронної діяльності. Доля тисяч пам'яток історії та культури, у тому числі й визначних пам'яток Чернігова, не могла не турбувати фахівців, відомих вчених, істориків, архітекторів, мистецтвознавців, діячів культури. Центральна влада врешті-решт дозволила створити в 1965 р. добровільну громадську організацію, яка б опікувалася охороною пам'яток, спочатку всеросійську в 1965 р., а в грудні 1966 р. було організоване Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Цього ж року заснували Чернігівські обласне та міське товариства охорони пам'яток історії та культури. Прикметно, що вже через два місяці, а саме 20 лютого 1967 р. на основі постанови Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. № 125 був створений Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» у Києві. На його баланс Чернігівський облвиконком повинен був передати 11 пам'яток м. Чернігова, у тому числі й Борисоглібський собор. Чернігівський облвиконком, згідно з рішенням від 7 вересня 1967 р. № 598, зобов'язав різні бази й трести,

⁷³¹ ДАЧО. Ф. Р-1046. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 11.

інші організації упродовж 1967—1970 рр. звільнити території та приміщення пам'яток історії та культури. Таким чином, держава в особі Заповідника брала на себе зобов'язання щодо утримання пам'яток, їх реставрацію, збереження та музеєфікацію. При цьому наголошувалося на широкому залученні Товариств охорони пам'яток історії та культури різних рівнів у проведенні заходів стосовно охорони, використання і пропаганди пам'яток історії та культури, надавши їм необхідні приміщення⁷³².

Першочерговим завданням адміністрації Заповідника було проведення централізованого опалення, у першу чергу в Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах, що передбачало прокладання теплотраси та реконструкцію наявної котельні⁷³³. Підключення обох соборів до централізованого опалення було здійснено наприкінці 1968 р. При цьому собори залишалися ще без електрики⁷³⁴.

У 1969 р., під час прокладання траншеї теплотраси для опалення будинку Чернігівського колегіуму та будинку архієпископа, з північно-східного боку Борисоглібського собору, на відстані 7–15 м від нього, «нижче рівня підлоги собору» були виявлені залишки невідомої споруди XI ст., напівземлянок VIII—IX та XI—XII ст., поховання, склеп XVII ст. Охоронні архітектурно-археологічні дослідження проводили археолог І. Єдомаха та завідувач відділу науково-дослідницької роботи Заповідника А. Карнабед⁷³⁵. Щодо споруди XI ст.: були знайдені розвали «змішаного» мурування на вапняно-цем'янковому розчині та блоки мурування з прихованим рядом, характерні для архітектури XI ст. А. Карнабед зробив припущення, що ці залишки пов'язані зі спорудою XI ст., «яка була на місці нинішнього храму» (тобто Борисоглібського собору)⁷³⁶. Виявлення лекальної плінфи від півколоннок, фрагментів фресок, смальти різних кольорів, голосників свідчать, робить висновок дослідник, що між Борисоглібським собором XII ст. та Колегіумом XVII—XVIII ст. «знаходяться залишки цікавої, можливо, культової споруди XI ст., про архітектуру якої ми досі не мали й уяви»⁷³⁷. Імовірно, археологи натрапили на залишки мурування XI ст., які виявив М. Холостенко 1957 р. в районі північно-східного кута абсиди північної каплиці собору: «стілки, яка йшла під кутом до стін абсиди» і, як зазначалося, «у завалі на рівні стінки багато фрагментів розбитого мурування на рожевому розчині ... близького до терему у середині храму (залишки споруди XI ст. у північній наві собору, виявленої в 1956 р. — *О.Т.*)»⁷³⁸.

А. Карнабед вважав, що споруда, розвали якої виявлено, зруйнована ще в домонгольський час, «бо вище лежить товстий шар гумусу зі слідами великої пожежі, можливо, часу монголо-татарської навали у жовтні 1239 р.»⁷³⁹.

⁷³² ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–5.

⁷³³ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2.

⁷³⁴ Там само. Арк. 25.

⁷³⁵ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2–5.

⁷³⁶ Там само. Арк. 3.

⁷³⁷ Там само.

⁷³⁸ Архів М. В. Холостенка. Щоденник експедиції 1957 року. Борисоглібський собор. *Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд.* Інв. № КН-5261/34. Арк. 29 зв.–30.

⁷³⁹ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3.

У результаті досліджень, на глибині 1,5 м була знайдена гробниця з плінфи XII ст., перекрита плитою з пірофілітового сланцю значної товщини. Дослідник зауважував, що характер і розмір цегли-плінфи, з якої викладено стінки та вистелено дно гробниці, дуже близький до цегли, яка застосовувалася при спорудженні наприкінці XII — на початку XIII ст. знаменитої П'ятницької церкви в Чернігові. Гробниця уціліла без слідів пограбування, але досі не встановлено, хто в ній похований — не збереглося нічого, що могло б розповісти про ім'я небіжчика⁷⁴⁰. Втім, гробниця і скелет похованого лишилися неушкодженими⁷⁴¹. А. Карнабед зазначав, що в гробниці було поховано людину «в дуже простій одежі, про що свідчить маленький клаптик тканини — грубого полотна. Вдалося виявити залишки іконки чи хрестика, який був на рівні рук, а під головою та п'ятами ніг — полив'яні плитки зеленого кольору, подібні до плит підлоги храмів XII ст.»⁷⁴². Дослідник припустив, що «це було поховання “майстра непростого” — давньоруського будівничого Петра Милонога (Милонегга). Саме ім'я цього зодчого Давньої Русі-України пов'язує Петро Барановський з будівництвом у Чернігові П'ятницької церкви, хоча це припущення і є гіпотетичним»⁷⁴³. Нині гробниця (розмірами 235x105x61 см; плита, що її перекриває — 213x90x5–9 см) експонується в середньому аркосолії південної нави Борисоглібського собору, куди вона була переміщена невдовзі після виявлення (Іл. 1).

Іл. 1. Гробниця, виявлена у 1969 р. з північно-східного боку Борисоглібського собору. Світлина В. Кошмала.

⁷⁴⁰ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 4.

⁷⁴¹ Єдомаха І. І., Карнабіда А. А. Вивчення стародавнього Чернігова. *Український історичний журнал*. 1970. № 1. С. 157.

⁷⁴² Карнабіда А. Некрополі Чернігова. З досвіду архітектурно-археологічних досліджень. *Некрополі Чернігівщини / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Чернігів, 2000. С. 13.

⁷⁴³ Там само. С. 13–14.

Була також знайдена ще одна гробниця — дерев'яна, перекрита плитою з пірофілітового сланцю. У ній виявлено скелет небіжчика, фрагменти кераміки, череп барана⁷⁴⁴. Пірофілітова плита гробниці, розмірами 222x87–90x7,5–9 см, також представлена в експозиції Борисоглібського собору в північно-західному аркосолії.

Під час цих досліджень, зі сходу Борисоглібського собору, як зазначав А. Карнабед, «на глибині приблизно 3 м під материковим шаром знайдений заповнений землею склеп XVII ст., обкладений цеглою, хід до якого у вигляді галереї з цегли зі сходами був влаштований з північної нави на той час розширеного на схід собору»⁷⁴⁵.

У 1972 р. А. Карнабедом виявлені на захід від Спаського та Борисоглібського соборів залишки поховань XVII—XVIII ст., зокрема поховання навпроти головного входу до Борисоглібського собору поза рештками галерей⁷⁴⁶.

Тим часом продовжувалися ремонтно-реставраційні роботи, пов'язані з підготовкою Борисоглібського собору до музеєфікації та відкриття для відвідувачів: здійснювався ремонт тиньку, побілка фасадів та інтер'єру собору, його електрифікація, оснащення сигналізацією, встановлювалися тамбури, подвійні рами та скління вікон, утеплювалися двері⁷⁴⁷. Були розчищені й закріплені зондажі мурування (Іл. 2), а також залишки двокамерного терему у північній наві (Іл. 3). Проводилося завершення реставрації за проектом М. Холостенка стародавньої підлоги в храмі⁷⁴⁸. Наприкінці 1971 р. Борисоглібський собор був прийнятий від реставраторів для обладнання під експозицію⁷⁴⁹.

Одночасно готувався тематико-експозиційний план експозиції Борисоглібського собору, виготовлялося обладнання, збиралися експонати, готувався етикетаж. Концепцію постійної експозиції та науково-тематичний план розробляли співробітники заповідника за участю М. Холостенка. М. Холостенко передав світлини та інші матеріали про дослідження та реставрацію Борисоглібського собору, які допомогли розробити план експозиції. Тематичний план і розміщення експозиції були затверджені Вченою радою Держбуду УРСР 1 квітня 1970 р.⁷⁵⁰ Метою експозиції визначили ознайомлення відвідувачів з історією будівництва Борисоглібського собору, особливостями стилю, будівельної техніки, його перебудовами упродовж століть, руйнуваннями під час Другої світової війни та післявоєнним відновленням.

Фактично об'єктами експозиції Борисоглібського собору є його архітектурно-конструктивні частини: баня, абсиди, хрещаті склепіння, пілони, хо-

⁷⁴⁴ Травкіна О. Архітектурно-археологічні дослідження А. А. Карнабеда та формування фондів колекцій Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». *Карнабідівські читання*. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип. 1–3. С. 116.

⁷⁴⁵ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 4.

⁷⁴⁶ Карнабіда А. Некрополі Чернігова. З досвіду архітектурно-археологічних досліджень. С. 14.

⁷⁴⁷ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 15.

⁷⁴⁸ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 11, 13.

⁷⁴⁹ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 6.

⁷⁵⁰ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 17.

ри, аркосолії, відновлений омфалій, стародавня підлога з пірофілітових плит, які наочно демонструють архітектурні особливості храму.

Іл. 2. Зондаж мурування на хорах Борисоглібського собору.
Світлина В. Кошмала.

Іл. 3. Залишки споруди XI ст. у північній наві Борисоглібського собору.
Світлина В. Кошмала.

Іл. 4. Голосник. Глина, формування, випал. XII ст. Експозиція Борисоглібського собору.

Перед співробітниками Заповідника стояло завдання наповнити Борисоглібський собор і рухомими пам'ятками, які б доповнювали й розкривали різні аспекти історії собору, оживили його архітектурний простір. Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» передав у 1971 р. для постійного експонування оригінальні різьблені капітелі, кутовий камінь, виявлені під час архітектурно-археологічних досліджень собору. Були також передані й інші археологічні артефакти — результати досліджень храму, серед яких автентичний голосник XII ст. (Іл. 4), фрагменти стародавньої свинцевої покрівлі собору (Іл. 5), мармуровий підп'ятник дверей порталу (Іл. 6), а також вироби з кістки, скла, фрагменти кераміки та фресок з поліхромним розписом, зразки плінфи, плиток підлоги тощо.

Іл. 5. Покрівля свинцева. Фрагменти. Експозиція Борисоглібського собору.

Іл. 6. Мармуровий підп'ятник дверей порталу Борисоглібського собору.

У 1971 р. Чернігівський історичний музей передав для експонування в Борисоглібському соборі царські срібні ворота 1702 р. з гербом гетьмана

Івана Мазепи, які, нарешті, повернулися до храму й стали окрасою експозиції (Іл. 7).

Іл. 7. Експозиція у Борисоглібському соборі. 1972 р.

Іл. 8. Палиця. Оксамит, гаптування металевими та вишивка шовковими нитками.
Друга половина XVII ст. З поховання чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Інв. № КН-129/2, Е-2-102.

У 1972 р. від історичного музею були отримані також частина речей з поховання чернігівського архієпископа Лазаря Барановича: камилавка, па-

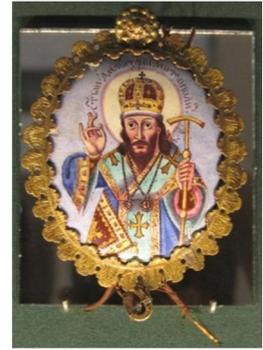
лица (Іл. 8), епитрахиль, наперсний хрест із ланцюгом (Іл. 9). З поховання єпископа Феофіла Ігнатовича — благословенний хрест (Іл. 10) і панагія (Іл. 11), які також представлені в експозиції собору у північній наві. Тут біля північної абсиди, куди перенесли поховання Лазаря Барановича (Іл. 12), створено розділ експозиції, присвячений цьому видатному українському ієрарху, поету, письменнику та громадському діячеві, який брав активну участь у суспільному, освітньому, культурному та політичному житті України того часу (Іл. 13).

Іл. 9. Наперсний хрест з ланцюгом. Срібло, позолота, гравіювання. Друга половина XVII ст. З поховання чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-129/5, М-1, С-2-1.

Іл. 10. Хрест благословенний. Кипарис, різьблення, кольоровий метал. Позолота. XVIII ст. З поховання чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича (?). Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-129/8, М-62.

Іл. 11. Панагія емалева із зображенням свт. Дмитрія Туптала (Ростовського). XVIII ст. З поховання чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича (?). Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-129/4, М-61.

Іл. 12. Місце поховання чернігівського архієпископа Лазаря Барановича у Борисоглібському соборі. Сучасний вигляд.

Лл. 13. Портрет чернігівського архієпископа Лазаря Барановича в експозиції Борисоглібського собору. Полотно, олія. Художник Ю. Ю. Сидоров. 1995 р. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-1186, И-2-781.

Постійна експозиція Борисоглібського собору відкрилася 7 березня 1972 р.⁷⁵¹ На відбудову собору було витрачено 160 тисяч крб. Розширення та удосконалення експозиції Борисоглібського собору продовжувалося й у наступні роки. Так, у 1974 р. вона поповнилася живописною картиною Г. Петраша «Чернігів у XII ст.», на якій знаний чернігівський митець, проаналізувавши літописні джерела, відомі на той час дані археологічних досліджень, плани та наукові публікації, з неабиякою художньою майстерністю відтворив панораму стародавнього міста (Лл. 14).

На хорах Борисоглібського собору влаштовувалися тимчасові виставки відомих митців, присвячені архітектурній тематиці. У 1973 р. відбулася виставка автора численних акварелей пам'яток Чернігівщини Л. Могучова, а також виставка матеріалів знахідок із колекції Заповідника (нові надходження)⁷⁵². Наступного року — виставка видатного майстра архітектурного пейзажу Ю. Химича «Пам'ятники архітектури України» (1974 р.)⁷⁵³ (Лл. 15) та виставка київського художника М. Коломійця⁷⁵⁴. У 1976 р. — виставка архітектора, художника, автора проекту реставрації палацу К. Розумовського в Батурині А. Білогруда, у 1977 р. — виставка викладачів і студентів Київського будівельного інституту, а також ювілейна виставка «10 років Чернігівському архітектурно-історичному заповіднику»⁷⁵⁵. У 1978 р. — виставка кандидата архітектури А. Карнабеда⁷⁵⁶. У наступному році —

⁷⁵¹ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 32.

⁷⁵² ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 6.

⁷⁵³ Там само.

⁷⁵⁴ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 3.

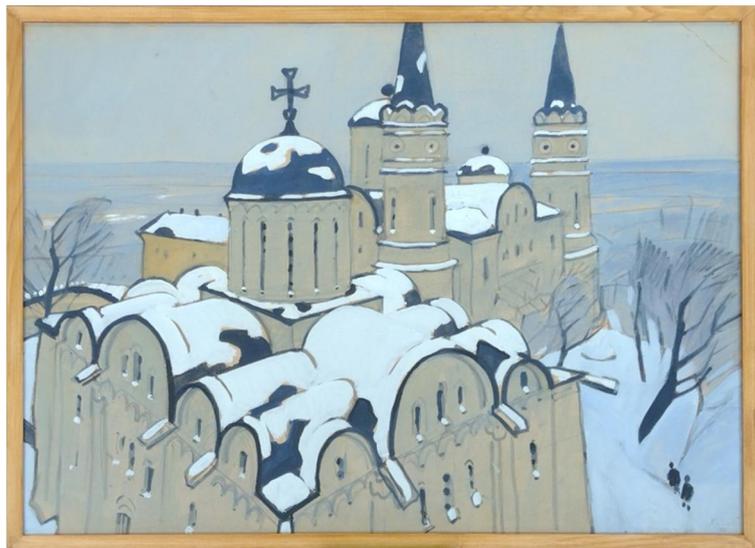
⁷⁵⁵ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 13.

⁷⁵⁶ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 7.

виставка «Творчість архітекторів м. Чернігова»⁷⁵⁷. У 1980 р. — виставка архітектора, художника, кобзаря Г. Ткаченка, у 1981 р. — виставка «Ландшафт і архітектура у творчості архітектора Г. О. Лебедева»⁷⁵⁸.

Іл. 14. Картина «Чернігів у XII ст.». Полотно, олія. Художник Г. О. Петраш. 1971 р.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Інв. № КН-1186, ІІ-2-781.

Іл. 15. Картина «Собори на Валі в Чернігові». Папір, гуаш. Художник Ю. І. Химич.
Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».
Інв. № КН-295/3, ІІ-І-99.

⁷⁵⁷ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 5.

⁷⁵⁸ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 9.

Лл. 16. Виставка на хорах Борисоглібського собору
«Архітектура і ремесло Чернігівщини епохи Київської Русі». 1982 р.

У 1982 р. на хорах Борисоглібського собору була розгорнута знакова виставка «Архітектура і ремесло Чернігівщини епохи Київської Русі»⁷⁵⁹ (Лл. 16). На ній представили більше сотні експонатів із фондів Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, який 1979 р. став самостійним заповідником з філіалом пам'яток у Новгороді-Сіверському. Виставка репрезентувала стародавні архітектурні пам'ятки Чернігова та Новгород-Сіверського, особливості їх архітектури і дослідження, будівельну техніку, фрагменти фрескового розпису, кераміку, вироби зі скла, металу. На ній демонструвалися археологічні артефакти, які поповнили фондів колекції Заповідника в результаті численних охоронних і архітектурно-археологічних досліджень пам'яток Чернігова та області, що їх проводили співробітники Заповідника під керівництвом завідувача відділу фондів А. Карнабеда.

У 1987 р. в Борисоглібському соборі здійснили реекспозицію та розширення існуючого виставкового простору з виготовленням нового обладнання, вітрин. У відповідності до тематико-експозиційного плану, розділ експозиції «Борисоглібський собор — пам'ятка архітектури XII ст.» розмістився на першому поверсі в нартексі, навах та абсидах з урахуванням послідовного розкриття особливостей архітектури пам'ятки, етапів перебудов і реставрації.

Архітектурна пластика доби Київської Русі представлена двома відомими капітелями та кутовим каменем порталу із зображенням дракона, каменем плінту капітелі (нині зберігається в центральній абсиді), а також капітеллю, виявленою у закладці дверного отвору південного фасаду Іллінської церкви в 1971 р., та реконструйованим омфалієм у центрі собору з різьбленим орнаментом, прикрашеним смальтою (Лл. 17).

⁷⁵⁹ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 9.

Іл. 17. Центральна частина експозиції Борисоглібського собору.

Розділ експозиції «Борисоглібський собор — усипальня чернігівських князів», окрім гробниці з плінфи XII ст., про яку йшлося вище, репрезентований гробницею з пірофілітового сланцю з некрополя Єлецького монастиря, яка була виявлена під час архітектурно-археологічних досліджень у 1981 р. у північній галереї Успенського собору, на відстані 3,46 м від північної стіни, розмірами 217х78х68 см (з кришкою). Вона розміщена в східному аркосолії північної нави (Іл. 18). У середньому аркосолії північ-

Іл. 18. Гробниця з некрополя Єлецького монастиря. XII–XIII ст. Пірофілітовий сланець.

ної нави звертає на себе увагу стародавня пірофілітова плита, розмірами 145–154x65–68 см повторного використання з різьбленим текстом про спорудження 1740 р. церкви на честь св. мученика Андрія Стратилата та собору архистратига Михаїла з Небесним воїнством коштом Андрія Дуніна-Борковського; церква в перебудованому вигляді збереглася до наших днів у с. Великий Листвен Городнянського району Чернігівської області. Плита була виявлена у притворі усипальні Якова Лизогуба Єлецького монастиря (Лл. 19).

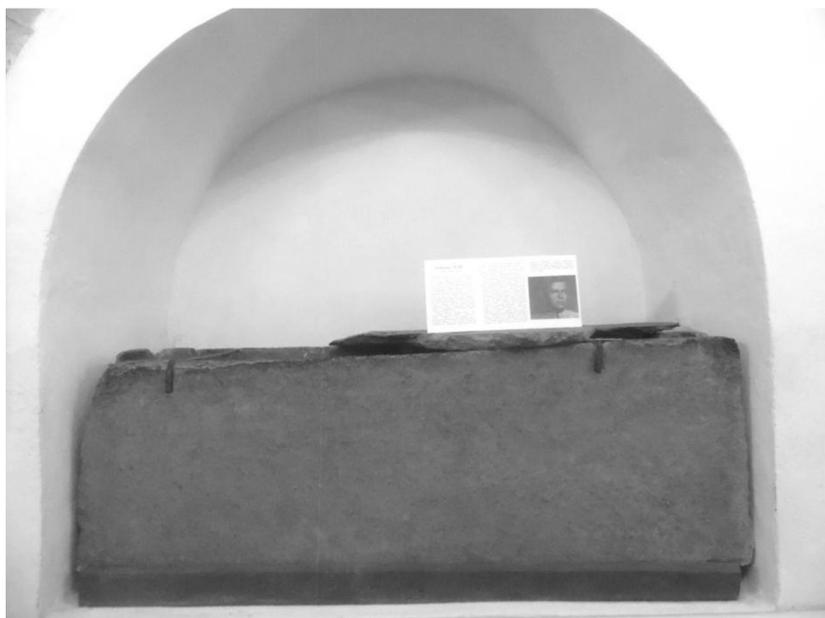
Лл. 19. Пірофілітова плита повторного використання з текстом 1740 р.

У 1969 р., під час прокладання теплотраси для опалення Спаського собору, на схід від храму була знайдена ще одна гробниця з пірофіліту князівських часів (Лл. 20). Гробниця розмірами 208x67x75 см виявилася ушкодженою, верхня плита розбита. Припускали, що в цій гробниці міг бути похований новгородський князь Гліб Святославич, син чернігівського князя Святослава Ярославича, убитий 1078 р. у Заволоччі (регіон басейна річок Північної Двіни та Онеги). Згідно з літописом за Іпатським списком, «его же тѣло положено быс в Черниговѣ за Глѣсьмь мѣца юла кѣ днѣ»⁷⁶⁰. Антропологічні дослідження показали, що череп із гробниці належав чоловіку 25–35 років і мав травматичні ушкодження⁷⁶¹. На правій тім'яній кістці виявили проникаючу рубану рану довжиною 6,5 см. Характер країв рани свідчив, що отвір був пробитий, імовірно, гострим мечем. Удар пошкодив життєво важливі центри мозку, що призвело до миттєвої смерті⁷⁶². Череп належить

⁷⁶⁰ Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Тип-я М. А. Александрова, 1908. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 132.

⁷⁶¹ Долженко Ю. Череп князя Гліба Святославича. *Міжнародні гуманітарні студії. Серія: історичні науки*. Київ, 2017. Вип. 3. С. 36.

⁷⁶² Там само. С. 45.

Іл. 20. Гробниця, виявлена в 1969 р. на схід від Спаського собору. XI–XII ст. Пірофілітовий сланець. Світлина В. Кошмала.

до антропологічного типу східнослов'янських племен⁷⁶³, а генетичні дослідження, проведені 2017 р. Центром геогенетики Копенгагенського університету (Данія), визначили, що в геномі відсутній скандинавський компонент, що ставить під сумнів його спільні корені з династією Рюриковичів. Комп'ютерна томографія черепа дозволила спеціалістам Медичного університету імені Кароля Марцинковського у Познані (Польща) відтворити обличчя чоловіка з гробниці, виявленої біля Спаського собору⁷⁶⁴ (Іл. 21). Нині гробниця знаходиться у південно-східному аркосолії Борисоглібського собору. Її перемістили в 1991 р. зі Спасо-Преображенського собору, де вона експонувалася, оскільки після передання — рішенням Чернігівського облвиконкому від 1 листопада 1990 р. № 279 — Спаського собору в користування Українській православної церкви (Московського патріархату), духовенство відмовилося зберігати стародавній саркофаг у храмі. Релігійна громада УПЦ (МП) самовільно вирішила позбутися гробниці, розпочала її демонтаж, при цьому були пошкоджені й практично знищені крихкі мідні позолочені накладки, які прикрашали одяг небіжчика з гробниці й експонувалися у Спаському соборі.

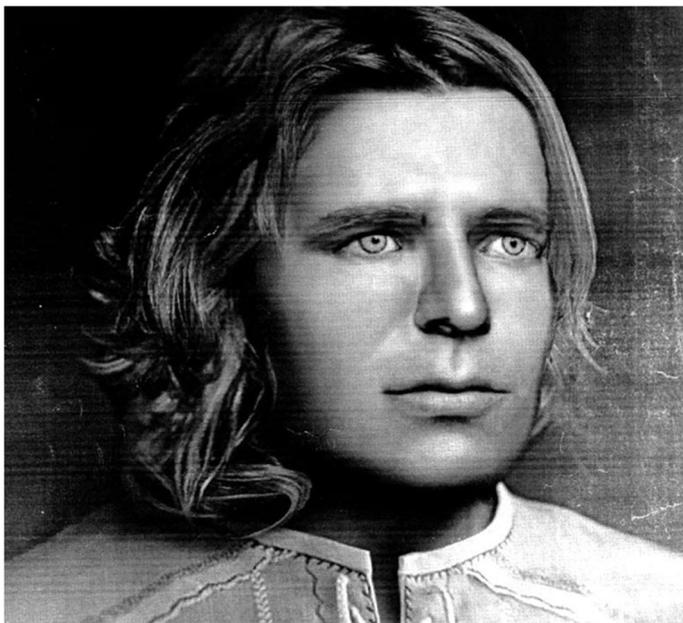
У 1984 р. до Борисоглібського собору була повернута металева гробниця свт. Феодосія Углицького 1824 р. До цього вона з мощами свт. Феодосія знаходилася в Троїцькому соборі.

Відомо, що в 1946 р. мощі святителя повернули до Чернігова. Спочатку вони перебували в кафедральному Спасо-Преображенському соборі, а після

⁷⁶³ Долженко Ю. Череп князя Гліба Святославича. С. 54.

⁷⁶⁴ Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ науково-фондової діяльності. Інв. № КН-188. Матеріали досліджень.

його закриття в 1961 р.⁷⁶⁵ їх перемістили до Троїцького собору, після закриття в 1962 р. й Троїцького собору⁷⁶⁶ гробниця з мощами знаходилися в склепі-усипальні під собором.

Іл. 21. Реконструкція обличчя чоловіка з гробниці, виявленої біля Спаського собору в 1969 р. Медичний університет імені Кароля Марцинковського. Познань, Польща.

У березні 1983 р. гробницю з мощами свт. Феодосія Углицького перевезли до фондів Заповідника, у приміщення будинку Чернігівського колегіуму. У червні 1983 р. гробниця з мощами свт. Феодосія згідно з рішенням фондової комісії Заповідника була прийнята на державний облік — на постійне зберігання.

У вересні 1984 р. за погодженням з Міністерством культури УРСР та Держбудом УРСР мощі з гробницею свт. Феодосія Углицького були передані Чернігівській єпархії. Металеву гробницю 1824 р. повернули, за попередньою умовою, Заповіднику. Нині мощі свт. Феодосія знаходяться на державному обліку й перебувають у Троїцькому соборі в новій гробниці.

Гробниця свт. Феодосія Углицького 1824 р. розміщена у південній абсиді Борисоглібського собору, навпроти колишнього склепу, де святий був похований. Вона є головним артефактом розділу експозиції, присвяченого святому. Навколо гробниці та у вітрині поряд знаходилися ікони із зображенням Феодосія Углицького. У вітрині також були виставлені реліквії з поховання святого: срібні емалеві хрест та панагія XVIII ст. (Іл. 22).

⁷⁶⁵ Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спаський собор у Чернігові, а також усім, хто його будував, оздоблював, дбав про нього, тим, хто в ньому служив, реставрував і досліджував – присвячується ця книга / Черн. облдержадмін., Нац. архіт.-іст. Заповідник «Чернігів стародавній»; [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 166.

⁷⁶⁶ Миколайко Т. Закриття Троїцького жіночого монастиря у м. Чернігові на початку 1960-х років. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 120.

У 1991 р. реліквії передали на тимчасове зберігання Чернігівському єпархіальному управлінню УПЦ (МП). У 2024 р. їх повернули до Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Іл. 22. Реліквії з поховання свт. Феодосія Углицького: хрест та панаяія. Срібло, емаль. XVIII ст. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-501/1-3, С-30-32.

Розділ експозиції Борисоглібського собору «Архітектура та ремесло стародавнього Чернігова» представлений широким розмаїттям зразків будівельної техніки чернігівських храмів. У Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» зберігається велика колекція архітектурно-будівельних матеріалів часів Київської Русі. Різноманітні форми плінфи від прямокутних до лекальних, плінфа з таврами на торцях і знаками на постелі дозволяють наочно простежити, як мінялися упродовж століть її розміри, сортамент та склад керамічної маси, особливості випалу, ознайомитися зі знаками, характерними для тієї чи іншої пам'ятки. Плінфа Борисоглібського собору, як зазначав М. Холостенко, вирізнялася високою якістю⁷⁶⁷, її зразки представлені в експозиції (Іл. 23–25).

У соборі демонструються також зразки керамічних полив'яних плиток підлоги стародавніх храмів: прямокутних, фігурних зелених, жовтих, коричневих, чорних кольорів, у тому числі автентичні з Борисоглібського собору (Іл. 26). Для декорування орнаментованих різьблених пірофілітових плит підлоги застосовували смальту, її різнокольоровий набір представлений в експозиції (Іл. 27).

Невід'ємною частиною декору храму часів Київської Русі був монументальний настінний розпис. У Борисоглібському соборі експонуються численні копії фрескового розпису, мозаїк храмів Чернігова та Києва. Вони дають уявлення про особливості фрескового живопису, їх колорит та стиліс-

⁷⁶⁷ Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 191.

тичні зображення. У соборі виставлені також фрагменти фрескового розпису, у тому числі й Борисоглібського собору (Іл. 28).

Іл. 23. Плінфа Борисоглібського собору XII ст. та П'ятницької церкви кінця XII – початку XIII ст. з таврами на торцях.

Іл. 24. Плінфа лекальна та плінфа зі знаком на постелі. Борисоглібський собор. XII ст.

Будівництво та архітектура, зокрема культових споруд, були тісно пов'язані з розвитком ремесел, декоративно-ужитковим мистецтвом.

У Борисоглібському соборі експонуються різноманітні вироби стародавніх ремісників: ковалів — зброя, замки, ключі, ножі, вудила, рибальські гачки; гончарів — амфори, різноманітні за формою горщики з таврами на денці, свічники, а також вироби зі скла, кістки. Особливу увагу привертають старовинні прикраси: браслети, натільні хрести, каблучки, скроневі кільця, намиста. Досить цікавим є обладнання ювелірної майстерні XII–XIII ст. — матеріали археологічних досліджень на чернігівському посаді 1997–1998 рр. та 2003 р. — це матриці колтів, іконок, набори матриць для різно-

манітних ювелірних виробів, а також інструменти — тигелі-лячки, пінцет ювелірний, паяльник ювелірний, ножиці шарнірні (Іл. 29).

Іл. 25. Плінфа лекальна та плінфа зі знаком на постелі. Борисоглібський собор. XII ст.

Іл. 26. Зразки емалі. Експозиція Борисоглібського собору.

Іл. 27. Плитки підлоги полив'яні. XII ст. Борисоглібський собор.

Іл. 28. Фрагменти тиньку з фресковим розписом Борисоглібського собору XII ст.

Іл. 29. Ювелірні прикраси та обладнання ювелірної майстерні XII–XIII ст. з чернігівського посаду.

Одночасно з розширенням і наповненням виставкового простору на першому поверсі Борисоглібського собору, на його хорах була створена постійна експозиція «Церковні старожитності Чернігівщини XVIII — початок XX ст.»⁷⁶⁸, на якій представлені ікони, стародруки, декоративно-ужиткове мистецтво: церковна атрибутика та начиння зі срібла і кольорового металу, художнє литво культових предметів, дзвони, церковні тканини й вишивка із зібрання Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (з 1998 р. — Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») (Іл. 30).

Іл. 30. Експозиція «Церковні старожитності Чернігівщини XVIII – початок XX ст.» на хорах Борисоглібського собору.

В експозиції представлені зразки й дзвонарського литва. Тут експонуються як церковні дзвони, так і піддужні дзвоники. На хорах представлені дзвони, які вціліли під час їх масової утилізації за радянської влади: два дзвони, тулуби яких були навмисно розрізані, вочевидь, на початку 1960-х рр., після чергового закриття Спаського собору (Іл. 31). Представлені також відомі піддужні, ямщицькі дзвоники, які використовували на кінних візках (Іл. 32).

Доповнюють експозицію зразки українського книгодрукування: серед них «Патерик Печерський» XVIII ст., Псалтир 1895 р. (Київ, друкарня Києво-Печерської лаври) та інші видання.

⁷⁶⁸ У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, у 2022 р. експозиція тимчасово демонтована.

Лл. 31. Дзвін, навмисно розрізаний на початку 60-х років XX ст.

Лл. 32. Дзвони на хорах Борисоглібського собору.

Отже, зусиллями співробітників Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, починаючи з 1972 р. в Борисоглібському соборі створено музей стародавньої архітектури, живопису, декоративно-ужиткового мистецтва та ремесел, який користується чималою популярністю у жителів та гостей міста (Лл. 33). За цей час його відвідало більше двох мільйонів відвідувачів.

Іл. 33. Експозиція Борисоглібського собору. Сучасний вигляд. Світлина В. Кошмала.

На сьогоднішній день Борисоглібський собор є також Будинком хорової спадщини, в якому відбуваються концерти духовної музики. Особливо часто в ньому звучать мелодії у виконанні званого чернігівського Академічного камерного хору імені Д. Бортнянського, який відомий своїм професіоналізмом та популяризує українську духовну музику (Іл. 34).

Іл. 34. Виступ Академічного камерного хору ім. Д. Бортнянського у Борисоглібському соборі. Диригент – Іван Богданов.

* * *

За 900 років на долю Борисоглібського собору, який був княжою домовою церквою, монастирським храмом, кафедральним собором, а нині є храмом-музеєм, випало багато руйнувань, відбудов, реконструкцій. Свого часу Борисоглібський собор зазнав найбільших перебудов з-поміж трьох уцілілих чернігівських соборних храмів часів Київської Русі. Він же був найбільш ушкоджений в роки Другої світової війни — у порівнянні зі

Спаським і Успенським соборами — та зазнав найбільшої реконструкції під час відновлення у первісних формах. Проведені реконструкційно-реставраційні роботи передбачали й були спрямовані на музеєфікацію храму: у соборі повністю відкрили й реставрували первісну підлогу з мозаїчним омфалієм, відкрили та законсервували залишки споруди XI ст., які займають усю північну наву, їх доповнили зондажами мурування та демонстрацією отворів голосників.

Вірогідно, ці обставини стали однією з причин того, що Борисоглібський собор був єдиним храмом Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (знову-таки з поміж трьох соборів часів Київської Русі), який не був переданий в користування релігійним громадам під час масового повернення культових споруд Церкві наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст., і залишився музеєм.

У 2004–2006 рр. був проведений капітальний ремонт собору: здійснена консервація дерев'яних конструкцій даху, замінена металева покрівля, відремонтований тиньк на фасадах, здійснена побілка інтер'єру та фасадів⁷⁶⁹. Проведено ремонт залишків прибудов, що оперізують собор, та вдосконалення системи водовідведення (Іл. 35). Значною проблемою упродовж усього

Іл. 35. Ремонт Борисоглібського собору. 2004–2006 рр.

го часу існування Борисоглібського собору залишається відведення води, яка накопичується біля собору. Під час реставрації пам'ятки ґрунт навколо

⁷⁶⁹ ДАЧО. Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 5; Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 4; Ф. Р-1533. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 5.

храму був понижений до рівня XII ст., і він опинився в западині. Незважаючи на періодичні удосконалення системи водовідведення, у соборі спостерігається підвищена вологість.

У 2023 р., попри військову російську агресію, воєнні дії та частковий демонтаж постійної експозиції в Борисоглібському соборі, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» відсвяткував 900-річний ювілей стародавнього храму. Святкування в умовах військового стану не було гучним, однак привернуло увагу громадськості до, — без малого, — тисячолітньої пам'ятки архітектури. З нагоди ювілею в соборі влаштували «Пошту під куполами», скориставшись якою, можна було відправити листа в конверті чи листівку з дитячими малюнками — зображеннями собору зі штемпелем, відтвореним з печатки князя Давида Святославича. Відбулося спеціальне погашення художніх конвертів та марок із зображенням Борисоглібського собору. Зворушливо виглядала виставка дитячих робіт «Пам'ятки архітектури міста Чернігова очима дітей», представлена до ювілею. Урочисто та піднесено лунали мелодії капели бандуристів імені Остапа Вересая в стінах стражденного храму (Іл. 36), що вистояв всупереч усім негараздам, — історія якого, перегукуючись з долею українського народу, вселяє надію у Перемогу.

Іл. 36. Святкування 900-річчя Борисоглібського собору. Виступ капели бандуристів імені Остапа Вересая. 2023 р.

Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv: 900 years of history

This book is dedicated to the Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv, an outstanding architectural monument of the 12th c., which celebrated its 900th anniversary in 2023.

The Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv occupies a special place among the architectural monuments of the Kievan Rus era. The Borisoglebsky Cathedral most fully represents a new direction in architecture that began to take shape in Chernihiv in the late 11th – the early 12th c. and was characterized by a combination of traditional Byzantine volumetric and spatial constructive schemes with some constructive elements and decorative ornamentation of Western European Romanesque architecture. The new type of temple became popular, it spread throughout the Dnieper region, in Volhynia. In the style of the Chernihiv architectural school, temples began to be built in Kyiv, Kaniv, in Volhynia, in Smolensk, and Ryazan, and it prevailed throughout the 12th c.

The book highlights the prerequisites for the construction of the Boris and Gleb Cathedral: the historical figure of its founder, Prince David Svyatoslavich of Chernihiv (?–1123), and his era. The historical fate of the church and the Boris and Gleb Cathedral monastery in the 13th–18th c. is shown. Considerable attention was paid to the reconstruction of the Boris and Gleb Cathedral, which over its 900-year existence has undergone considerable destruction and changes in both its exterior and interior. At different times, attempts were made to rebuild the temple in the style and preferences inherent in a particular era. By the middle of the 20th c., it had reached a rather modified form. The cathedral underwent the most significant reconstruction in the first half of the 17th c., when the temple was transformed into a Catholic church, in the second half of the 17th c. an octagonal porch was added to it on the western side, and in the 19th c. a new apse was built in the eastern part. The history of the Boris and Gleb Cathedral in the 1920s–1930s is highlighted.

The research and restoration-reconstruction work of the Boris and Gleb Cathedral after significant damage during World War II are analyzed in detail. The restoration of the temple in the forms of the 12th c., led by architect Mykola Kholostenko, was shown to be so well-argued in the 1950s. New data on the history of the research and restoration of the monument have been published, which, as a result of a comprehensive analysis of sources, allowed us to draw conclusions that during the research of the temple, previously unknown spatial-structural, decorative elements were discovered and features of the construction techniques of the 12th c. Boris and Gleb Cathedral were established. This allowed us to obtain new information not only about its architectural forms and decor, but also to establish that the cathedral was a model of an innovative style that developed under the influence of Romanesque architecture and became widely spread throughout Kyivan Rus. At the same time, the appearance of the Boris and Gleb Cathedral, especially the upper one, acquired after reconstruction and restoration works according to the project of M. Kholostenko, carried out not only on the basis of architectural and archaeological research, but also by

analogy, is rather hypothetical and cannot be considered as one that undoubtedly corresponds to the authentic one.

The history of the Boris and Gleb Cathedral at the present stage is revealed: after the monument was included in the Chernihiv State Architectural and Historical Reserve (since 1998, the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv»), it is under state protection and is on the reserve's balance sheet. The reconstruction and restoration works carried out included the museumization of the temple. It has a permanent museum exhibition dedicated to the history of the monument, features of its architecture, and construction techniques. The Boris and Gleb Cathedral houses a museum of ancient architecture, painting, decorative and applied arts and crafts, which is very popular with residents and guests of the city. Today, the Boris and Gleb Cathedral is also the House of Choral Heritage, where concerts of sacred music are held.

З М І С Т

Передмова	3
I. Будівничий Борисоглібського собору та його доба	9
II. Борисоглібський собор та кафедральний монастир у другій половині XIII — XVIII ст.	46
III. Борисоглібський собор — усипальня чернігівських архієреїв	85
IV. Ліквідація споруд кафедрального Борисоглібського монастиря, перебудови та ремонту Борисоглібського собору в XIX — на початку XX ст.	98
V. Доба катаклізмів, потрясінь та катастроф. Борисоглібський собор у 20-х — на початку 40-х років XX ст.	129
VI. Борисоглібський собор за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка	149
VII. Храм-музей	211
Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv: 900 years of history	235

Наукове видання

Травкіна Ольга Іванівна

**Борисоглібський собор м. Чернігова:
900 років історії**

Монографія

*Монографія опублікована за видавничій базі
Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви
імені архієпископа Лазаря Барановича Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Україна, Чернігів)*

Відповідальний редактор:	Віталій Шумило
Технічний редактор:	Олександр Гладченко, Віталій Шумило
Літературний редактор:	Світлана Шумило
Комп'ютерна верстка:	Олександр Гладченко
Коректура:	Марія Савенко, Віталій Шумило
Обкладинка:	Ольга Травкіна, Антоній Шумило

Набір комп'ютерний.

Підписано до друку 03.09.2025 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1. Друк ризографічний.

Умовн. друк. арк. 11,33.

Надруковано технічними засобами Видавничого центру

«*SCRIPTORIUM*»

Тел.: 063-2558821, 097-7523316

E-mail: veraizhzn@gmail.com

Видавництво приймає замовлення на виготовлення друкованої продукції:
монографій, авторефератів, методичних посібників, збірників наукових конференцій,
книг, брошур, журналів та ін.

Ольга Травкіна народилася 11 травня 1953 р. на Сумщині. Закінчила історичний факультет Харківського державного університету ім. О. М. Горького (нині Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна). Кандидат історичних наук. Більше 40 років працювала в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній», 37 років — головним зберігачем фондів, завідувачкою відділу музейної та науково-фондової діяльності. Займалася фондовою, науково-дослідною, пам'яткоохоронною, експозиційною, науково-просвітницькою роботою. Автор численних публікацій з історії, зокрема, Чернігівського колегіуму XVIII ст., мистецтва та архітектурних пам'яток Чернігова.